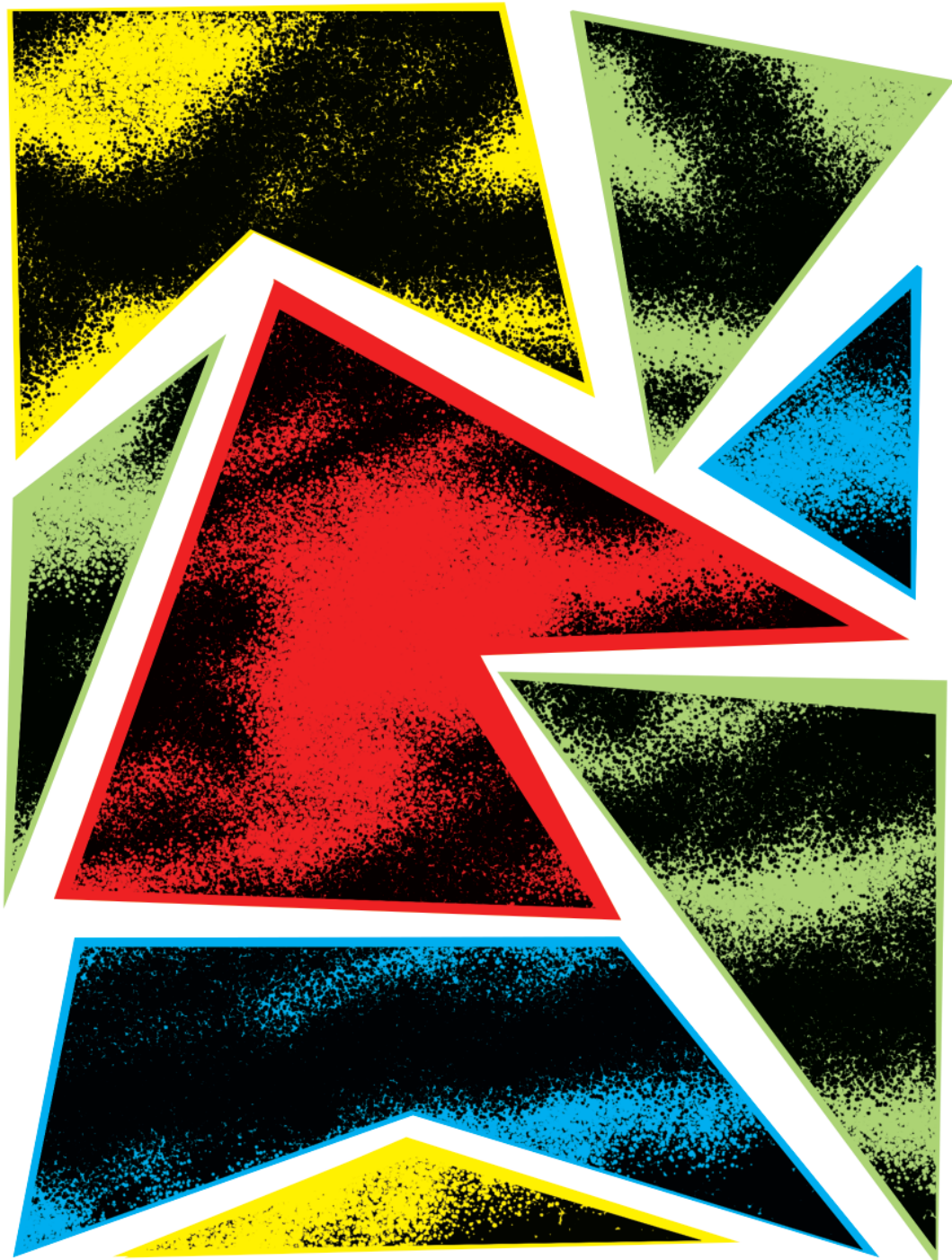

ADSUMUS XVIII ADSUMUS XVIII ADSUMUS XVIII

Tanulmányok a XX. Eötvös Konferencia előadásaiból

Adsumus XVIII.

Adsumus XVIII.

Tanulmányok a XX. Eötvös Konferencia előadásaiból

Szerkesztette:

Farkas Vendel, Kazsimér Soma Balázs és Sinka Andor

ELTE Eötvös József Collegium
2021

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

Nemzeti
Tehetség Program

A kiadvány „A hazai és határon túli magyar nyelvű szakkollégiumok támogatása”
című pályázat keretében (NTP-SZKOLL-20-0032) valósult meg.

ELTE Eötvös József Collegium
Budapest, 2021

Felelős kiadó: Dr. Horváth László, az ELTE Eötvös Collegium igazgatója

Szerkesztette: Farkas Vendel, Kazsimér Soma Balázs és Sinka Andor

Borítóterv: Tobai Botond István

Copyright © Eötvös Collegium 2021 © A szerzők

Minden jog fenntartva!

A nyomdai munkálatokat a CC Printing Szolgáltató Kft. végezte.

1118 Budapest, Rétköz utca 55/A fsz. 4.

Felelős vezető: Szendy Ilona

ISBN 978-615-5897-41-2

Tartalomjegyzék

EGYÉN ÉS CSALÁD

KOVÁCS VIKTOR

- A Csongor és Tünde intrikuszának alakja
a világirodalmi analógiák tükrében*15

KOVÁCS DOMINIK

- A nemesi családközösségek traumafeldolgozó eljárásai
Bródy Sándor A szerető című drámájában*27

JUNGBAUER LORETTA ANNNA

- A halál megjelenítése Christopher Marlowe
Nagy Tamerlánjának első és második részében*41

KÖKÉNY MARTINA

- A politikai kommunikációban megjelenő családalapítási koncepciók
megítélése a fiatalok körében, survey kísérlet alkalmazásával*59

NEMZET ÉS IDENTITÁS

HAUBER KITTI

- Személynév - nyelvhasználat - etnikum korrelációja Pozsony vármegye
boszorkánypereiben a 17-18. századból*77

RADNAI DÁNIEL SZABOLCS

- Reprezentációk a Balaton körül – a 'magyar tenger' jelentésárnyalatai
1775-től a 19. század közepéig*95

MOGYORÓSI RENÁTÓ MANUEL

- A Pécsi Tudományegyetem tanárjelöltjeinek kisebbségekkel kapcsolatos
prekonceptói, különös tekintettel a cigány/roma nemzetiségre* 109

VALLÁSOSSÁG

SZÜCS ADÉL

- Artemis brauróni kultusza, és annak szerepe
Peisistratos valláspolitikájában* 127

OLÁH JULIANNA

- „Mindezek ellenére se hagynám el a hitemet ...”
- Vallásosság és spiritualitás észlelt előnyeiről és hátrányairól
kibontakozó felnőttkorban* 147

FARKAS VENDEL

Epikurosz, századunk prófétája?

Az epikureus teológia lehetőségei a 21. században 167

MÉDIA ÉS POLITIKA

ÁRMÁS JULIANNA

Hibrid hadviselés: a befolyásszerzés új eszköze a posztszovjet térségben?

Az orosz hadviselés Grúzia és Ukrajna befagyott konfliktusaiban 187

KISS ZSOMBOR

Agitáció és propaganda az 1949-es választások idején Budapesten 209

CSÁSZÁR ANDREA MÁRIA

A szabadság fogalma Hannah Arendt politikai egzisztencializmusában 227

VÁ CZ ISTVÁN

A „Great Game” és a Royal Geographical Society 241

BUDAI MIHÁLY EGON

A Kúria szerepe az európai uniós munkajog érvényesülésében 257

FILYÓ FANNI

Gilets jaunes: mártírok vagy hóhérok?

A bordeaux-i online média nyelvészeti elemzése 269

Köszöntő

Csaknem két évtizede jelentkezett az Eötvös Collegium ifjúsága a nemesen egyszerű megfogalmazásban: itt vagyunk! (adsumus). A jelenlét ebben az alakban is állandósult, az Eötvös konferencia- és kiadványsorozat (EK és Adsumus) egységei évről évre töretlenül létrejönnek a collegista diákok szervezésében. Utóbbi jelzi igazán a tevékenység hamisítatlanul szakkollégista jellegét: nemcsak a konferenciát, hanem a kötetet is teljes egészében a hallgatók készítik elő és valósítják meg. Az eredmények pedig valóban elismerésre méltók. A konferencia az ELTE Egyetemi Hallgatói Önkormányzat döntése alapján több alkalommal nyerte el az „év tudományos rendezvénye” címet, és a válogatott közleményekre sok esetben hivatkoznak egy-egy szakterület kutatói. 2019 tavaszán hús ülészakon több mint száz előadás hangzott el a Ménesi úton, ezekből választottak ki a szerkesztők most tizenhatot. A Collegiumra jellemző nyíltság és befogadás szellemét az is bizonyítja, hogy a tanulmányok szerzői épp fele részben Eötvös-collegisták. Kívánom, hogy a hagyomány a jövőben is megmaradjon, újabb és újabb collegista nemzedékek részesülhessenek ebben a tudományos élményben, mert a Collegium a rendelkezésre álló anyagi és szellemi eszközeivel mindig támogatni fogja a megvalósítást.

Horváth László
Igazgató

Előszó

A kötet, amelyet az olvasó éppen a kezében tart, az idén 125 éves Eötvös Collegium egy régi hagyományának sok szempontból rendhagyó folytatása. Szerkesztőként idén úgy döntöttünk, hogy több újítást is bevezetünk az Adsumus kötetek történetébe annak érdekében, hogy ezáltal is erősítsük a kiadvány magas minőségét és korszerűségét. Ezek között a legfontosabb változást a tanulmányok felosztása jelenti, amelyet eddig mindig diszciplinárisan csoportosítottak a szerkesztők, mi azonban ehelyett a témaközpontúságot választottuk fő elvként, hogy ezáltal is hidat teremtsünk a különböző tudományok és műhelyek munkájában. Ugyancsak fontosnak tartottuk idén megszüntetni a különböző szerzők intézményi hovatartozását, amely segíthet jobb képet adni mind a különböző cikkek tudományos háttéréről, mind a kötetbeli együttműködés összképéről. Az igazgatói köszöntő is újdonságnak számít, ugyanakkor úgy gondoltuk, hogy egy ilyen bevezető sokat adhat a kiadvány esztétikai értékéhez. Végezetül, de nem utolsó sorban egy kis frissességet próbáltunk csalni az új borító, illetve a megújított hivatkozási rend segítségével is. Őszintén reméljük, hogy az olvasó is örömet leli a végeredményben, és ezúton is jó olvasást kívánunk az Adsumus sorozat tizennyolcadik kötetéhez!

A szerkesztők

Egyén és család

A Csongor és Tünde intrikusának alakja a világirodalmi analógiák tükrében

KOVÁCS VIKTOR

1. Bevezetés, a korábbi kutatások eredményeinek ismertetése

Korábbi kutatásaim során Vörösmarty Mihály színművének intrikus alakját, Mirígyet elemeztem, különös tekintettel a különböző dramaturgiai–karakterológiai jellemzőkre, például a Csongor alakjával való párhuzamosságra és a szereplő emberi hátterére. A földi szférába való tartozást megerősítő jellemvonások, a mulandóságtól való félelem vagy az eszményi boldogság iránti sóvárgás világirodalmi reprezentációja meglehetősen gyakori, gondoljunk csak a bécsi Zauberpösse irodalmának emberi hátterű intrikusaira, például a *Varázsfuvola* Monostatosára, aki motivációiban és a cselekménymozgató funkciójában erőteljes rokonságot mutat a *Csongor és Tünde* Mirígyével. Ebből következően a világirodalom Mirígygel párhuzamos szerepanalógiái is a vizsgálat részévé váltak.

Jelen dolgozatom témája Mirígy karakterológiai jegyeinek értelmezése a világirodalom motivikus hálózatában. Mielőtt ezeknek az ismertetésére sor kerülne, fontosnak tartom összefoglalni a kutatási folyamat előző szakaszainak eredményeit.

A 2017 májusában rendezett V. Juvenalia konferencián tartott előadásomban, majd az ez alapján megírt tanulmányomban a következő kérdésekre kerestem a választ: kiderül-e valami Mirígy individuális, cselekményen kívüli életéről? Egyáltalán mely szférából érkezik Mirígy a mű háromosztatú drámaterébe? A tündérvilág vetette volna ki magából gyarlóságai miatt, és ezért került kapcsolatba az alsóbb szintekkel? Az ördögök birodalmából jutott Csongor apjának udvarába? (KOVÁCS 2018. 89.)

Horváth János 1940-es évekbeli Vörösmarty-tanulmánya nem tartja kielégítő válasznak az intrikusi működésre vonatkozólag, hogy Mirígy maga az ősgonosz. Horváth elmélete szerint Mirígy azért haragszik Tündére, mert az ő dombjára ülteti az aranyalmafát. Eredetileg Mirígy akarja Csongort a befolyása alá bírni, Tünde őt is elrabolja tőle (HORVÁTH 1969. 52-53).

Értelmezésem szerint Mirigy az emberi világból érkezik, indítékai épp annyira megfoghatók, mint a boldogságot kereső férfi főhőse, Csongoré. Ezt a tézist több kutató korábbi megállapítására alapozom. Gere Zsolt a *Vörösmarty Mihály epikus korszakának irodalom- és recepciótörténeti kontextusai* című doktori disszertációjában emberi származású intrikusként írja le Mirigyet, aki társadalmi szerepkörben él (GERE 2013. 96). Taxner-Tóth Ernő szintén földi alakként tartja számon Mirigyet, aki a tapasztalatai által jut hozzá a mitikus kapcsolataihoz (TAXNER-TÓTH 1996. 110). Szilágyi Márton szerint Mirigy pontosan emiatt az átmeneti pozíció miatt válik nemkívánatos mintává a nemtők számára (SZILÁGYI 2011. 37).

Hipotéziseim alátámasztására szolgál, hogy Mirigy szinte valamennyi verbális megnyilvánulása során utalást tesz arra, hogy a földi lét társadalmi közössége és az eszményi szféra szempontjai szerint is alárendelt státuszú, kiszolgáltatott helyzetű szereplő. Akárcsak a mű további emberi közegekből származó alakjai (Csongor, Balga, Ilma), úgy ő is traumaként értelmezi az emberi mulandósággal való szembenézést. „Mert legaggabb én vagyok, legtovább virraszthatok” – mondja Csongornak még a fa tövében (VÖRÖSMARTY 1989. 12).

Mirigy öregsége, halandósága előkerül a Ledérrel folytatott párbeszédben is a harmadik felvonás végén. A hús-vér lány élcelődések tárgyává teszi az öregasszonyt. „Redőből szőtt öreg zsák”-nak, „töportó”-nek, „bolondos vén anyó”-nak, „vén tarisznyá”-nak, „tisztos régi szűz”-nek nevezi, utóbbival Mirigy magányosságára utal, aki csak kérleléssel, ígéretessel tudja rábírní a lányt a terveire. Amennyiben Mirigy és Ledér között hierarchiabeli különbség állna fenn, Mirigynek nem lenne szüksége erre a negédes ígéretésre (VÖRÖSMARTY 1989. 99-101).

2018 áprilisában, az Eötvös József Collegium XIX. Eötvös Konferenciáján tartott előadásomban a mű emberi származású főszereplője, Csongor és az intrikus Mirigy közötti személyiségbeli hasonlóságokról beszéltem.

Csongor és Mirigy párhuzama a dráma több emblematisz pontján visszaköszön. Zentai Mária írja Csongorról: „Amikor önállóan dönt és cselekszik, katasztrofális a következménye: kiszabadítja a megkötözött Mirigyet, ezzel rászabadítja a világra és önmagára azt a sötét és démonikus erőt, amelyet Mirigy képvisel. [...] A cselekmény minden lényeges pontján alszik, amikor pedig ébren van, akkor folyamatosan kételkedik benne” (ZENTAI 2007. 174). Mirigy és Csongor analogikus összetartozását egyértelműsíti az is, hogy a ketjük párbeszéde nyitja a darabot. Csongor minden országot bejárt, mégis teljesen tanácstalan, Mirigy szavaira van szüksége, hogy újabb eszményt találjon

magának. Ugyanígy Mirigy is igényeli Csongor segítségét, hogy földi láncaitól elszakadjon, s útjára indulhasson.

Csongort a társalan, magányos Mirigyhez képest csak Tünde hűsége teszi szerencsésebbé – kettejük sorsának eltérése tulajdonképpen a tündérleányhoz fűződő különböző kapcsolatból fakad. Csongor a szerelem tárgyát jelenti Tünde számára, míg Mirigyet nem is ismeri. Ameddig Csongor legfőbb eszményévé a szerelem válik, Mirigy csak a tagadásban és a főszereplők elleni ármánykodásban tudja identifikálni magát.

A tanulmány létrejöttét megelőző kutatási szakaszban részletesen foglalkoztam a *Csongor és Tünde* szövegelményeivel, azokkal a szűzsékekkel és variánsokkal, amelyek hatást gyakorolhattak Vörösmartyra a mű megírásakor. Megállapítottam, hogy Mirigy cselekménybeli pozíciója és mozgástere egy jellegzetességben lényegesen különbözik az *Árgirus-széphistória* és a további irodalmi előzmények női intrikusaitól. Nem statikus, hanem vándorló szereplőről van szó, akit – noha darabbeli motivációja mindvégig azonos marad – a boldogságkereső főhőshöz, Csongorhoz hasonlóan meghatároz a mű sajátos fejlődés-struktúrája.

A Csongor–Mirigy párhuzam hátterében minden bizonnyal egy tudatos dramaturgiai eljárás (hüposztasizis) áll. Csongor hősi törekvéseinek kudarcában, illetve a mirigygi megkeseredettségben egyaránt a gyarló emberi természet jelenik meg kétféle ágazva.

A főhős és az antagonista közötti dramatikus szereppárhuzamra természetesen nem egy példát találunk a Vörösmarty korának színházát meghatározó bécsi Zauberpöse és Singpiel műfajokban. A 2018. 11. 16-án az Eötvös Collegium Magyar műhelyének *Perspektívák: irodalom, nyelv kultúra* című konferenciáján tartott előadásomban már Mirigy világirodalmi megfelelőivel foglalkoztam, elsősorban a kor valamennyi teátrális műfajára hatást gyakorló *Die Zauberflöte* azaz *A varázsfuvola* intrikus személyiségeit vettem össze a *Csongor és Tünde* Mirigyével.

Amellett, hogy egyértelmű összefüggés mutatható ki *A varázsfuvola* démonikus vezéralakja, az Éj királynője és Mirigy között, *A Varázsfuvolában* megjelenő, emberi szférából származó intrikus, Monostatos megszólalásaiban és cselekedeteiben, darabbeli pozícionáltságában szintén rokoníthatónak tűnik a *Csongor és Tünde* intrikusával, mi több, első színpadi megjelenése egyenesen Csongorral hozza analogikus összefüggésbe.

Monostatos a rabszolgák irányítójaként tűnik fel az első felvonás második képében. Stílusa egészen hasonló Csongornak a már említett attitűdjéhez,

amellyel a rendi viszonyrendszerben neki alárendelt egyénnel szemben fellép, például a Balga irányába célzott sértések és a vén Miríggel való goromba párbeszéd is ide sorolhatók. Mivel olvasatomban Csongor és Mirígy egy szerepkettőzés által különül el egymástól, Monostatosnak Csongorral való összehasonlítása Mirígy alakjához is közelebb hozza *A varázsfuvola* intrikuszát.

Ahogy az már az Árgirus-széphistóriában szereplő előképek elemzéséből is kiderült, Mirígy alakja világirodalom-szerzte ismert archetipikus személyiségekkel mutat összefüggést. E tanulmányom középpontjában Mirígy további világirodalmi szerepanalógiái állnak. Elizabeth Frenzel *Motive der Weltliteratur* című művében részletesen foglalkozik az emberi gyarlóság mint komikumforrás világirodalmi reprezentációjával, az emberi mulandóság és a transzcendens világ kapcsolatáról szóló, vándormotívumként felbukkanó cselekményelemekkel és személyiségekkel. Ha Mirígy figuráját összevetjük a Frenzel által rendszerbe foglalt irodalmi arcképcsarnok tagjaival, a cselekedetei, az attribútumszerű jegyei egyértelműen az emberi eredetű, mi több, maszkulin alakhagyományba sorolják az asszonyt.

2. Maszkulin jegyek

A szerelmes öreg (Der verliebte Alte) mint szerepkör a világirodalmi hagyomány bölcsesség és élettapasztalat híján maradó idős személyiségeit foglalja magában, akik a tudás és a belátás képviselője helyett a fiatalság szenvedélyében és zabolázatlanságában élnek. A mulandósággal szembenézni nem tudó, a korával meg nem békélő öregember (férj vagy feleség) alakja Plautus és Gryphius vígjátékaitól kezdve Machiavellinél, Shakespeare-nél, Moliere-nél, Beumarchais-nál is előfordul, tulajdonképpen a darabokban érvényesülő jellemkomikumi erő egyik legalapvetőbb bázisa (FRENZEL 1976. 1-2). Mirígy – bár az általa érzett szerelemről nem nyilvánul meg a darab folyamán – ifjúság iránti olthatatlan vágya, a mulandósággal való örökös harca betudható a *Der verliebte Alte* kényszeres fiatalság-óhájának. Leginkább az ördögfiak már korábban idézett, Mirígyre irányuló megnyilvánulásai árulkodnak az alakot körbevevő ironikus hangnemről. Ugyancsak a gúny jelenik meg a földali hang attitűdjében. Nem véletlen, hogy a démoni kacaj akkor jelenik meg a műben, amikor Mirígy a saját leigázhatatlanságát és eredményességét próbálja önmaga és a túlvilág erői előtt bizonyítani.

A *szerelmes öreg* komikus jegyei mellett a *furfangos szolga (Der überlegende Bediente)* és a koldus (*Bettler*) szerepköri sajátosságai is ötvöződnek Mirígy személyiségében. Habár az előbbieken kikötöttem, hogy Mirígy nélküli

a bölcsességet és a természetes belátást, a kombináció képessége ugyanúgy megvan benne, mint a Frenzel által felsorakoztatott példákban. Frenzel szerint a szolgai státusz a világirodalomban való első megjelenésétől kezdve magában hordozza a szerepkettőzés dramaturgiai eljárásának sajátosságait. A teljes emberi személyes összetettség kétfelé ágazva jelenik meg, kétféle beállítódás, kétféle érdeklődés. Ha az úr rájön a megoldásra, amely közelít a boldogság, az eszményi szint eléréséhez, a szolga automatikusan vele tart. Azonban ha a szolga az okosabb (ez ugyebár a komikusabb változat), csak javallhatja a megoldást. A szolgálatért cserébe a magasabb intellektusú úr a tudását osztja meg alattvalójával, biztos érzékével vezeti a cél elérésének irányába (FRENZEL 1976. 38). Ez az a gesztus, amit Csongor megtagad Mirígytól, miután az megvallja neki az aranyalmafa titkát. (Később Csongor Balgával sem igyekszik közölni az eszményített céljait. Csupán arra kötelezi a kísérőjét, hogy ne maradjon el mellőle, elsősorban fizikai segítségre van szüksége a hosszú út során.)

Bár a legkorábbi irodalmi hagyományban a koldus eredetileg komikus szerepet töltött be az egyes művekben, az alakjához idejekorán hozzákapcsolódott a transzcendens tudás, a világ igaz ismeretének képessége, ami ugyanakkor együtt jár valamiféle testi fogyatékossgal – mivel ebből adódóan képtelen bármiféle munkára, alapvető gesztusává válik a kéregetés (FRENZEL 1976. 51). Hasonló alak például Theiresias, az antik görög mitológia vak jósa, aki mindenkor az igazságot hirdeti, még a nagyhatalmú Oedipus előtt is. A koldus szerepkörébe illeszthető a dolgozat korábbi szakaszában már elemzett Filarinus jós is az *Árgirus-széphistóriából*, aki bizonyos tekintetben Mirígy egyik előképe. Mirígy fizikai rútsága, elesettsége gyakran teszi kiszolgáltatottá, segítségért folyamodóvá a *Csongor és Tünde* történetében: ahhoz, hogy megszabaduljon a láncaitól, a titkos tudásával kell fizetnie. Ugyanezt ígéri a mű végén az ördögfiaknak – ráadásul a dráma folyamán Ledért és Kurrahot is a könyörgés eszközével, majd az ígérgetéssel, különböző cselek bevetésével próbálja meg rávenni, hogy a segítői legyenek.

Némiképp az előzőekkel rokonítható a *remete*, az *Einsiedler* alakja, aki a titkokat őrző koldusokhoz és az alattvalókhoz hasonlóan szintén emberi eredetű, de a mű terében rálátással bír a transzcendens hatalmak rendező erejére. A kert, a természet fontos tartozéka ennek a szereplőnek – általában a remete alakja mindig helyspecifikus: csak egy bizonyos térben működik a jövőndölés képessége (FRENZEL 1976. 131). A *Csongor és Tünde* negyedik felvonásában Mirígy beszél egy remetéről, aki a jóskút öre: „...egy jós lakik / Vén berek közt sziklarésben, / Kétszer alszik három hétben, / Azt helyéből messze űzöm, / S én

jövendölök nevében” (VÖRÖSMARTY 1989. 136). Mirigy tehát nyílt utalást tesz arra, hogy belehelyezkedik ebbe a szerepbe. Már a korábbi alakváltoztatása, a „*cselédes, tisztos özvegy*” képének kialakítása is hordoz valamit a remeteség szimbólumrendszeréből: miután Csongort és Ledért egyaránt a házához irányította, hogy egymásra találjanak, a kertbe megy, hogy „*ott vigyázzon dolgaira*” (VÖRÖSMARTY 1989. 115). Miután a terve kudarcra vezet, a kert az ördöggel való kapcsolatfelvétel helyszíne: Mirigy – akárcsak egy szakralitásban elmélyült remete – tanácsot kér a felettesétől, hogy meglássa a célra vezető utat, ám segítség nem érkezik.

Míg a mulandóságba bele nem törődés a jellemkomikum legfőbb forrása Frenzel szerint, addig az *aranyéhség*, a *pénzéhség* (Goldgier, Geldgier) mint érzelm a mulatságos helyzetek sorát teremti meg a világirodalomban. A *Motive der Weltliteratur* szerzőjének olvasatában az emberi létezés legalapvetőbb és leggyakrabban ábrázolt igénye az anyagi javak utáni sóvárgás. Plautus *Aululariájának*, Aesopos és La Fontaine fabuláinak, a Nibelung-mondakörnek, Ben Jonson *Volponejének*, Moliere és Dickens műveinek gyakori témája a kapzsiság, az elérhetetlen kétségbeesett akarása (FRENZEL 1976. 267-268). Mirigy ugyanazzal az emberi mohósággal vájja az aranyalmafa tövét, s próbál szakítani a gyümölcsből, ahogyan a La Fontaine-mesében szereplő gazda leöli az aranytojást tojó tyúkot, hogy hozzájuthasson a benne levő kincshez.

Az *aranyéhség* mellett a vérbosszú, a bosszú kíváncsi (Blutrache) is egy olyan jellemző, ami mind Mirigy, mind Csongor motivációinak hajtóereje. „A vér tisztára mos” elve kizárólag emberek között működhet: hiszen a mulandóság traumája indítja el a bosszú igényét. Csongor a szerelmük meggyalázása miatt fordul a bosszú gondolatához: „*Nappényt többé soha nem lát / Mondd, ki az? Hogy kardra hányjam, / S mélyen, mélyben tengereknél, / Eltemessem, mint az ólmot. / Szólj, nevezd meg a gonoszt –/ És -*” (VÖRÖSMARTY 1989. 22). Mirigy többször is érez bosszúvágyat: miután Csongor az eloldozását követően kiadja az útját, illetve miután az ördögfiak megölik a lányát.

3. Női karakterjegyek

Az eddig felsorolt szerep- és cselekedettípusok egy egyértelműen maszkulin jegyeket viselő alakhagyományba sorolják Mirigyet. De vajon miről árulkodnak a Frenzel által felsorakoztatott negatív női szereptípusok? Van-e rokonság Mirigy személyisége és a *Die dämonische Verführerin*, az ördögi csábító között? Frenzel szerint az alak eredője a férfiakat a démoni kisugárzásával elcsábító nő, mint például a Józsefet megrágalmazó Potifárné, vagy például a görög

mitológiai Pandora, aki Epimétheusz feleségeként kinyitja a tiltott szelencét, ezáltal a világra szabadítja a fájdalmat, a félelmet, s valamennyi az emberi szférára nézvést terhet jelentő érzelmet. Ha megvizsgáljuk a világirodalom démonikus nőszereplőinek, boszorkányainak antik megfelelőit és archetípusait, nem ritka, hogy ezúttal is emberi háttérrel rendelkező, a mirigyí létformával sajátos módon analogikus figurákra bukkanunk. Ilyen például a Lamia vagy Empusa néven ismert vérszomjas lidérc, aki Phlegon von Tralles történetében saját tragédiával rendelkezik: földi lányként a szülei nem engedélyezték a szerelmesével való házasságkötést, bánatában öngyilkos lett, szelleme pedig azóta is visszajár, hogy beleavatkozzon a földi közeg érzelmi viszonyainak alakulásába (FRENZEL 1976. 775). A *Csongor és Tünde* Mirigyének szerelem- és ifjúsággyűlölő attitűdje mögött hipotetikusan következtethető egy hasonló trauma, ami megkeseredetté és kiábrándulttá tette őt.

Frenzel az *Amazonen* (*Amazonok*) című alfejezetben részletesen elemzi azokat a világirodalmi nőalakokat, amelyek a korabeli társadalom által jellegzetesen férfiprincípiumként kategorizált tulajdonságokat és tevékenységeket hordozzák karakterjegyükként. Johann Jakob Bachofen 1861-es *Mutterrecht* (*Anyajog*) című művében az archaikus matriachális társadalom mitológikus emlékeit vizsgálja, így például hivatkozik az ókori görögök és más indoeurópai népek mondavilágának maszkulin nőalakjaira. Bachofen elmélete szerint az ősi történetek későbbi keletkezésű változatai negatív konnotációban jelenítik meg a nőuralmat, amely együtt jár a férfitársadalom teljes elnyomásával, gyakran lemészárlásával is (FRANZEN 1976. 11). Ha a *Csongor és Tünde* cselekményidejére vonatkozó megjegyzést („A pogány kúnok idejéből”) kontextuális információként értelmezzük, s figyelembe vesszük, hogy a mű háromosztatú világképe egyértelműen matriarchális vezérlésű, hiszen az Éj gyászasszonya áll a hierarchia csúcán, aki az egész világot szülte, egyértelműnek látszik a bachofeni elmélet megjelenése a szerzői konstrukcióban (VÖRÖSMARTY 1989. 3). Ezt az ősi pogány világot a női erő mozgatja: Csongor atyjának birodalmát egy eszményi nőalak, Tünde látogatja és lopja meg, a földi erők tehetetlenek a túlvilági hatalommal szemben. Az emberi közegehez tartozó Mirigyet androgün személyiséggé teszi a nemi jegyek változatossága: az anyaság, a „cseledés, tisztos özvegy” képe mint női, az ör-pozíció, a már elemzett vándorlás motívuma pedig mint hagyományosan férfias jegy ötvöződik a karakterológiai felépítésében.

Frenzel szerint az általa vizsgált mitológiai történetekben a társadalom által férfitulajdonságként kategorizált jegyek nőalakokon való megjelenése egyszerre

eredményez heroikus és félelmetes megítélést. Példaként említi a Héraklész-monda Hippolytáját, az amazonok királynőjét, mely szereplőnek a világirodalombeli továbbélése egyértelmű, gondoljunk csak Shakespeare *Szentivánéji álom* című komédiájában való jelenlétére. Utóbbi mű motivikus rendszere nyilvánvaló összefüggésben áll a Vörösmarty-tündérvilággal, így a *Csongor és Tünde* alak- és térkultúrájával is. Frenzel szerint Hippolyta alteregóiként értelmezhetők az Íliász amazonjai, illetve a Hérodotosz történeteiben megjelenő vérszomjas, férfiölő asszonyok (FRANZEN 1976. 12-13). Mirigy Csongor iránti bosszúvágya, ami a mű elején hosszabb-rövidebb monológokban nyilvánul meg, betudható egy ilyen antik vonásnak: a maskulin hőssel szembeni antihősi pozíció felvállalásának. A *Motive der Weltliteratur* arról is említést tesz, hogy a különböző amazon alakok nagy sikerrel jelentek meg karakterszereplőkként az antik színház könnyedebb műfajaiban, úgy a díszes komédiában, mint az utcai mimoszjátékokban, utcai jelenetekben. A legegységesebb példa Arisztophanész *Lüszisztraté* című színműve (FRANZEN 1976. 14). A matriarchális mítoszvilág Vörösmarty drámakölteményében való megjelenését elősegíthette az a tény is, amit Frenzel értekezése a következőképp foglal össze: az amazon tulajdonságai úgy épülhettek be más szerepkörök topikus jegyei közé, hogy ábrázolásuk nem szűnt meg az antik kultúrák letűnésével, hanem a későbbi, kifejezetten a keresztény felfogást tükröző irodalmi művekre is áthagyományozódtak. Konkrét példája lehet ennek a jellemfejlődési folyamatnak a bibliai Judit alakja, aki a zsarnok megölésével heroikus tettet hajt végre, felszabadítja népét az elnyomás alól. Ahogy már korábban írtam, azáltal, hogy Mirigy bosszút fogad az Üdlak elérését célzó Csongorral szemben, maga is heroikus pozícióba kerül, antihősként tevékenykedik, ezt támasztja alá a számtalan kockázat, amit a Csongor általi boldogságkeresés akadályozása érdekében vállal: éjszakákat virraszt át, kővé változtatja magát, hosszú vándorútra kel, hogy elérje Üdlakot, felveszi a kapcsolatot a számára veszélyt jelentő (korábban a lányát meggyilkoló) ördögfiakkal.

A biblikus–keresztény kultúrából eredő, illetve antik démontípusok mellett meghatározható egy olyan mesealak is, aki tündérként, a vizek asszonyaként vagy madárlánnyként (*Vogelmädchen*) a szerelmesek útjában áll. Általában teljesíti a férfi kívánságát, segít a baján – cserébe azonban komoly áldozatot követel, például a férfi főhős örök hűségét, szerelmi szolgálatát vagy az elsőszülött gyermekét. Amikor a férfi megszegi ezt az ígéretet, a nagyhatalmú nőalak bosszút áll, gyakran magával viszi a hőst a túlvilági birodalmába (FRANZEN 1976. 775). Bár Csongor alapvetően nem volna a lekötélezettje Mirigynek (hiszen a közölt

információért cserébe oldozza el a láncaitól), Mirigy haragot érez a felszabadítója iránt, s folyamatosan az úttjáról való letéritésével próbálkozik. Ami ezen az elemzett szerepkörön belül a *Csongor és Tünde* intrikuszának ember-mivoltát erősíti, hogy ez a próbálkozás végig sikertelen marad, Mirigy valójában sosem tud megfélemlítő erőként fellépni a szerelmesekkel szemben – intrikáinak pont az a lényege, hogy titokban, a főszereplők tudta nélkül hajtja ezeket végre.

Szinte semmilyen viszony, párhuzamos analógia nem mutatható ki azzal a nőalakkal, akit Frenzel *A hold (Der Mond)* megszemélyesítőjeként értelmez. Az eszményi világból érkező női személyiség (aki nemritkán negatív szereplőként van jelen a történetben) példája ez is. A legkorábbi megfeleltethető karakter a görög mitológia Szelénéje, aki egy földi ifjúba beleszeretve örök fiataltságot kér neki Zeusztól (FRANZEN 1976. 548). Mirigy egyáltalán nem mozog otthonosan az éji napszakban. Az egyetlen, amit az éj sötétségének köszönhet, hogy le tudja vágni az aranyfürtöt Tünde hajából. A nagyhatalmú éjistenő funkciója (ami Schikanedernél egy az egyben reprezentálódik) a *Csongor és Tünde* cselekményében nem a keserűség, a csalódottság gyászasszonya által jelenik meg. Ha a szelénéi funkcióból indulunk ki, ismét csak azzal találkozhatunk, hogy Tünde, az egyébként a Hajnalhoz, a fényhez tartozó eszményi női szereplő viseli magán a misztikus Hold-szimbolikát.

A frenzeli kategorizáció szerint Mirigy egyértelműen *Teufelsbündner*, azaz az ördög szövetségese. Az átlagon felüli emberi teljesítmény, ami nem magyarázható például származással vagy isteni segítséggel, az irodalomban gyakran kapcsolódik össze az ördöggel való szövetkezés aktusával. A sötétség erőivel való kapcsolatteremtés motívuma ismeretes a perzsa mitológiából. Az egyik perzsa történetben például Zohak herceg szövetségre lép Iblis démonnal, aki azt ígéri neki, hogy magasabbra helyezi a Napnál. Zohak az ügy érdekében még arra is hajlandó, hogy megölje az apját. De ide sorolható Robert de Boron *Merlin* című eposzának tematikája is, E. T. A. Hoffmann *Az ördög elixírje*, a világirodalmi karakterek közül releváns Faust és a számos újkori legenda főszereplőjeként reprezentálódó Nostradamus alakja (FRANZEN 1976. 683-685). Nem kétséges, hogy Mirigy túlvilági kapcsolatrendszere és mágikus cselekményirányító befolyása is egy ilyen ördögi szövetség eredménye. Azáltal, hogy a „földali hang”-gal folytatott párbeszéd a cselekmény részét képezi, voltaképpen az *Unterweltbesuch*, azaz az alvilági látogatás is megtalálható a mű történéseinek sorában (FRANZEN 1976. 711).

Ha nem is az előbbiekhöz hasonló mértékben, de Mirigy alakjában olykor más nyomatékosan az emberi szférához tartozó szerepkörre is ráismerhetünk:

a különcre (*Sonderling*), a versengőre (*Nebenbuhler*) és az embergyűlölőre (*Menschenfeind*).

Szajbély Mihály *Délsziget északi fényben – Herder, az új mitológia és Vörösmarty* című munkájában kifejti, hogy Vörösmarty Mihály életművét áthatja az új mitológia megteremtésének szándéka. A tanulmány többek közt Toldy Ferenc sorait idézi, aki szerint a Vörösmarty-féle mitológiai apparátusban a gonosz indulatú szereplők, így például a *Zalán futása* Ármánya, általában szolgai státuszúak, alakjukban nemcsak az antik, de a barokk eposzirodalom karakterológiai hagyománya is megjelenik (SZAJBÉLY 2000. 78). Mirígy boszorkányként egyértelműen ahhoz az archetípushoz tartozik, amely társadalomtörténetileg is meghatározza a hazai kultúrát. Sajátosan „belülről ábrázolt” boszorkány: egy a közösség által megvetett, kiközösített, ugyanakkor persze haraggal és bosszúvágygal teli személyiség (SZ. KRISTÓF 1989. 64).

4. Összefoglalás

A Frenzel-mű részletes vizsgálatát követően úgy gondolom, Mirígy a világ-irodalmi analógiák közül is jóval erőteljesebb párhuzamban áll az emberi közegből származó szereplőkkel, mint a konkrétan démonikus háttérű alakokkal. Mivel a gyarló emberi karaktersajátosságok valamennyi esetben Csongornál is felfedezhetők, a kettejük dramaturgiai párhuzamát is nagymértékben alátámasztottnak látom.

Bibliográfia

- FRENZEL, Elisabeth 1976. *Motive der Weltliteratur*. Stuttgart: Kröner Verlag.
- GERE Zsolt 2013. *Vörösmarty Mihály epikus korszakának irodalom- és recepciótörténeti kontextusai*. Szeged: doktori értekezés.
- HORVÁTH János 1969. *Csongor és Tünde*. In HORVÁTH János *Vörösmarty drámái (egyetemi előadás 1942/43. II. és 1943. I/II. félév)*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 38–95.
- KOVÁCS Viktor 2018. „Nénje tán a vén időnek” – Az intrikus Mirigy szerepének értelmezése Vörösmarty Mihály drámájában. In *Juvenália négy-öt*. Budapest: Eötvös József Collegium. 88–97.
- SZILÁGYI Márton 2011. *Mesedráma a boldogság birtokolhatatlanságáról. Vörösmarty Mihály: Csongor és Tünde*. Irodalomismeret. 2011/4. 37–42.
- SZ. KRISTÓF Ildikó 1989. *Közösségi konfliktusok és boszorkányvád a 17–18. századi Debrecenben*. In *Rendi társadalom – polgári társadalom 3. Társadalmi konfliktusok*. Salgótarján: Nógrád Megyei Levéltár. 59–66.
- TAXNER-TÓTH Ernő 1996. *Vörösmarty Mihály - IV. Csongor és Tünde*. In TAXNER-TÓTH Ernő: *Kölcsy és Vörösmarty kora és szelleme*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó. 104–125.
- VÖRÖSMARTY Mihály 1989. *Csongor és Tünde*. In *Vörösmarty Mihály Összes Művei*, 9. *Drámák IV*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 5–192.
- ZENTAI Mária 2007. *Álmok hármas útján, 1831, Vörösmarty Mihály: Csongor és Tünde*. In *A magyar irodalom története 1800-tól 1919-ig*. Budapest: Gondolat Kiadó. 169–183.

A nemesi családközösségek traumafeldolgozó eljárásai Bródy Sándor *A szerető* című drámájában

KOVÁCS DOMINIK

1. Elméleti háttér

A vizsgálat elméleti háttérét a Mark Seltzer által egy 1997-es tanulmányban (*Wound Culture: Trauma in the Pathological Public Sphere*) összefoglalt szempontrendszer adja. Seltzer szerint a trauma egy olyan fogalom, amely által elmosódnak az egyén és a társadalom határai. Hivatkozik Steve Erickson töréspont-elméletére, mely szerint az egyén és a közösség közös találkozási pontja az elszenvedett traumákból származik, továbbá Niklas Luhmannra is, aki szerint a társadalom működésének (és ezáltal a traumák létrejöttének valamint feldolgozásának egyaránt) kulcsa a személyközi kapcsolatokban létrejövő kommunikáció (SELTZER 1997. 4).

Seltzer megállapítása szerint az elszenvedett trauma továbbadása tulajdonképpen egy alapvető reprodukciós igényként jelentkezik a traumában sérülteknel. A trauma ebből következően mimetikus erőszak, míg az erőszak maga szintén identitásváltás: az erőszakos cselekedet végrehajtója a saját individuumának nevében követi el a tettet (SELTZER 1997. 6). Bródy Sándor *A szerető* című darabjának főszereplője, Eöz Anna a mű végén lelövi kitaratóját, Ágost főherceget. A drámát lezáró erőszakos megnyilvánulás jól láttatja a seltzeri elmélet érvényesülését: a közösség által kirekesztett egyének az erőszakos tett elkövetésekor környezetükön, elnyomóikon is bosszút állnak, korábbi traumáikat tehát a végzetes cselekedetek által reprodukálják. Az *individuális traumakultúra* a vizsgált szereplő lelki sérüléseinek halmazát jelenti. A *traumák nyilvános terének* (*Public Pathological Sphere*) azt a helyet nevezzük, ahol az individuális sebkultúra közösségi feldolgozása zajlik (SELTZER 1997. 6).

Mark Seltzer mellett Jürgen Habermas neve is meghatározó a tanulmány elméleti háttérének felvázolásakor. Ugyan Habermas a társadalmi nyilvánosság kialakulásának idejét egy korábbi történelmi időszakba helyezi (18–19. század eleje), mindkét dráma miliőjét és társadalmi kontextusát a változás,

az átalakulás jellemzi, a századforduló szociológiai folyamatai releváns elemzési szempontokká teszik Habermas az első ipari forradalom idejére és társadalmára vonatkozó megállapításait (HABERMAS 1993. 9).

Arnold van Gennep az *Átmeneti rítusok* című művében három alapvető fázist különít el a rítust végző személy identitásváltásának folyamatában. Az első, az ún. elválasztó fázis (*rites de séparation*), a korábbi személyiségből való kilépés szakasza. A második a *rites de marge*, a határhelyzeti (Fischer-Lichte szerint küszöb-) fázis. E csoportosítás szerint a harmadik halmazba tartoznak a befogadó rítusok (*rites d'agrégation*) (VAN GENNEP 2007. 13). Az említett identitásmódosító szakaszok tulajdonképpen dramaturgiai funkciót látnak el a vizsgált dráma cselekményében, késleltető és fokozó szerepet töltenek be, valamint a jellemváltozások bemutatásának is fontos eszközei. Mire *A szerető* Annájából gyilkos lesz, már átesik ezeken a folyamatokon.

Arnold van Gennep rítusokról alkotott elméletei mellett a Victor Turner által megfogalmazott rituális folyamat fogalma az, ami *A szerető*-ben megjelenő traumakultúra vizsgálatakor még relevánsnak bizonyul. Turner a fent ismertetett három fázisra osztható rituális folyamatot két szakaszban maximálja: bevezeti a *struktúra* és az *antistruktúra* fogalmát. Előbbi az elkülönítést megelőző folyamatok, utóbbi pedig az új identitás felvételének megnevezése. A rítus legfontosabb részének a mimetikus gesztusokat tartja, mivel általuk megy végbe a mindennapi normák konfrontációja a társadalmilag felforgató és rituálisan megfordító cselekedeteken keresztül (TURNER 2002. 13). A hősnő Anna megfeleltethető a Turner által a „keresztény világban idegen zarándok utazó”-nak, aki sehol sem talál helyet magának a világban, akinek az átmenet alapállapotává vált (TURNER 2002. 120). A szerző szintén a régebbi korokból származó alakokkal és tevékenységekkel példázza a megállapítását: a hajdani vándorpapokat, kolduló szerzeteseket említi. A vizsgált szövegek főszereplői a 19–20. század fordulóján, egy modernebb társadalom tagjaiként vívnak harcot az otthontalansággal, a nincstelenséggel, a közösségből való kivetettséggel – csakis a vélt transzcendens világgal való kapcsolattartás az, ami segíti őket a megélhetésért folytatott állandó küzdelemben. A cselekmény ezáltal is kilépteti őket a reális tér-idő perspektívából, ilyenkor jelentkeznek a korábban említett modern (szürreális, groteszk és abszurd) drámai jegyek. A traumák megjelenése és a realiztikus stílus elhagyása között összefüggés tapasztalható.

A továbbiakban a fent ismertetett háttér segítségével elemzem a dráma nemesi közösségeinek rítusrendszerét, traumafeldolgozó eljárásait. Hipotézisem, hogy a protokolláris szabályrendszert sértő viszony nemcsak az alacsonyabb

társadalmi státuszú Eöz Anna életében és környezetében jár traumatikus következményekkel, de a kollektív családstesten vétetett sebként értelmezi a főhercegi közösség is.

2. Eöz Anna az osztrák főhercegi udvar nyilvánosságában

Eöz Anna a harmadik felvonásban találkozik először Ágost herceg főrangú rokonaival. Az arisztokrata családot még a legbelsőbb viszonyaiban is a szertartások rendje szabályozza. A családi hatalomrendszer élén Ágost herceg nagyanyja, az anyahercegnő áll, őt követi a lánya, a hercegnő, Ágost anyja. A hercegnő férje, Ágost apja (mint afféle kívülről érkező) egyértelműen alárendelt pozíciójú a családban, ahogyan azt a harmadik felvonás első jelenetében meg is fogalmazza: „Én? Már harminc éve nem kaptam ki tőle [Az anyósától – *A szerző*]. Amióta ennem nem szabad, innom nem lehet, szórakozni nem tudok, azóta békén vagyok vele. Engedelmeskedem neki, és azért engem szeret. Én nem félek tőle” (BRÓDY 1964. 473). A főhercegi miliő reprezentatív és szertartásokkal teli mindennapjaira utal Ágost anyjának megjegyzése („A mi családunk órára pontos, a nagymama percre pontos. [...] Mikor atyád feleségül vett, nyolc oldal utasítást kaptam a nagymamától, hogy az első nyolc napon hogy viselkedjem, mi a kötelességem, mi a követelése” (BRÓDY 1964. 472). Ellenérzését fejezi ki, amikor megtudja, hogy Ágost „garde”, azaz tanú nélkül beszél az egyik unokatestvérével. A családfővel való találkozás során pedig görcsösen ragaszkodik a gyóntatópap jelenlétéhez („A nagymama kifejezetten azt sürgönyözte, légy itt, várjad. Atyád várja. Én várjam. Gyóntatóatyánk legyen jelen”) (BRÓDY 1964. 472). Az anyahercegnő tehát a rendi hatalmi helyzete mellett a család értelmezésében vallási vezetői szereppel is bír, a lánya egy alkalommal megjegyzi például, hogy „...nagyanyát holta után ösztönsége szentté fogja avatni”, ezt megelőzően pedig tréfálkozva említi, hogy az anyahercegnő visszatért a halálból, az elmúlás felett is képes uralkodni (BRÓDY 1964. 472).

A hatalomgyakorlásban a hercegnő és a főhercegnő a keresztény világ dichotomikus rendjéhez igazodik, eszerint a szimbolikus elrendeződés szerint reprezentálják magukat a családi élet eseményeiben. Míg a hercegnő az eleven világ színeit és emblémáit viseli magán (vadgalambszínű selyemruha, teknősbéka-legyező), s ilyenformán a döntései, szabályozásai is jobbára csak a belső protokoll előírásainak hétköznapi betartására vonatkoznak, addig az anyahercegnő az emlékezet, a múlt, a hagyományrendszer őre, ami a főhercegi közösség esetében jóval nagyobb befolyást jelent, mint a lányáé. Bródy a következőképp írja le az anyahercegnőt: „...egy kis öregasszony, csupa fekete, igaz csipke, az ősz

haja is alig látszik a fekete csipkekendőben, kis fehér kezei csipkekesztyűben. Elefántcsont-fogantyús ébenfa-palcájára támaszkodik” (BRÓDY 1964. 474). A hercegnő a társadalmi élet elvárásaihoz igazodva divatot követ, s öltözete csupán az esztétikai-társadalmi reprezentációt segíti. Ezzel szemben az anyahercegnő a gyász, az elmúlás színének folyamatos viselésével egyfajta átkötő szerepet vesz fel az emlékezet és a jelen, az élet és a halál között. Nem véletlen, hogy a tragikus végkifejletet követően ő áll az unokája holtteste fölött, s ő oldozza fel Annát a tette alól.

Az anyahercegnő első megjelenésekor a rokonok szertartásos kézcsókkal üdvözlnek, majd mielőtt sor kerül a „mésaliance” [rangon aluli házasság] megvitatására, a család mátriárkája meghatározza, kik lehetnek jelen a beszélgetés alatt. Kegyet gyakorol, amikor rendhagyó módon megengedi, hogy a férjhezmenetel előtti lányrokonok is végighallgassák a beszélgetést. Ám e kegyelemgyakorlás alatt is érezteti, hogy az ítélethozás joga valamennyi rokonával szemben megilleti. A vénleány sorú unokahúgához, Izabellához gonosz megjegyzést intéz: „Te itt maradhatsz, kint vagy a korból. [...] Ha olyan ügyetlen voltál, hogy nem mentél férjhez, mér nem mégy zárdába? Még arra se lennél jó, nem hajlik a térded” (BRÓDY 1964. 475). Egy másik rokonával, Sophie-val az öltözködésének elemzésén keresztül érezteti hierarchikus fölényét. Ez a részlet is alátámasztja, hogy a rokoni közösségben – főrangú családról lévén szó – a fizikai megjelenés, az öltözködési stílus az egyik legközvetlenebb módja a személyes és a társadalmi identitás kifejezésének. „Úgy öltözködöl, mint egy grizett, mint egy cseléd, mint valami francia hercegnő” - mondja az anyahercegnő (BRÓDY 1964. 476). Az értékrendjében egy szerinte alacsonyrendű társadalmi pozíció vagy nemzeti hovatarтоzás éppolyan morális hátrány, mint egy a kor erkölce szerint kétesnek ítélt szakma gyakorlása. A komikus stílusjegyekkel megrajzolt öregasszony leminősítő gesztusai a jelenet végére abszurdvá válnak: előbb a saját családját nevezi tisztességtelennek, majd magát az emberiséget is. Amikor a „bűnbeesett” unokája, Ágost a megbocsátásért és a házasság engedélyezéséért könyörög neki, meg akarja csókolni az öregasszony kezét, ő elhárítja magától. Ez, a kézcsók a rituális jellegéből adódóan az elutasításnak, a kitagadásnak a jele. A nagymama „nyomorult gyerek”-nek nevezi az unokáját, a családi nyilvánosság terében térdre kényszeríti, megpofozza, fojtogatni kezdi. Szándéka szerint Ágostot az unokatestvérével, Sophie-val akarná összeházasítani. Mint egy ceremóniamester szólítja fel a fiatal herceget, hogy csókolja meg az unokanővérét, ezután számíthat csak a megbocsátására. A kegyelem jeléül az öregasszony szintén „erősen megcsókolja Ágostot” (BRÓDY 1964. 476).

A családi jelenetek terét az udvarmester jelenléte szélesíti a társadalmi nyilvánosság terévé, aki (szintén a darab abszurdításának jeleként) folyamatosan moderálja a családi élet belsőszékes helyzetait, Sophie és Ágost csókját például a következőképp kommentálja: „Ez az, így a helyes, isten áldása” (BRÓDY 1964. 476). Annak ellenére, hogy Ágost és Eőz Anna viszonyának tárgyalása szűk körben, zárt fizikai térben zajlik, a darabban több utalás esik arra, hogy a törvénytelennek ítélt viszony a hírlapoknak köszönhetően a nyilvánosság előtt is ismeretes. A családi közegnek a rangjából és a rá irányuló társadalmi érdeklődésből következően még a legindulatosabb helyzetben is alkalmazkodnia kell a nyilvános tér normáihoz. A folyamat párhuzamba állítható *A dada* azon részleteivel, amikor Bolygó-Kiss Erzsébetet kiűzik a templomból, ezáltal pedig a teljes család kirekesztetté válik a faluközösségből. Ágost eltévelyedését a főhercegi familia minden tagja a sajátjának érzi, a tárgyalás során tanúsított magatartásuk hasonlít a Bolygó-szülők kipapoltatást követő viselkedéséhez. Sem Anna, sem Ágost motivációjára nem kíváncsiak, a nyilvános botrány hatására a felháborodott és fürkésző külvilág képviselőivé válnak a saját hozzátartozójukkal szemben. A felhevült indulatok és az ezeket koordináló rituális eljárások egyaránt a már említett közösségi traumafeldolgozás tudatos és kevésbé tudatos elemei.

Ágost és Sophie csókját a szerzőileg tudatos operettséma egyik eleme követi: Anna, a senki által el nem fogadott, kiszolgáltatottságban élő szereplő belép a terembe. Monológot intéz a megdöbbenet családtagokhoz, bemutatkozásában ismét megjelenik a Lévi-Strauss által értelmezett mítoszteremtés mozzanata. Anna ezúttal a jövő körülírására alkalmazza a mesék, mondák nyelvi fordulatait, melyekből egy a Sophie–Ágost viszony degeneratív voltára vonatkozó utalás is kivehető („... gyermekeink lesznek. Épek, erős szívűek, és kezűek... Benne lesznek a gyűrűben, amikor minden kéz összefog”) (BRÓDY 1964. 483). Ezután egy vallási alapon történő identitás-kifejezés következik: Anna az Ágosthoz fűződő viszonyát az isteni predesztináció eredményének tartja, amiben ő protestáns lévén a legmélyebben hisz. A határozott kijelentést („Protestáns vagyok!”) a hercegnő leminősítő szövege követi („Még ez is, protestáns!”) (BRÓDY 1964. 483). A találkozás egyaránt traumatizálja a főhercegi család tagjait és Annát, a szembenállás során mindkét fél görcsösen kapaszkodik tudat- és identitás-erősítő eszközeibe: a vallási hagyományba. Az anyahercegnő ismét a kegyetlenég eszközével és a mindenhatóság imitációjával próbálja megtörni Ágostot és Annát („Inkább halva lássalak én téged, ivadék nélkül én tegyelek le a sírba, mintsem, hogy neked és családunknak egy méltatlanhoz köze legyen!”) (BRÓDY 1964. 483).

A család vallási hagyományának hangsúlyozásán túl még a két nemesi család-közösség eltérő vagyoni helyzete az, amivel az anyahercegnő támadást intézhet a darab címszereplője felé. A konfliktust lezárandó hidegen közli Annával a vesztegetési szándékát („Mennyiért? [...] Mennyi pénzbe kerül ez a dolog?”) (BRÓDY 1964. 484). Az anyagi alapú konszenzus ötlete tovább mélyíti az ellentéteket, a traumatizált légkör hatására Anna egy teátrális gesztussal fejezi ki a kilépési szándékát a szeretői identitásból. A házassági ígéret dokumentumát kikapja a hercegasszony kezéből, összetépi, a levegőbe fújja, majd megtagadja Ágost szerelmét („Ez életben soha egy levegőt nem lélegzik velem”) (BRÓDY 1964. 484). A radikális kijelentését követően ismét a mítoszteremtés eszközei jelennek meg a szövegében. A darab kezdetén megismert identitásának hangsúlyozásaként a felmenőire hivatkozik, akikre hősként tekint, mivel a protestáns hitük miatt máglyán lelték a *halálukat*. A szakrális–felekezeti hovatartozás jegyeit ismét egy olyan emocionális helyzetben alkalmazza, amelynek tere egyértelműen személyes és intim.

Nem véletlenül nevezi Druzsín Ferenc Bródy Sándor drámáit a magyar naturalizmus legizgalmasabb kísérletének, amelyben három egymástól eltérő dramaturgiai elem van jelen: a ballada, a realista dráma és a francia polgári vígjáték (DRUZSIN 2013. 107). A *szerető* iménti jelenete is igazolja, hogy a drámák cselekményében a családi tér és a közösségi nyilvánosság tere nem különül el élesen a traumafeldolgozás folyamatában, a privát életben bekövetkező bukások egy szerszmind a társadalmi deklasszálódást is jelentik a szereplők számára.

3. A szerető és Ágost herceg

Eőz Anna legelső megnyilvánulásából is kiderül, hogy mély kálvinizmusából fakadó morális tartása és szerény anyagi helyzete mellett egy másik tényező is szerepet játszik abban, hogy huszonkét évesen – a kor nemesi-polgári normáit figyelembe véve – még egyedülálló. Ahogyan a szerzői instrukció is sugallja, „...egy kissé bizzar külsejű, [...] nincs az a pénz, amiért meg lehetne szerezni” (BRÓDY 1964. 439). Anna számára a párkapcsolati helyzetben is egy uralkodó szerep lenne a megfelelő, szövegében gyakoriak a határozott női fellépésre utaló megjegyzések. Az első felvonásban Anna a pitypang-hasonlatot alkalmazza a férfiakra („Elfújom őket, mint odahaza a réten azt a pelyhes hogy is hívják... [...] pongyola, pitypang és azután fűty, fűty, fűty”) (BRÓDY 1964. 440). Ebből a képből is látszik, hogy a számára ideális férfi személyisége a lebírható, alárendelődő típusé. Akár tudatos, akár csak ösztöni gondolatok alapján létrejövő ideálkeresésről legyen szó, Annának az apajogú társadalommal való folyamatos

harca, illetve a korábban elemzett kifosztottság érzése, az új, főnemesi arisztokráciával és a mágnásréteggel való állandó szembekerülése mindenképpen alakítója a fiatal nő interperszonális (párkapcsolati) érzelmeinek.

Az apjával való párbeszéd során jövőképként jelenik meg Anna házassága. Az öreg Eőz csak a férjhezmenetelben látja esélyét annak, hogy a lánya előrébb léphessen a társadalomban („Mit érhet el egy fiatal lány? Férjhez mehet”) (BRÓDY 1964. 441). Anna nem utasítja el egyértelműen az apja ötletét, ám a saját normarendszere szerint értelmezi azt, egyből feltételeket szab („Azt is. Hogyne. Esetleg. Csakhogy az aztán férfi legyen, nem, aki engem akar, hanem akit én akarok”) (BRÓDY 1964. 441).

Ugyanezt a határozott fellépést tanúsítja Ágost herceggel szemben, amikor megtudja, hogy a „titokzatos úr” érdeklődést mutat felé. Első találkozásukkor Ágost kezét nyújt Annának, a lány vonakodva, de a keze hegyét odanyújtja neki. Ahogy a szerzői instrukcióban szerepel: „Ágost elkapja, az egészet akarja, de nem kapja meg” (BRÓDY 1964. 444). A döntésképtelen, folyamatosan belső támogatást kereső Ágost herceg voltaképpen megfelelő partner lenne a számára, Anna azonban nem számol a családi közeggel, ami a fiatalember társadalmi jelenlétét meghatározza.

Ezután Ágost herceg egy, az Eőz család mindennapos szokásrendszerébe tartozó esemény részesévé válik. Együtt tölti a vacsorát a családdal, ahol a társadalmi kiszolgáltatottság és a nincstelenség egyértelmű jeleivel szembesül. A Kostitz udvarmesterrel – aki szintén jelen van az estén – folytatott párbeszéde során kiderül, hogy imponáló számára a határozott női fellépés. Ezt a herceg által megfogalmazott kép árulja el („KOSTITZ: Szép egy ilyen szegény lány, ha krumplit esz. ÁGOST: Még szebb, ha a fehér fogával a piros húsbá vág”) (BRÓDY 1964. 446). Ágost képzeletében Anna tehát a kezdetektől fogva animális jegyeket visel, ragadozóként látja maga előtt a lányt, mintha csak majdani áldozati szerepére engedne következtetni. A herceg jogi korlátozottsága korán világossá válik Anna számára, hiszen az udvarmestere, Kostitz kommunikál helyette, a férfi a később megismert anyahercegnő értékrendjét képviseli Ágost döntéseinek befolyásolásával. A fiatalember folyamatosan indulati megnyilvánulásokkal próbál kiszabadulni a protokollrendszer szabályozásából, a traumák nyilvános teréből a traumák feldolgozási helyszínévé, az új identitás felvételének terévé próbálja átalakítani a közegét. Mikor Anna az udvarmester elidegenítő, ellenszenvet kiváltó viselkedésének hatására az urak távozását kezdeményezné („Maguk bolondok. És még mit szeretnének?”), Ágost nagy heveséggel közli: „Én? Mindent!” (BRÓDY 1964. 447). Anna a nyílt megfogalmazás hatására

még erőteljesebb fellépéssel akarja kiutasítani a házból az előkelőségeket. Az ajtó irányába mutat, viselkedése párhuzamba állítható *A dada* Bolygó-Kiss Erzsébetének kiséprűzési rítusával.¹ Amíg Erzsébet egyszer már traumatizálódott egy férfival folytatott viszonyának következményeképp (házasságon kívül született gyereke), addig Anna az ismeretlennel, a még meg nem tapasztalttal szemben tanúsít ellenállást.

Az elutasítás traumáját megelőző Ágost fellépése párhuzamba állítható a vigasztalást a család dicső emlékezetében kereső Eőzék trauma-feldolgozó eljárásaival. Különösen siralmasnak találja a sorsát a családjában őt megelőző generációk életútjával összevetve („Én vagyok az első szerencsétlen a családban. Sokan meghaltak, elestek, elégték, de úgy, mint én, egy se...”) (BRÓDY 1964. 448). A rang és a hatalom ellenére Ágost herceg is traumahordozó, a nagyanja akaratánál fogva az unokahúgával való házasságra van kötelezve. A kaland, a számára izgalmas szerelmi viszony a valójában minden önrendelkezési jogtól mentes arisztokrata életmód traumáinak feloldására szolgál. Ez a szigorú belső szabályrendszer az, ami felkelti Anna érdeklődését. Az elveit doktrínaként hirdető erős női alak, az anyahercegnő egyfajta konkurenciaként jelenik meg Anna tudatában, az Ágost főherceg irányába történő meglehetősen fölényes kezdeményezése („Sajátságos világ maguk, szeretném látni közelről, mielőtt eltűnnének”) háttérében a fiatal herceg fölötti uralkodás megszerzése, mint kihívás áll (BRÓDY 1964. 448). Anna az elvont képzelgésében úgy gondolja, hogy az Ágosttal folytatott viszonya által az Eőz-szülők protestáns kisnemesi elvei társadalmi tekintetben meghatározóbbá válhatnak, amennyiben sikerül beilleszteni őket az Európa-szerzte befolyásos hercegi család értékrendjébe, szokásrendszerébe.

Ágost kezdeti kézcsók-kísérletére Anna (ahogy fentebb már elemzésre került) csak vonakodva, az érzelmeit szabályozva reagál. Az egymáshoz való közeledés rituális eleme a kézcsók, amely az első esetben az Arnold van Gennep-i skálán az ún. elválasztó fázisként értelmezhető. Mindkét szereplő némiképp meginog az alapközege által ráhagyományozott identitásában, Ágost egy katolikus főherceghez nem méltó módon megalázkodik a protestáns dzsentrilány előtt, aki ahelyett, hogy szilárd maradna az elhatárolódásában, hiszen egy a felmenőit kivégeztető ős-ellenség család sarja térdel előtte, közelebb kezd érezni magához a férfit. A küszöbfázis során (amely egy ismételt kézcsók-kísérlet, miután Ágost beszámolt családi háttéréről és felfedte a lány

¹ Bródy Sándor *A dada* című színművének egyik jelenetében a főszereplő, Bolygó-Kiss Erzsébet elutasításának jeléül rituális jelleggel „kisöpri” a házából a házasságon kívül született gyermekének apját, Viktort.

iránti vonzódását) Anna visszatér korábbi szilárd elhatárolódásához, mikor a herceg megfogná a kezét, ő elrántja. Az újabb elutasítás hatására Ágost még szenvedélyesebben követeli a nő közelségét. Az egzisztenciális biztonságot ajánlja Annának, és személyes szabadságot is garantál neki, igazi úrnőként élhet, ha a szeretője lesz. Anna erre kijavítja: „A szeretője, az nem. A felesége igen” (BRÓDY 1964. 449). Majd búcsút vesznek egymástól, az itt bekövetkező kézcsók a befogadás fázisa, az instrukció szerint „Anna engedi, de mint egy királynő” (BRÓDY 1964. 449). A lány azonban nem számol azzal, hogy a férfi, aki szerelmes alázattal közeledik felé, nem önálló entitás a traumák nyilvános terében. A folyamatos alkalmazkodás a családi szokásrendszerhez, az önálló döntéshozás jogának hiánya és az ezzel együtt jelentkező agresszív vágykiélési igény megnehezíti a harmonikus kapcsolat létrejöttét.

4. Az utolsó randevű

A fent elemzett gesztusok, cselekményelemek mind előkészítői az Anna általi végső tragikus tettnek. Ebben a tulajdonságában Bródy műve a balladai ismétlődés eszköztét hozza be a dráma stíluskészletébe. A *Magyar irodalom* Vaderna Gábor és Szilágyi Márton által írt fejezetében, amely az irodalom történelmi alakulását a rendi intézményeinek létrejöttétől a polgári intézményei létrejöttéig vizsgálja, a következőket olvashatjuk a *ballada* műfaji meghatározásával kapcsolatban: „az antik *fátum* az, amivel a ballada hősenek szembe kell néznie, a végzet, melyet nem kerülhet el, s amely a szellemi világ, az ember által felmérhetetlen, feldolgozhatatlan és megérthetetlen predesztinációjával, eleve elrendeltségével sújt le a halandóra”. Eőz Anna történetében többféle predesztináció van jelen (GINTLI 2010. 472). A protestáns szakrális hagyományból következően az egyik alapvető elvi tétel a lány vallási életében. A kismemesi családi közeg mentalitása, a máglyán elégetett prédikátorok, kivégzett elődök emléke szintén a tragikus hős ideálját erősíti meg benne. A főnemesi arisztokraták közeg által, hogy szeretőként tartja számon, tárgyi létezésre predesztinálja, egyfajta fogyasztási termékként jelenik meg a nyilvánosság terében – ez a tárgyként való reprezentáció szintén a tragikumba forduló, dekadens státuszt erősíti a nőben.

A negyedik felvonás Anna „nem pompás, de ízléses és szigorúan előkelő” lakosztályában játszódik. A cselekmény folyamán ez a lakosztály válik a gyilkosságot előidéző végső traumák és a tragikus tett fizikai terévé. Anna a felvonás elején találkozik a szüleivel, rég látott apját üdvözlí. Ágost és az öreg Eőz között egy többletjelentéssel bíró, a gesztusok szintjén történő kommunikációs

folyamat zajlik le. Ágost kezdetben mellőzi a kézfogást „apósával”, egy nemzetközileg kiterjedt uralkodódinasztia sarjaként protokoll határozza meg, kit szabad kéznyújtással üdvözölnie. Anna apjának kezdeményezését azonban el kell fogadnia. Az interperszonális kommunikációs elem jelentősége Eöz egy szimbolikus, összetartozást sugalló mondata által is alátámasztást nyer („Mi magyarok vagyunk, de tudunk németül”) (BRÓDY 1964. 496). A kézfogás funkciója a korábbiakban elemzett kézcsókkal válik hasonló funkciójúvá a jelenet folyamán. Miután a szülők annak tudatában, hogy régi álmuk valóra vált, újra magukénak tudhatják a hajdani birtokot, távoznak, Anna kézfogással köszöni meg Ágostnak, hogy a támogatása segítségével visszaszerezhették a régi egzisztenciájukat, a nincstelenség traumája tehát megszűnik az életükben. Az Anna által kezdeményezett kézszorítással megtörténik a határhelyzeti fázis átlépése, immár odáig mélyült a viszonyuk, hogy egyenesen a nő kezdeményezi a fizikai közelséget. A jelenet szenteste előtt egy nappal játszódik, a vallásosság tudatának, a gondviselés jelenlétének intenzív emlegetése mellett a személyközi kapcsolatok is felerősödnek a szereplők értékrendjében. Ez az érzelmi kötődés azonban aszimmetrikusan jelenik meg Ágost és Anna világában. Ágost örömmel jelenti, hogy a nagymama megbocsátott neki, a kötődés tehát egyértelműen az ősi család irányába erősödik meg. Ekkor már Anna vonzódik inkább Ágost irányába, birtokolni akarja az éretlen, gyereklelkű férfit, aki megijed a felvállalt kapcsolatból következő, rá háruló társadalmi kötelezettségektől. Olyannyira nem áll készen arra, hogy a családja akarata ellenében kötelezze el magát, hogy távolodni kezd a korábban eszményített, istenként magasztalt nő közeledésétől.

Eöz Anna már a második felvonás során utal arra, hogy a férfi nem mutatja ki kellőképp a vonzódását. Ahogy fogalmaz, „...ha férfi volnék, ha gazdag volnék, és nekem tetszene egy nő, aranyba fürdetném meg. [...] Elborítanám a legszebb gazdagsággal, és azt sem várnám, hogy megköszönje” (BRÓDY 1964. 460). Ez szintén egy mitikus utalás. Anna a görög mitológia Danaéjához hasonlítja magát, akit Zeusz aranyeső képében csábít el. Ezáltal a párhuzam által is disszonancia keletkezik Anna és Ágost viszonyában. Ágost ugyanis a földi hatalma és vagyona ellenére is alkalmatlan a zeuszi szerepre, aki a gorgókat leigázó Perszeusz apjaként kapcsolatba tud lépni a hősi princípiumokkal (PAULY–WISSOWA 1912. 2084–2087). A negyedik felvonásban már egyértelműen Anna lesz a találkozások igénylője és megszervezője. Miután a férfi halvány utalást tesz a távozási szándékára („...néha itt fogok aludni magánál. Ha ráérek. Most nem érek rá”), a nő Ágosthoz lép, „...nem enged el, erősen, lázasan csókolja” (BRÓDY 1964. 499).

A *dada* tragikus befejezéséhez hasonlóan *A szerető* végkifejlete is egy rituális halál a traumák nyilvános terében. Amikor Anna pisztolyt ragad, kezdetben még öngyilkosságot emleget. Ágost katolikus hitéből adódóan elutasító a döbbenetes gondolattal szemben, amikor azonban az Annától való megszabadulás lehetősége merül fel benne, implicit módon ugyan, de támogatójává válik a fiatalasszony mentális elborultságából következő döntésének („Vannak helyzetek, mikor nem lehet mást tenni. Amikor a becsület kívánja. Az elől jár, akinek van”) (BRÓDY 1964. 502). Anna érzi, hogy teher a férfi számára, dühös kérdést intéz Ágosthoz: „Tehát öljem meg magam? És miért nem ön magát?” Ágost felháborodottan a vallási hagyományra hivatkozva hárítja el a bizarr elgondolást („Isten ments. Nekem tiltja a vallásom. Soha nem bocsátaná meg nekem az egyház”) (BRÓDY 1964. 502). A fiatalasszony ekkor a férfit kezdi halállal fenyegetni („És mit mond ahhoz, hogy én – magát?”) (BRÓDY 1964. 502). A fegyver ereje megfordítja a kettejük közötti hierarchikus viszonyt. Anna a traumák továbbadásának igényével szadisztikus örömet érez Ágost kiszolgáltatottságát szemlélve. Ezúttal a férfi válik „szerető”-vé, kitartottá, aki az életének megmentése érdekében csókokat ígér. Anna nem kegyelmez a hercegnek, utolsó hozzá intézett szavával a szakralitásban való elmélyülést, az imádkozást javasolja a trauma feldolgozása céljából. A herceg rituális meggyilkolása voltaképpen egy dominanciaharc eredménye, a tébolyult fiatal nő vágya beteljesedik: előtte fekszik kiterítve a neki alárendelődött, levadászott és leölt áldozat.

Első látásra *A szerető* dramaturgiája még a legtragikusabb jelenetek során is igazodik az operett sémáihoz. Ágost herceg halálát követően egyből a lakosztályba érkezik az anyahercegnő – a nagyasszony ünnepinek ható bevonulásával minden előkészül a darabzáró fináléhoz, a történetben megjelenő két ellentétes értékrendnek, társadalmi pozíciónak és a két, egymáshoz meglehetősen hasonló egyéniségű szereplőnek, Annának és Ágost nagymamájának a harcához. Ha azonban alapos vizsgálat alá vetjük *A szerető* utolsó felvonásának részleteit, rájöhethetünk, hogy korántsem az operett mesés véletlenszerűségéből fakad az események egymáshoz való dinamikus illeszkedése. Ágost ugyanis a nagyanyjára vonatkozó megszólalásában, amelyre már korábban hivatkoztam, azt is megjegyzi, hogy az öregasszony bejelentkezett hozzá, hamarosan a lakosztályba érkezik. A tragikus tettet tehát Anna már annak tudatában követi el, hogy találkozni fog az anyahercegnővel. A gyilkosság mintegy előkészítője annak a harcnak, amely az utolsó jelenetben a protestáns dzsentrilány és a katolikus arisztokrata mátriárka között zajlik. Ágost halála annak a megaláztatásnak

a traumareprodukciója, amelyet a nő szenved el részben a hercegi család ki-
rekesztése miatt, részben pedig a saját felmenőinek hányattatott sorsával való
szembesülésekor.

Az anyahercegnő megérkezésével voltaképpen egy újabb traumafeldolgozó
rítus veszi kezdetét. Amikor értesül az unokája haláláról, az öregasszony a ré-
mület hatása alatt keresztet vet, kétségbeesésének verbális reprezentációjá-
ban „szép unoká”-jának, „nevé”-nek, „háza ivadéka”-nak, „vér”-ének nevezi
Ágostot. Tehát a legmélyebb trauma elszenvedése során is a teljes gondolat-
menetét meghatározó hatalmi hierarchiarendszerben helyezi el a tragédia sze-
replőit. Öngyilkosságot feltételez, amiért Annát hibáztatja („Ezt te csináltad, te,
te! Te adtad kezébe a fegyvert!”) (BRÓDY 1964. 503). Anna a traumák nyilvános
terében büszkén vállalja a tettét. Ahogy fogalmaz, viseli a következményeit,
akarja, kívánja a leszámolást. Anna traumafeldolgozó tevékenysége (a Bolygó-
Kiss Erzsébetéhez hasonlóan)² a saját halálával válna teljessé. Úgy érzi, vérét
kell adnia a gyűlölt ellenség leigázásához.

Az anyahercegnő – bár kezdetben fajtájának kiirtásával fenyegeti a lányt –
ráérez Anna szándékára, megérti, hogy a lány csak a halálával szabadulna fel
az arisztokrata család uralma alól, s egy különös módját választja a bosszú-
állásnak: kegyelmet gyakorol a lány fölött, ezáltal pedig örökké a család lekö-
telezettjévé, kiszolgáltatottjává teszi. Úgy tűnik, a protestáns kiállás és erkölcs
elbukik a katolikus nagyhatalommal szemben. A kegyelemgyakorlás ebben
a szituációban sokkal inkább egy szakrális cselekedet, mint a polgári törvény-
kezésen alapuló eljárás. Az anyahercegnő (ahogy korábban elemeztem) a biro-
dalom szokásrendszerében kivételes hatalommal bír, nemcsak jogi, de szakrális
vezetője is családjának és birodalmának. A rituális hatalmi pozíciójával élve
szabadítja fel Annát: „Világi törvény! Az nekem nem kell, vulgaire és utálatos
előttem. Nincs törvény, csak egy, a házunké, az enyém! [...] Én Istentől adott
jogomnál fogva, és mert nekem az érdekem... Madmazel, én megkegyelmezek
önnek” (BRÓDY 1964. 504). Az unokája életét kioltó halálnemet megaláználak,
a családi tekintélyt beárnyékoló tényezőnek tartja („Egy herceg is, akit meg-
öltek! Aki nem ölt, hanem megöletett! Ezt nem! Így nem lehet, nem szabad,
hogy megtudják!”) (BRÓDY 1964. 504).

Anna célja a következőkben, hogy minél nagyobb társadalmi nyilvánosság-
ban közölje az általa végrehajtott tettet. A belépő polgári biztos az anyaher-
cegnő minden tiltakozása ellenére megtudja a végső igazságot: „Az történt,
hogy Ágost herceget megöltem. A családjával együtt hazudott nekem, hogy

² A *dada* címszereplője, Bolygó-Kiss Erzsébet a darab végén öngyilkosságot követ el.

becstelenné tegyen. Igazságot tettem magamnak” (BRÓDY 1964. 505). A darab zárómondatai Anna legvégső traumafeldolgozási igényét elégítik ki: a társadalmi nyilvánosság terében is publicitást nyernek a világhatalmi helyzetben levő hercegi család morális vétkei, saját és ősei nevében vesz retorziót Ágost családjának megszégyenítésével – mi több, méltón a dicső Eőz-felmenők emlékéhez, neki is sikerül vérét adnia a nemzetségéért.

5. Összefoglalás

Bízom benne, hogy az elemzett cselekményrészek meggyőzőnek bizonyulnak annak az előzetes feltevésnek az igazolására, miszerint a műben megjelenő traumafeldolgozások két igényből származnak: nemcsak az alárendelt pozíciójú Anna szándékában, hanem a kitartó személyű Ágost és a mögötte levő főhercegi család motivációjában is szerepelnek.

Bibliográfia

- BRÓDY Sándor. 1964. *A szerető*. In *Színház*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó. 431–505.
- DRUZSIN Ferenc 2013. *Bródy Sándor falusi színművei*. In *Születtem Egerben, amire büszke vagyok*” *In memoriam Bródy Sándor*, Budapest: Hungarovox Kiadó. 101–129.
- HABERMAS, Jürgen. *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest: Századvég Könyvtár.
- GINTLI Tibor (szerk). 2010. *Magyar irodalom*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- PAULY, August–Friedrich, WISSOWA, Georg 1912. *Real-encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart: J. B. Metzler Verlag.
- SELTZER, Mark 1997. „Wound Culture: Trauma in the Pathological Public Sphere”. *October Magazine*, 80/2: 3–26.
- TURNER, Victor 2002. *A rituális folyamat – Struktúra és antistruktúra*. Budapest: Osiris Kiadó.
- VAN GENNEP, Arnold 2007. *Átmeneti rítusok*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.

A halál megjelenítése Christopher Marlowe *Nagy Tamerlánjának* első és második részében

JUNGBAUER LORETTA ANNA

Christopher Marlowe korának egyik kiemelkedő drámaírója volt, munkássága jelentős hatást gyakorolt az angol dráma és színház fejlődésére. 1587-ben írt *Nagy Tamerlán* című darabja több tekintetben is új perspektívákat nyitott a színházi reprezentáció számára. Marlowe megreformálta drámájában a korabeli nyelvi konvenciókat és szakított az uralkodó színházi hagyományokkal: innovatív módon ábrázolta színpadán a közönség számára ismerős témákat (politikai erőviszonyok, erőszak, az Idegen figurája, az emberi lét fizikai és spirituális korlátozottsága, stb.).

A *Nagy Tamerlán* első és második részének fő témája a halál, mely számtalan alakváltozatban mindenütt jelen volt az Erzsébet-kori Angliában, így képes volt megteremteni a kapcsolatot Marlowe közönsége és darabja között. Habár a haláltoposz népszerűsége visszavezethető az ókori római és görög szövegekre, Marlowe ábrázolásmódja több tekintetben is eltér a klasszikus szerzőktől. Tanulmányom fő célja, hogy a téma színházi reprezentációjának vizsgálatával rámutasson a marlowe-i újításokra, a korabeli populáris kultúra tükrében. Mivel a kritikusok többsége a darabok nyelvi aspektusának jelentőségét helyezi vizsgálódásai fókuszába, a képi megjelenítés szerepe méltatlanul háttérbe szorul. Ebből kiindulva, a népszerű felfogással ellentétben, tanulmányomban a marlowe-i retorika és a populáris vizuális reprezentációk egymást kiegészítő, gazdagító hatását kívánom kihangsúlyozni, nem pedig a köztük mutatkozó kontrasztokat.

Az angol reneszánsz közhiedelem alapjának jelentős részét az ókori latin és görög szövegek, illetve az angolszász és keresztény kulturális hagyományok képezték. Ezen elemek kombinálása és együttes használata kiváló lehetőséget nyújtott kellemetlen témák dramatizálására. Michael Neill hangsúlyozza, hogy a színház lehetővé tette olyan érzelmek nyilvános megjelenítését, melyeket a korabeli emberek elnyomni kényszerültek hétköznapi életük során (NEILL 2008. 32). Christopher Marlowe többnyire egy vagy több provokatív gondolatot helyez drámáinak középpontjába, melyek különböző arányban

szinte minden drámájában fellelhetők. Az emberi halandóság, képmutatás, politikai konfliktusok, illetve vallási diszkrepancia színpadon való ábrázolása már ebben a korban is hosszú múltra tekintett vissza, Marlowe pedig tudatosan nyúlt a széleskörű ismertségnek örvendő témákhoz. Számos, a korabeli drámákban megjelenített téma az Erzsébet-kori angol társadalom hétköznapijainak szerves részét képezte, nem csupán a magánéletben, hanem iskolai- és vallási környezetben is. Richard F. Hardin állítása szerint a valláshoz fűződő képi és érzelmi impulzusok jelentős hatást gyakoroltak a színház fejlődésére (HARDIN 2006. 31). A klasszikus korpuszból és vallásos írásokból ismert toposzok szöveges, illetve képi reprezentációi mindenütt jelen voltak, így idővel beépültek a köztudatba.

Clayton G. MacKenzie hangsúlyozza, hogy a tizenötödik századi nyomtatási reform hozzájárult az emblémás könyvek népszerűségéhez, miután a nyomtatott könyvek a magánemberek számára is elérhetővé váltak. A könyvekben megjelenő emblémák szórakozást jelentettek mind az írástudóknak, mind az analfabétáknak. A mottókhoz és epigrammákhoz képek is tartoztak, melyek mindenki számára könnyen értelmezhetők voltak (MACKENZIE 2010. xxiv–xxv). Marlowe nemcsak a hagyományos értelmezésmódra hagyatkozott, hanem újításokat is alkalmazott. MacKenzie állítása szerint a közönség elvárásaival való játék és a nézők elgondolkoztatása állt a képi elemek manipulálásának hátterében. A hangsúly immár nem az expresszió, hanem az impresszió volt (MACKENZIE 2010. xvii–xviii). Ahhoz, hogy Marlowe biztos lehessen a darabok korszerűségében, nagymértékben a korabeli populáris kultúrára kellett támaszkodnia.

1. A halál megjelentése az Erzsébet-kori populáris kultúrában

A Marlowe *Nagy Tamerlánjának* középpontját képező motívum a reneszánsz Angliában a kultúra minden területén megjelent, miután a halállal való érintkezés sok szempontból elkerülhetetlen volt. A halálnak fontos emblémájává vált a koponya. Susan Foister megállapítja, hogy a tizenhatodik században a koponya motívuma népszerű elemként jelent meg a brossokon és más morbid ékszereken (FOISTER 1997. 46). A memento mori tárgyak, a pestis és a halál képzőművészeti ábrázolása, egyaránt hozzájárultak, hogy a korabeli társadalom számára mindennapossá váljon a halál gondolata. A képi és irodalmi megjelenítések célja nem csupán a halottakra való emlékezés volt, a halál elkerülhetetlen, mindenható mivoltára és korlátlan hatalmára is hivatottak voltak figyelmeztetni az embereket.

Habár a koraközépkori ábrázolások számos alakváltozatban jelenítették meg a halált, Phoebe S. Spinrad állítása szerint a csontváz, illetve az erősen oszló testek különösen népszerűek voltak (SPINRAD 1987. 2). A fázisszerű illusztrációk hangsúlyozták a halál folyamatosságát, továbbá emlékeztetőként szolgáltak az emberek számára: rávilágítottak az egyén halandóságára, implikálva, hogy mindenkire ugyanaz a sors vár, így kontemplálásra buzdították őket. A testek effajta reprezentációja utal rá, hogy az Erzsébet-korabeli társadalom másképp viszonyult a halál fogalmához, mint korunk emberei. A mai felfogástól eltérően, az élet és a halál nem voltak egyértelműen különválaszthatók. Nigel Llewellyn megállapítja, hogy a modern bináris megközelítés helyett a születés és halál közti életszakaszra halaldoklási fázisként tekintettek, ami inkább folyamatnak minősült, mint állapotnak (LLEWELLYN 1997. 15–16). Ez a felfogásmód visszavezethető Szókratésznek a platonói írásokban kifejtett halálról vallott nézeteire. William J. Gavin hangsúlyozza, hogy a Szókratész haláláról szóló dialógusok nem adnak konkrét képet a halálról, hanem folyamatként írják le, melyben Szókratész aktívan részt vehet (GAVIN 1974. 238–240). Azáltal, hogy az életre hosszas halálfolyamatként tekintettek, lehetővé vált az emberek számára, hogy megtegyék a megfelelő előkészületeket a saját elmúlásukkal kapcsolatban, így az élet bizzarr haláltáncá vált.

A halálkultusz és a halandóság fogalma, vallási kontextusban vizsgálva, új értelemmel gazdagodtak. Az egyház hamar felismerte a közismert *Danse Macabre* figuráinak különböző értelmezéseiből adódó lehetőségeket, és a saját előnyére fordította a motívum alkalmazását. A fókusz a halált megelőző spirituális felkészülésre helyezték a már létező ábrázolások felhasználásával. A *Tamerlán*-darabok megírása közben Marlowe nem csupán ezekre az interpretációkra hagyatkozott, drámái a misztériumjátékok és moralitások hagyományából is merítenek. A misztériumok bibliai történeteket dolgoztak fel és nagy hangsúlyt fektettek a fájdalomra és szenvedésre, míg a moralitások megszemélyesített absztrakciók allegorikus figuráit alkalmazták a színpadon.

A Marlowe allegorikus színpadán megjelenő témák nemcsak ismerősnek számítottak, hanem időszerűnek is: a területi hódítás, csakúgy, mint a halandóság, szorosan kapcsolódott az Erzsébet-kori Anglia mindennapjaihoz. A koramodern időszak a nagy földrajzi felfedezések korszaka volt. Stephen Jay Greenblatt rámutat, hogy Marlowe-t lenyűgözte az „Idegen” figurája (GREENBLATT 1984. 19), amely visszatérő motívum mindegyik drámájában, így a *Tamerlán*-darabokban is.

Marlowe Nagy *Tamerlánjának* másik főmotívuma, a halandóság, nem csupán az egyén számára volt érdekes, hanem a királynő figurájával is szoros

összefüggésben állt: I. Erzsébet trónutódlásának kérdése még nyitott volt a *Nagy Tamerlán* megírásának idején. Nem ez volt az egyetlen kapcsolat Erzsébet és a halál között: szorosán az uralkodóhoz fűződtek a kivégzések is. Karen Cunningham állítása szerint az erőszak és kivégzések gyakori alkalmazása a Tudor uralkodók számára eszközként szolgált hatalmuk megszilárdításához. A nyilvános kivégzések sikere dramatikus jellegükre vezethető vissza. A moralitásokra emlékeztető szerkezet és sablonszerű párbeszédok használata kísértetiesen hasonlított a vallásos színdarabokra, az elítélt teste pedig kellékké vált, melynek segítségével szemléltetni lehetett az igazságot jelképező uralkodó mindenhatóságát (Cunningham 1990. 209–212). Az egymás közelében működő vesztőhelyek, cirkuszok és színházak versengtek a közönség figyelméért, így a színházaknak is a viadalokhoz és nyilvános kivégzésekhez hasonló vonzerővel bíró szórakozási formát kellett nyújtania.

2. Erőszak a marlowe-i színpadon

Marlowe a korabeli populáris kultúra szerves részét képező elemeket közös referenciapontokként használta a nézőközönség és *Nagy Tamerlán* című darabja közti kapcsolat megteremtéséhez. A *Tamerlán*-darabok képesek voltak a jól ismert brutalitást bemutatni a test szenvedésének dramatizálásán keresztül, így alkalmassá váltak az emberek akkori értelemben vett szórakoztatására. Mindkét rész rendkívül test-központú darab, Marlowe sok korabeli vizuális illusztrációhoz hasonlóan nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy mi történik a testtel. Matthew Greenfield kijelenti, hogy a *Nagy Tamerlán* szereplői sok esetben verbális boncolást végeznek haláluk pillanatában (GREENFIELD 2004. 233–236). Marlowe felfigyelt a színpadon látható testi sebek okozta ámulatra és mintegy színpadi díszletként kezdte alkalmazni a fájdalmat. Dic Edwards szerint az élőhalott megtestesíti az élet és halál közti átmeneti szakasz paradoxát és utal rá, hogy létezhet élet a halálban (EDWARDS 2010. 109). A darabban számos szereplő hosszan monologizál a halál testre gyakorolt hatásairól. Cosroe¹ például részletesen leírja, miként száll ki belőle az élet:

¹ Cosroe Perzsia királyának fivére. A darab folyamán összeesküvést tervez testvére, Mycetes ellen Tamerlán ráveszi, hogy mellette harcoljon a Mycetes elleni ütközetben. Habár Tamerlán Cosroe-nak ígéri Mycetes koronáját, a győzelmet követően ő maga kíván Perzsia királya lenni, így Cosroe ellen fordul: Tamerlán végzetes sebet ejt Cosroe-n és magához ragadja a perzsa koronát. A fenti idézet Cosroe halálmonológja.

COSROE. Vértelen testem dermedt lesz, s hideg;
Véremmel éltem sebemen kisiklik;
Lelkem megkezdi röptét a pokolba,
S minden érzékemet búcsúzni hívja,
A hó és nedvesség, mely egymás etette,
Nem lévén táp több, mely lakassa őket,
Száras s hideg; a kísértet halál
Mohó karommal fogja vérző szívem,
S mint hárpia, vadul csap életemre.²

Cosroe beszéde illusztrálja a halál transzformáló erejét a színház performatív terében. Edwards magyarázata szerint a szereplők átléplik a halandó lét szabta határokat, melyek látszólag meghatározzák őket (EDWARDS 2010. 109). Cosroe képes megállítani az időt, amint reflektál saját halálára, miközben átéli az átlépés folyamatát. Nagyobb késztetést érez rá, hogy leírja fájdalmát, mint hogy átadja magát a testi kínoknak. A látványos színpadi szenvedés és a sebek látványa a korabeli kivégzésekhez hasonlóan ámulat kiváltására alkalmas eszközzé váltak. Greenfield rámutat arra a tényre, hogy az ember, amikor nagy fájdalmat kell elszenvednie, képtelen szavak segítségével leírni az érzéseit (GREENFIELD 2004. 237). Cosroe szokatlanul reagál a testén ejtett halálos sebre, éppen ezzel vonja magára a nézők figyelmét. A halál és erőszak esztétikus leírása közben a fókusz az éppen beszélő szereplőre helyeződik, aki – Cunningham megállapítása szerint – ezáltal mindenkit közönséggé változtat (Cunningham 1990. 215). Cosroe nem csupán a nézőkre ruházza a közönség szerepét, hanem a többi színpadon lévő színészre is.

A hosszú halálmonológok és a látványos halálesetek (mint például Bajazet és Zabina öngyilkossága) a halált szórakoztató elemként tünteti fel. A számos szemet gyönyörködtető megjelenítésmód a különleges retorikával ötvözve olyannyira ámulatra ösztönzi a nézőket, hogy „Fegyverben látva [Tamerlán], Jupiter elsápad / Fél [...]”.³ A hangsúly az azonnali hatás elérésén van, mely a földi javak elsőbbségének hangsúlyozásával jön létre. Tamerlán ritkán foglalkozik a túlvilággal vagy a spirituális gazdagsággal. A múlandó jólét jelentőségét kitűnően példázza az alábbi részlet:

² Christopher MARLOWE, *Nagy Tamerlán I. rész*, Ford. NÉMETH László, (A világirodalom klasszikusai – Angol reneszánsz drámák: Shakespeare kortársai, Budapest, Európa, 1961), I, II. VII.

³ MARLOWE, *Nagy Tamerlán, I. rész*, V. II.

TAMERLÁN. Uralomszomj, korona édessége,
 — Mely mennyei Ops legidősebb fiával
 Székből vénhedt apját lelökte,
 S magát rakatta a császári égbe —,
 Bírt rá, hogy sorsodat fegyverre hívjam.
 Nagy Jupiternél példa jobb van-e?
 A természet tanít, mely kebelünkben
 Kormányért küzdő négy elemből gyártott,
 Hogy elménkben törekedők legyünk.
 Lelkünk, amelynek képességei
 Világ csodás építményét megértik,
 Fölméri a vándor bolygók futását,
 S új, végtelen tudás felé emelkedik,
 Mint nyugtalan szférák, folyton mozogva,
 Akarja, hogy kopjunk s sose nyugodjunk,
 Mígnem mienk a jól megért gyümölcs;
 Tökéletes üdv, egyetlen boldogság,
 Földi korona édes birtoka.⁴

Tamerlán beszédében kifejti, hogy az istenek számára is mindennél fontosabb az „uralomszomj” és a „korona édessége”. Isteni mivoltuk ellenére, Tamerlán a sajátjáéhoz hasonlóan írja le viselkedésüket, de isteni tettekről, illetve a hódításokat vagy a halált követő eseményekről nem esik szó. Ez a monológ arra is utal, hogy Tamerlán közelebb érzi magát az istenekhez, mint az emberekhez. John Parker azonban megjegyzi, hogy az elsődleges fizikai konnotáció mellett, spirituális olvasata is van a koronamonológoknak: a „földi korona” Krisztus töviskoronájaként is értelmezhető (PARKER 2007. 221–222). Ez a kép automatikusan összekapcsolja az uralkodás fogalmát a szenvedésével; ez a testcentrikus megközelítés végig megfigyelhető Tamerlán pályafutása során. Harry Levin szerint Tamerlán materiális értelemben kíván nagy eredményeket elérni (LEVIN 1965. 51). Ezt az állítást igazolja az első rész második felvonásának hetedik színe, ahol Tamerlán, közvetlenül Cosroe halála után, magához ragadja annak koronáját: „A fúriák lehelte összes átok / Ily gazdag dísz el nem dobat velem.”⁵ Az ehhez hasonló földi kincsek szorosan kapcsolódnak az elnyomott királyok „földi koronáiért” és országaiért folytatott hódításokhoz.

⁴ Uő, *Uo*, II.VII.

⁵ MARLOWE, *Nagy Tamerlán, I. rész* II.VII

3. Halál és hódítás a színpadon

Tamerlán célja az, hogy győztes csatákon keresztül a világ leghatalmasabb uralkodójává váljon. A második darabban erős, tekintélyes uralkodóként tűnik fel, aki hatalmasabb más királyoknál, és az akkor ismert világ nagyobb részét már meghódította. A Tudor uralkodókhoz hasonlóan mindenhatónak tűnik, különösen az első részben, ám nagy változásnak lehetünk tanúi a személyiségét illetően az első és második rész folyamán. MacKenzie állítása szerint Marlowe az angol katonai lovagiaság hagyományát, illetve a római „Mars Ultor” figuráját veszi alapul Tamerlán karakterének megformálásához. A következő részlet szemléltetni hivatott, miképp illeszthető Tamerlán a lovagias figurák sorába:

TAMERLÁN. Ha maga Mars, a bőszen hadisten s minden
Földi potentát összeesküszik,
Hogy e diadémtól megfosszon engem,
Én, mint Kelet roppant parancsolója
Viselem ellenükre is, amíg
Ti azt mondjátok: uralkodj, Tamerlán!⁶

Tamerlán az ellenség szerepét rója Marsra, magát pedig olyan személynek tünteti fel, aki csak akkor fogadja el az uralkodás jogát, ha mindenki egyetért uralkodó mivoltával. A kvázi-demokratikus attitűd hamarosan megváltozik, amint erre Mackenzie rámutat. Tamerlán egyre inkább kezd hasonlítani a „Mars Ultor” figurára amint félelmetes hadvezérré változik, olyannyira, hogy „Helyét átadja nek[i] a hadisten, / Terve: világ tábornokává tenni [őt]”.⁷ Az előbbi idézet meggyőzően szemlélteti, miképp vetkőzi le Marlowe főhőse az angol lovagias Mars tulajdonságait (MACKENZIE 2007. 13–14). Az emberség fokozatos elvesztésével párhuzamosan formálódik Tamerlán „isteni” identitása, mely Marlowe főhősét mindenkinél hatalmasabbá teszi. Ugyanakkor, a cselekmény kibontakozása során pedig egyre kevésbé lesz szétválasztható a halál és a hódítás. Ez a kapcsolat nem csupán azért jelentős, mert Tamerlán számtalan szereplő halálának okozója, hanem a halállal való egyre szorosabbá váló kapcsolata miatt is.

Tamerlán gyakran hivatkozik a Halálra szolgájaként, de kapcsolatuk valóban sokkal árnyaltabb az úr-szolga viszonynál. Az első részben Tamerlán az irányító hatalom, a halál pedig alárendelt entitás formájában van jelen.

⁶ Uő, *Uo*, II.VII.

⁷ Uő, *Uo*, V.II.

Tamerlán életről és halálról dönt, ő parancsol a Halálnak, kapcsolatuk szilárdnak és konzisztensnek tűnik. Ez az alá-fölérendeltségi viszony azonban jelentősen megváltozik a második darabban. Amint Tamerlán az emberfeletti létforma eléréséért küzd, megjelenítése egyre jobban hasonlít a különféle közismert halálreprezentációkra. A második rész egy pontján Tamerlán kocsin érkezik a színpadra, melyet királyok húznak. Ez egyértelmű utalás a *Halál diadala*-motívumra, mely Neill magyarázata szerint a halál egyenlítő hatását hivatott megjeleníteni (NEILL 2008. 88), mivel nem az ember és a halál személyes konfrontációját mutatja, hanem a halál kollektív erejét (ARIÈS 1980. 119). A *Halál diadala* azonban nem az egyetlen referenciapont a képzőművészetek terén. A halál kegyetlenségét gyakran a csontvázfigura könyörtelen akcióival ábrázolták. Ezek az illusztrációkon fizikai kapcsolat jön létre az élők és a holtak között: a halál allegorikus figurája sok esetben tépázza az emberek ruházatát, illetve kiragadja őket az életből. Tamerlán gyakran emlékeztet a kínzó csontvázalakra, különösen, ha a meggyötört áldozatokra gondolunk, mint például Bajazetre vagy Babylon kormányzójára. Nem csupán áldozatai kapcsán ismerhető fel a hasonlóság a Tamerlán és a csontváz-halál között: könyörtelensége fontos szerepet játszik hadviselése során is.

Tamerlán hódítása nem csupán korporális értelemben megfigyelhető, hanem verbális szinten is. Beszédmódja felsőbbrendűségről árulkodik, mely ámulatot és félelmet vált ki mindenikből, ahogy azt a prológos is előre ígéri. Robert Doran állítása szerint az effajta fenségesség Longinus értelmezésében „hamis fenségesség”, mivel Tamerlán elsősorban földi javakra hivatkozik, és lenyűgöző beszédében a szellem nagyságát alárendeli a földi értékeknek (DORAN 2017. 56).

Bokázásától népi rigmusoknak

S eszméktől, miket bohóckodás vett bérbe,
Impozáns harci sátorhoz vezettek,
Hol is Tamerlánt hallod majd, a szkítát;
Harsány szava világot fenyeget,
S országokat korbácsol győztes kardja.⁸

Levin megállapítja, hogy a nézőt csodálattal és félelemmel vegyes figyelemre ösztönzi a szöveg (LEVIN 1965. 45). Még mielőtt az akció elkezdődne a színpadon, a prológos felkészíti a nézőket az audiolis és vizuális ingerek fontosságára a „rigmusok”, „hallod”, „harsány szava”, „fenyeget” és „korbácsol” kifejezések

⁸ MARLOWE, Nagy Tamerlán, I. rész, Prológus

alkalmazásával. Marlowe *Tamerlán*-darabjai különösen nyelvcentrikus drámák. Tamerlán nemcsak fizikailag képes az ellenfelei fölé kerekedni, szavaival is elnyomja őket. Verbális dominanciáját igazolja, hogy szavakkal képes emberek életéről és haláláról rendelkezni, továbbá Levin szerint a sorok száma is meghatározó: az első rész szövegének harminchárom százaléka hangzik el Tamerlán szájából; ez a szám harmincnyolc százalékra nő a második részben (LEVIN 1965. 211). A nyelv központi szerepe nem kizárólag a statisztikai bizonyíték alapján válik egyértelművé, hanem a halál leírásának módján keresztül is. Neill megállapítja, hogy a Genézis halálleírása metaforikus jellegű. A nyelv meghatározó szerepet játszott a halál materializálásában: az első lépés a Halál allegorikus figurájának megalkotásában annak megszólítása volt; ez a fejlődés vezetett az apokalipszis negyedik lovasának inkarnációjáig. A tizennegyedik századig azonban nem ruházták fel a Halált személyiséggel (NEILL 2008. 3–5). Spinrad állítása szerint a kora tizenhatodik századi halálreprezentáció meghatározó változáson ment keresztül: a csontváz háttérbe került, ez az ábrázolásmód népszerűvé vált a portréfestők körében (SPINRAD 1987. 16–18). Hasonló portréalkotási módszer figyelhető meg a *Nagy Tamerlán*ban is, Marlowe viszont más médiumot választott a főhős megalkotásához: nyelven keresztül hasonló kompozíciójú képet produkál Tamerlánról és a Halálról. A fókuszba Tamerlánt helyezi, de a Halál állandóan a közvetlen közelében ólálkodik. Ez az elrendezési stratégia nem csupán a dráma eseményeivel, hanem Tamerlán személyével kapcsolatban is megfigyelhető. Tamerlán alakjának verbális leírása gyakran utal ismert halálreprezentációkra, de a szöveg sosem fejezi ki expliciten, hogy Tamerlán a Halál emberi manifesztációja. Tamerlán és a Halál kapcsolatán keresztül a Halál különös szerepet tölt be a darabban: egyszerre látható és láthatatlan. A Halál nem egy allegorikus szereplő alakjában jelenik meg, mint Thomas Kyd *Spanyol tragédiája* esetében a Bosszú. A Halál állandó jelenlétét többnyire a személyként való megszólítása és a számos színpadon történő látványos haláleset teremti meg. Az allegorikus figura azonban nem hiányzik teljes mértékben a darabból, de jelenléte sokkal kevésbé didaktikus, mint Kyd tragédiájában. Marlowe felruházta Tamerlán alakját a Halál Király⁹ pompájával és egyenlítő erejével, sőt, az apokalipszis negyedik lovasához is hasonlítja Damaszkusz kapui előtt. Tamerlán sátrainak színei azonban nem csupán az apokalipsziszre utalnak: a három szín – a fehér, a vörös és a fekete – szorosan kapcsolódtak a gyászolás hagyományához is. Llewellyn magyarázata

⁹ Marlowe idejében gyakran illették a Halált a „királyok királya” megnevezéssel, mivel rangra való tekintet nélkül ragadta ki az életből az embereket és az uralkodók felett is ítélkezett.

szerint a fehér szín rendkívül erényes ember elvesztését szimbolizálta, a vörös pedig a megváltást és Krisztus vérét jelképezte. Mindhárom szín használatos volt a gyászolás során annak ellenére, hogy az ember elsősorban a fekete színre asszociál a halál kapcsán. Llewellyn felhívja a figyelmet, hogy a vörös-feke színkombináció az ókori idők óta a fenségességet jelképezte (LLEWELLYN 1997. 89). Ezek az értelmezési tartományok nem csupán a halál állandó jelenlétét és Tamerlánhoz fűződő szoros kapcsolatát igazolják, hanem erősítik a képi-ség apokaliptikus vonatkozását, illetve implikálják Damaszkusz polgárainak elkerülhetetlen végétét is.

4. A Halál transzformáló ereje

Tamerlán és a Halál közeli viszonya meghatározó változásokon esik át a második *Tamerlán*-darabban. A stabil hierarchiát zűrzavar váltja fel az erőviszonyok terén. A dráma kezdetén Tamerlán az elképzelhető legideálisabb hatalmi pozícióban van: birodalma növekedik, számos király felett áll, boldog házasságban él, és örökösökkel is rendelkezik, akik nyomdokaiba léphetnek. A Halál azonban többé nem alárendelt entitás: egyenragúnak mutatkozik „Isten ostorával”. Tamerlán politikai súlyának rohamos növekedése veszélyeztetni látszik Halál Király hatalmát. A Halál szövetségesből ellenséggé válik, amint előidézi a második rész kulcseseményét, mely meghatározó hatással van a további történésekre. Politikai pályája csúcán sújtja Tamerlánt Zenocrate halála, számára ez az első személyes konfrontáció a veszteséggel. Felesége elvesztése megváltoztatja Tamerlán képét a Halálról: a halál kollektív erejét felváltja a főszereplő személyes konfliktusa a halállal. Elisabeth Kübler-Ross érvelése alapján mások szenvedése saját korlátozottságára és halandóságára emlékezteti az egyént (KUBLER-ROSS 2009. 8). Tamerlán valóban ráeszmél az ember fizikai korlátozottságára, és azonnal igyekszik saját korlátait megtagadni azáltal, hogy hadat üzen a mennynek. Felesége halálát casus belliként használja és arra utasítja embereit, hogy szálljanak szembe az égi hatalmakkal: „Emelj ostromtornyot felhőig érőt, / Üsd át az ég burkát ágyúgolyóval, / Rombold le a nap fénylő palotáját”.¹⁰ A veszteség és szenvedés által veszi kezdetét Tamerlán metamorfózisa: célja, hogy bosszuálló hadvezérként emberfeletti magasságokba emelkedjen, hogy hódításait a transzcendentális térben folytathassa.

Habár Zenocrate halála nem szerepel Marlowe egyik forrásában sem, meghatározó szerepe van a darabban, és sok tekintetben katalizátorként funkcionál.

¹⁰ Christopher MARLOWE, *Nagy Tamerlán második rész*, Ford. JÁNOSHÁZY György, (Színház Látó 25, 8–9, 2014), II.IV.

Kiváltja Tamerlán attitűdbeli és személyiségbeli változását, továbbá a Halál allegorikus alakját is megváltoztatja, de transzformáló ereje itt nem ér véget. Zenocrate halála példaként szolgál a meghalás helyes, a kor értékrendjének megfelelő módjára. Spinrad hangsúlyozza, hogy a haldokló királyné következő szavai indikálják, hogy Zenocrate elfogadta saját halálát: „Csak úgy vagyok, uram, mint más királynék”.¹¹ A királyné ezenfelül igyekszik megnyugtani és felkészíteni a halálára férjét és fiait; ez az attitűd Marlowe közönsége szemében a türelem és bátorság példájává változtatta alakját. Halálának példatértékűségét alátámasztja a zene alkalmazása Zenocrate halálos ágyán, mivel a reneszánszban a zene többnyire a harmóniát szimbolizálta (SPINRAD 1987. 134). A halálhoz való megfelelő hozzáállását hangsúlyozza Tamerlán helytelen reakciója is, miután – Spinrad szerint – a halálos ágyán elvárt viselkedésnek éppen az ellenkezőjét produkálja (SPINRAD 1987. 131). A jelenet párhuzamba állítja Tamerlán viselkedését Xanthippé reakciójával Platón *Phaedo*jában. Gavin állítása alapján Xanthippé hisztérikusan viselkedik, amíg jelen van, és el kell távolítani Szókratész mellől, mivel sem segítséget nem tud nyújtani férjének a kritikus percekben, sem tanulni nem képes férje halálából (GAVIN 1987. 239).¹² Tamerlán hasonlóan viselkedik Zenocrate halálos ágyánál: dühöng és lázadozik a halál ellen; nem ő vigasztalja a haldokló királynét, hanem őt kell megnyugtani. A helytelen attitűd Zenocrate halála után sem változik hosszú ideig.

Marlowe Tamerlánja számos konvenciót eltorzít és kiforgat a két darabban. Képtelen elfogadni felesége emberi testének halandóságát, életének idő- és térbeli korlátozottságát, megpróbálja saját maga halhatatlanná tenni. Zenocrate halála után Tamerlán bebalzsamoztatja felesége testét, követve a halott emlékének megőrzéséhez fűződő hagyományt. A királyné testét vizsgálva viszont egyértelművé válik, hogy elemeire lett szedve, de Tamerlán áldozataival ellentétben nem fizikai értelemben, hanem különböző funkciók szerint. Llewellyn az emberi testet összetett szerkezetként írja le, mely az ember természetes testéből, társadalmi testéből és „emlékművi” testéből tevődik össze (LLEWELLYN 1997. 46–48).¹³ Tamerlán azonban nem különíti el teljesen egymástól Zenocrate testi valójának különböző megközelítéseit. Nem követi a reneszánsz hagyományt, mely szerint erényét szilárd emlékmű vagy más képzőművészeti alkotás segítségével kellene halhatatlanná tennie – más módot választ Zenocrate

¹¹ Uő, *Uo*, II.IV.

¹² GAVIN, Plato: On Death and Dying, 239.

¹³ LLEWELLYN, *The Art of Death*, 46–48.

megörökítésére. Llewellyn szerint a temetést megelőző előkészületek elsődleges célja a bomlás folyamatának késleltetése és lassítása volt. A fő szándék az élet-szerű, bomlás jeleitől mentes test biztosítása volt a szertartáshoz, nem a földi maradványok tartósítása (LLEWELLYN 1997. 45). Zenocrate természetes testét emlékművi testté transzformálják az alkalmazott értékes anyagok, melyekkel bevonják, hogy erényes királynéként és feleségként örökíthessék meg társadalmi testét. A tárgyasítás által Zenocrate perverz memento mori tárgyként szolgál Tamerlán számára, amit saját haláláig magánál tart. Zenocrate emlékének megőrzéséhez Tamerlán olyan módszereket alkalmaz, melyek nagymértékű pusztulással járnak. A királyné testének tartósítását balzsamozással kívánja elérni. Llewellyn megjegyzi, hogy ennek a módszernek az eredménye csak időleges, a bomlási folyamat végleges megállítására azonban alkalmatlan (LLEWELLYN 1997. 45).¹⁴ Tamerlán apokaliptikus tájjá változtatja és felgyújtja felesége halálának helyszínét. Tamerlán pusztító figurája ismét a Halál mindenhatóságára emlékeztet, illetve implikálja, hogy a főszereplő éppen tettei révén hasonlít a Halálra, melynek létezését kétségbeesve igyekszik tagadni. Douglas Cole állítása alapján Tamerlán legerőteljesebb indulatkitörései a felesége halála okozta veszteségben, illetve önnön istenségébe vetett hitének megrendülésében gyökereznek (COLE 1962. 112). Ez a két tényező aligha elválasztható egymástól, tekintettel arra, hogy éppen Zenocrate halála váltja ki Tamerlán világgépének változását: ez az a pillanat amikor felismeri mindenhatósága illuzórikus voltát, és elkezd hatalma korlátozottsága ellen küzdeni. Cole megjegyzi, hogy Tamerlán megszállottan igyekszik elérni egy emberfeletti létforma állapotát a katonai győzelmein keresztül, de ez a törekvés elkerülhetetlenül embertelenséggel jár (COLE 1962. 113).

5. „Tamerlán, Isten ostroma, meghalok.”

A hódítások által nyert birodalom, a tér meghatározó szerepét nemcsak a földi kincsek és jóllét igazolják, hanem az élettől búcsúzó hódító saját halandóságát számba vevő szavai is. Tamerlán területi terjeszkedése akkor áll meg, amikor „betegség fed[i] fel, hogy férfi az, / Akit a világ rémének neveztek”¹⁵ Ezen a ponton Tamerlán még mindig igyekszik saját halandóságát és fizikai léte korlátait tagadni. Amint teste egyre gyengébb lesz, figyelme egyre inkább a mennyei birodalom felé fordul, amint az alábbi részlet mutatja:

¹⁴ Uő, *Uo*, 45.

¹⁵ MARLOWE, *Nagy Tamerlán II. rész*, V.III.

TAMERLÁN. Techelles és a többi, ki a karddal
A kéz ellen, mely megfájdítja lelkem.
Vonuljunk fel az ég hadai ellen,
S tűzzünk boltjára gyászszalagokat,
Istenek mézszárlásának jeléül.
Mit is tegyek? Tétlen nem ülhetek,
Vigyetek harcba az istenek ellen,
Irigyeljék az egészségemet.¹⁶

Susan Richards hangsúlyozza, hogy Tamerlán nem hajlandó önmagát haladokló embernek tekinteni, a halált elsősorban hódításai eszközének tekinti (RICHARDS 1965. 387). Ebben az értelemben a Halál hű szolga szerepében tűnik fel (akár szövetségesnek is tekinthető), aki biztosítja Tamerlán számára a békés halált és segít neki a túlvilágra jutni, hogy ott folytathassa a hódítást. A halálos ágyán Tamerlán térképet hozat, amely ábrázolja az addig meghódított és általa uralt területeket. Neill a térképet olyan eszközként írja le, mely alkalmas megjeleníteni az ismert és meghódított teret (NEILL 2008. 2). Tamerlán egy számára ismeretlen helyre tart: ez a *terra incognita* pedig felfedezésre és hódításra vár. Földi örökségét fiaira hagyja, ezáltal felkészül a mennybemenetelre. Tamerlán megkülönbözteti a fizikai testét a lelkétől, így szert tesz egy spirituális testre, mely újabb réteggel gazdagítja Llewellyn hármastest-elméletét. Marlowe főszereplője hátra hagyja a társadalmi testét és a természetes testét is, az emlékművi testét pedig két absztrakt részre bontja. A következő idézet meggyőzően példázza a test és szellem elkülönítését: „Testem, elosztva drága lényetekben, / Itt tartja szellemem, bár meghalok, / És örökké él minden sarjakokban.”¹⁷ Tamerlán halhatatlanná teszi magát fizikai vonatkozásban az utódain és birodalmán keresztül, ugyanakkor metafizikai dimenziókban is eléri a halhatatlanságot: átlépi az emberi mivolta szabta határokat és emberfeletti lénné változik. Magasabb rendű lénné alakulva Halálhoz hasonlóná válik, képes lesz emberek számára elérhetetlen térbe jutni. Gavin megjegyzi, hogy a platóni elmélet szerint a halált illetően nem létezik bizonyosság, az ismeretlenben pedig a növekedés lehetősége rejlik. A halál átjárónak tekinthető, melyen keresztül egyaránt lehetséges a tudás átadása és a személyes fejlődés (GAVIN 1974. 241–242). Az alábbi idézet arra utal, hogy a halál szükséges eszköz az ismeretlen térbe való bejutáshoz:

¹⁶ Uő, *Uo*, V.III

¹⁷ MARLOWE, *Nagy Tamerlán II. rész*, V.III.

TAMERLÁN. Hiába küzdök oly hatalom ellen,
 Amely magasabb trónt szán most nekem,
 Túl magasat e póri földhöz mérve.
 Egy térképet! Lássam, mennyi van,
 Hogy meghódítsam az egész világot,
 És fiaim bevégezzék a dolgom.¹⁸

Tamerlán cselekedetei komoly előkészületekre vallanak, melyen keresztül biztosítja társadalmi testének megőrzését fiai tettein keresztül. A halálhoz való viszonyulása drasztikus változáson megy keresztül: saját halálához másképp viszonyul, mint feleségéhez; elfogadja és készül rá.

6. A Halál mint színpadi eszköz

A halál transzformáló ereje nem csupán Tamerlán jellemfejlődésén és az emberi testre kifejtett hatásán keresztül észlelhető, hanem metaszínházi értelemben is. A Halál, komplex megjelenítésének köszönhetően, gyakori díszlet a marlowe-i színpadon. A szakemberek, többek közt Levin (LEVIN 1965. 64–65), és Cole (Cole 1962. 87), ebben a tekintetben is a nyelv központi szerepét hangsúlyozzák. Az erőszak esetéhez hasonlóan a nyelv transzformáló ereje meghatározó szerepet játszik a halálkép változásában. Állításom szerint a képiség brutalitása és az emelkedett nyelvezet közti kontraszt összetettebb értelmezésmódot tesz elérhetővé a néző számára, mint amit egyetlen művészeti ág nyújthat.

A halál motívuma ritualizált formában jelenik meg Marlowe színpadán. Számos halálhoz köthető esemény (kivégzés, áldozat, öngyilkosság) látható, melyek hagyományokat követnek. A nyelv rituális használata újabb szinten képviseli a rítusokat, ugyanis Marlowe a retorikai konvencióknak megfelelően használja a verbalitást. Mindkét elemet színházi kontextusban alkalmazza, mely önmaga is rítusszerű előadásokban gyökerezik. Az előadóművészetek ritualisztikus értelmezése vallásos konnotációkkal rendelkezik. Az előadások ismétlődésében megfigyelhető a ciklikus koncepció: habár a szereplők meghalnak az előadás során, ugyanazok a karakterek újra életre kelnek a következő előadásban; a repetíció azonban magában hordozza a szenvedés elkerülhetetlen ismétlődését is. Az újjászületés toposza többszörösen megjelenik a *Tamerlán*-darabokban. A motívum megfigyelhető a színész identitásváltása során, hiszen meg kell halnia ahhoz szimbolikus értelemben, hogy új identitásra tessen szert egy másik személy alakításán keresztül. Az újjászületés harmadik

¹⁸ MARLOWE, Nagy *Tamerlán* II. rész, V.III.

aspektusa a karakter-szindarab-szerző kapcsolatban rejlik: habár Timur Lenk valós alakja meghalt, Marlowe drámájában újjászületett és újraértelmeződött a színházi kontextusban.

6. Konklúzió

A drámai médium komplex és művészi alkalmazása a *Tamerlán*-darabokban Marlowe rendkívüli tehetségéről árulkodik. A *Nagy Tamerlán* mindkét része tanúbizonyságot tesz Marlowe korismeretéről: az Erzsébet-kori populáris kultúra vonzó elemeit sikeresen építette be drámáiba, így biztosítva az előadások pozitív fogadtatását. A köztudatra és hagyományokra hagyatkozva ismerős motívumokat vitt színpadra. Szokatlan megközelítésmódjával és az elemek manipulálásával próbára tette és gondolkodásra készítette közönségét.

Habár a halál többdimenziós reprezentálásával egy ősi motívumot helyezett a *Tamerlán*-darabok középpontjába, az ismert konnotációkat új módon prezentálja. A Halál megjelenítése során nem csupán a misztériumok és moralitások hagyományát használja fel, hanem kortárs vizuális elemeket is. Forradalmi megközelítésének eredményeképp a vizuális és audió impulzusok kombinálása révén komplex képet formál a fókuszba helyezett toposzról. A verbális és vizuális kifejezés mód, maga a nyelv és az előadáson keresztül megelevenedő kép is ritualizálódik a teátrális környezetben, így az előadás az újjászületés szimbólumává válik. Az előadások repetitív mivoltából adódóan a nézőknek lehetősége nyílik a halandóság újraértelmezésére, hasonlóan a marlowe-i dramaturgia hatásmechanizmusához, melynek eredményeképp a halál-motívum konceptuális és szimbolikus komplexitásra tesz szert a darabjaiban.

Bibliográfia:

- ARIÈS, Philippe. 1962. *The Hour of our Death*. Ford. Helen WEAVER. London: Allen Lane.
- COLE, Douglas. 1962. *Suffering and Evil in the Plays of Christopher Marlowe*. Princeton: Princeton University Press.
- CUNNINGHAM, Karen. 1990. „Renaissance Execution and Marlovian Elocution: The Drama of Death”. *PMLA* 105/2: 209–222.
- DORAN, Robert. 2017. *Theory of the Sublime from Longinus to Kant*. Cambridge: Cambridge University Press.
- EDWARDS, Dic. 2010. „The Living Corpse: A metaphysic for Theatre”. In *Eroticism and Death in Theatre Performance*. Hatfield: University of Hertfordshire Press. 109–122.
- FOISTER, Susan. 1997. „Death and Distortion: The Skull and the Crucifix”. In *Making and Meaning: Holbein's Ambassadors*. London: National Gallery Publications. 44–58.
- GAVIN, William J. 1974. „Plato: On Death and Dying”. *Journal of Thought* 9/4: 237–243.
- GREENBLATT, Stephen Jay. 1984. *Renaissance Self-Fashioning: From More to Shakespeare*. Chicago: University of Chicago Press.
- GREENFIELD, Matthew. 2004. „Christopher Marlowe's Wound Knowledge”. *PMLA* 119/2: 233–246.
- HARDIN, Richard F. 2006. „Apocalypse Then: Tamburlaine and the Pleasures of Religious Fear”. *Baylor Journal of Theatre and Performance* 3/2: 31–41.
- KÜBLER-ROSS, Elisabeth. 2003. *On Death and Dying: What the Dying Have to Teach Doctors, Nurses, Clergy and Their Own Families*. London: Routledge.
- LEVIN, Harry. *Christopher Marlowe: the Overreacher*. London: Faber & Faber.
- LEWELLYN, Nigel. 1997. *The Art of Death: Visual Culture in the English Death Ritual, C. 1500–C. 1800*. London: Reaktion Books.
- MACKENZIE, Clayton G. 2007. „Marlowe's Grisly Monster: Death in Tamburlaine, Parts One and Two” *Dalhousie Review* 87/1: 9–24.
- MACKENZIE, Clayton G. 2010. *Deathly Experiments: A Study of Icons and Emblems of Mortality in Christopher Marlowe's Plays*. New York: AMS Press.
- MARLOWE, Christopher. 1961. „Nagy Tamerlán I. rész”. Ford. Németh László. In *(A világirodalom klasszikusai – Angol reneszánsz drámák: Shakespeare kortársai)*, I. Budapest: Európa. 227–304.

- MARLOWE, Christopher. 2014. „Nagy Tamerlán második rész”. Ford. Jánosházy György. *Színház Látó* 25/ 8–9: 154–222.
- NEILL, Michael. 2008. *Issues of Death: Mortality and Identity in English Renaissance Tragedy*. Oxford: Clarendon Press.
- PARKER, John. 2007. *Aesthetics of Antichrist: From Christian Drama to Christopher Marlowe*. Ithaca: Cornell University Press.
- RICHARDS, Susan. 1965. „Marlowe’s Tamburlaine II: A Drama of Death”. *Modern Language Quarterly* 26: 375–387.
- SPINRAD, Phoebe S. 1987. *The Summons of Death on the Medieval and Renaissance English Stage*. Columbus: Ohio State University Press.

A politikai kommunikációban megjelenő családalapítási koncepciók megítélése a fiatalok körében, survey kísérlet alkalmazásával

KÖKÉNY MARTINA

Jelen dolgozat a családszociológia témakörébe ágyazódva a magyarországi családalapítással, annak körülményeivel, lehetőségeivel foglalkozik a mai politikai kommunikáció tükrében. A Fidesz–KDNP által vezetett magyar kormány néhány éve nagy hangsúlyt fektet arra, hogy kialakítson egy dinamikus és újszerű családtámogatási rendszert, melynek kedvezményezettjei leginkább azok a háztartások, ahol a szülők házasságban élnek, és több gyermeket vállalnak. Mivel ezen családtámogatási „programcsomagok” elég frissek, és leginkább a 2018-as *Családok Éve* projekthez kapcsolódnak, még kevés tudományos igényű munka született a téma feldolgozására.

A téma vizsgálata aktuális, hiszen olyan diskurzusokat kíván tárgyalni és elemezni, melyek jelenleg zajlanak a magyar társadalomban. 2018-ban több reklámfilm¹ is készült, amelyek a televíziós csatornákon és interneten is láthatók voltak. A videókban fiatal családokat ábrázolnak, többnyire 24-28 éves kor közötti párokat, akiknek a mindennapi életükbe lehet bepillantást nyerni. A videók üzenete egyértelműen a családalapítás örömének a közvetítése. A videókban rendre megjelennek a gyermekvállalással járó örömök és nehézségek is. Visszatérő momentum a karrier, a diplomaszerezés melletti vagy röviddel az utáni gyermekvállalás.

A kutatási kérdés megfogalmazásánál a következő tényekből és gondolatokból indultam ki: a jelenlegi magyar kormány politikájának egyik fő célja a család- és szociálpolitika megreformálása. Szeretnék, hogyha Magyarország nem az előregedő társadalmak csoportjába tartozna, a magyar nők minél fiatalabb korban vállalnák első gyermeküket, és szorgalmazzák a többgyerekes családmodell elterjedését. Ehhez az elképzeléshez eszközül az anyagi támogatást választották. Régebbi családtámogatási formákat is igyekeznek megújítani,

¹ https://www.youtube.com/watch?v=_xcxITZIBOc
<https://www.youtube.com/watch?v=DTCGnnjKSbs>
Utolsó megtekintés: 2020. február 28.

és számos újat bevezetni, s mind egy célt szolgálnak: az ország népességének gyarapodását. Vizsgálatom központjában a jelenlegi Orbán-kormány 2018-as *Családok Éve* projektjéből következő családtámogatási változások, kampányok megítélése áll.

A kvantitatív szociológiai vizsgálatok nagyrésze kérdőíves mintavételekre alapozva készül. A survey típusú kutatásoknak számos előnye ismert, de sokszor előfordul a pontos oksági magyarázatok hiánya. Hogyha az ok-okozati kapcsolatokra vagyunk kíváncsiak, valamilyen kísérleti elrendezésű kutatásra van szükségünk.

A survey kísérletekről Diana C. Mutz ír könyvében, ahol ezt hibrid módszerként nevezi meg, amely egyaránt magában foglalja a kísérletek és a survey alapú kutatások fontosabb jellemzőit (MUTZ 2011.). A kísérletekről így ír: „arra utal, hogy a kutató kontrollálja, ellenőrzi a résztvevők hozzárendelését a független változó változataihoz, hogy megfigyelhessék azok hatását egy függő változóra”² (MUTZ 2011. 2). Inkább a kísérletekhez áll közelebb, mint a survey alapú kutatásokhoz, mert a véletlenszerű kísérleti- vagy kontroll mintába-kerülésre épülnek az okozati következtetések vizsgálatai.

A módszer lényege, hogy a válaszadók véletlenszerűen konstruált alcsoportjai különbözőképpen szembesülnek a kérdőív egyes blokkjaival vagy az egész kérdőívvel. A módszer eltér a társadalomtudományokban megszokott elvárástól, miszerint a kérdező semmiképp sem befolyásolhatja a válaszadót. Itt ez lesz a módszer kulcsa, hogy az oksági magyarázatok felfedezése érdekében ezen kísérleti csoportok válaszait hasonlítják össze. A kísérleti *inger* lehet kép- vagy hanganyag, vagy szövegformátumú bevezetés, amely a kérdőív témájával összecseng. A survey kísérletek nem törekednek az országosan reprezentatív mintákra, elég, hogyha azt a mindenkori csoportot vizsgálja, amire a kutató kíváncsi.

Azonban nem csak a szociológiában használják ezt a módszert. A politikatudományokban, a pszichológiában, az antropológiában és a közgazdaságtudományban is. Több mint húsz diszciplínát is fel lehetne sorolni, aminek van kötődése a survey kísérletekhez. Emellett pedig alapjaiban hasonló módszereket is alkalmaznak más tudományterületeken. A nyelvészethez tartozik a „matched-guise technique”, az úgynevezett ügynökmódszer, amellyel párhuzamba állítom a survey kísérletet: „úgy kell hozzájutnunk az adatközlők attitűdjeihez, hogy ne tudják, mely jelenséggel kapcsolatos magatartásukra vagyunk kíváncsiak” (HANYISZKÓ 2011. 11). Ez egy olyan kulcsfontosságú mondat, amely diszciplínákon átívelve fogalmazza meg az ilyen beavatkozos

² Saját fordítás.

módszerek esszenciáját. Hiszen, a survey kísérletnél sem tudja a válaszadó, hogy ő éppen egy kísérletben vesz részt, valamint arról sincs tudomása, hogy nem ugyanolyan „előismeretekkel”, *ingerekkel* rendelkezik, mint amit egy másik kitöltő kapott. Míg az ügynökmódszernél egy beszélő, azaz az ügynök két eltérő nyelvváltozatban olvas fel egy adott szöveget, melyet rögzítenek és lejátszanak a kísérletben résztvevőknek, a survey kísérletben megjelenik már a kapott *ingerek* önálló feldolgozása többségében egy olvasott szöveg alapján.

A dolgozatom nagyrészt egy, általam végzett survey kísérleten alapuló kérdőíves felméréssel foglalkozom, amelyek magyarországi alkalmazásáról leginkább a TK-SZI által készített kutatásokból ismerhetünk. Ahogyan a survey vizsgálatok is egyre szélesebb körben terjednek az interneten, így ennek a módszernek is nagy potenciált ad ez a platform. 2018-ban egy LMBTQ+ témában megjelent survey kísérleten alapuló kutatásban (JANKY–KMETTY–NASZÁLYI–TAMÁSSY 2018.) a Budapest Pride médiareprezentációját vizsgálták. A 2017-es esemény előtt és után is végeztek felmérést, amely arra szolgált, hogy a megkonstruált kísérleti vizsgálatokat kiegészítsék egy természetes kísérlettel. Arra keresték a választ, hogy vajon az eseménnyel kapcsolatos élmények és a különböző médiafelületekről érkező Pride-dal kapcsolatos hírek mennyiben hatnak az emberek témával kapcsolatos attitűdjére. Ebben a survey kísérletben Jankyék a médiakeretezésre helyezték a hangsúlyt, és vizsgálatukban négy fiktív Pride-tudósítás után feltett kérdések szóhasználatát manipulálták. Elemzéseik során kismértékű média-hatást fedeztek fel, ellenben megmutatkoztak olyan eredmények, hogy a politikai keretezés hatással lehet a véleményekre.

Egy másik, politikai korrupcióval foglalkozó tanulmányban a kísérletben olvasott szövegek már különböző politikai pártok korrupciós botrányaihoz kapcsolódtak (KMETTY 2019.). Itt már nem fiktív hírek szerepeltek, hanem valós cikkek rövidített változatai, amivel a válaszadók ténylegesen találkozhattak is.

A survey kísérlet módszere illeszkedik a kutatási kérdésemhez, azaz, hogy a jelenlegi magyarországi politikai kommunikáció hogyan hat az emberek családképére. Az adatfelvétel 2019. március 6–14. között történt kényelmi mintavétellel internetes közösségi média platformokon. A minta nagysága 402 fő, és ez a kísérleti minta nem reprezentatív nemre, iskolai végzettségre vagy településtípusra, és a válaszadók életkora is szigorúan 18 és 38 év közé esik.

A teljes minta három almintára osztható, kettő kísérleti és egy kontrollcsoportra. A kísérleti csoportokba kerülőknek egy-egy cikk részletet kellett olvasni, ahol az egyik tartalmában és megközelítésében erősen kapcsolódik a jelenlegi kormánypolitikában megjelenő családtámogatási kedvezmények

megjelenéséhez, a másik pedig a megjelent témák liberálisabb, ellenzéki politikai oldalhoz kapcsolódó megközelítésében ábrázolódnak (lásd Melléklet). A további elemzések során is e kategóriák mentén fogok rájuk hivatkozni. A két szöveg az adott témáról alkotott két eltérő, szélsőségesen különböző véleményt fogalmaz meg. A kormánykommunikációhoz közeli stílusban íródott szöveg a család fontosságáról, annak védelméről s a magyar társadalomban való kiemelt helyéről szól. A másikban pedig egy individualistább, európainak nevezett szabadabb szemléletmód olvasható, mely a családalapítást, és a gyermekvállalást abszolút magánügyként, egyéni döntéshozatalok következményeinek tekinti. Úgy vélem, a mostani politikai kommunikációban ez a két diskurzus kap helyet, és bár a szempontok hasonlóak, az érvek, és azok érvényesítése, illetve ütköztetése – meglátásom szerint – ezt a kétoldalú kommunikációs teret mutatja a társadalom számára.

Dolgozatom célja, hogy bemutassam a magyar szülőképes felnőtt lakosságból vett saját mintán való szociológiai elemzésem egy részét, melynek legfőbb kérdése, hogyan viszonyul ez a korosztály az állam családtámogatási kedvezményeihez. Ehhez, a témába vágó politikai kommunikáció vizsgálata szükséges, és a befogadó oldal, a magyar fiatalok, családok véleménye. A dolgozat terjedelmi keretei miatt részletesebben a kutatás kvantitatív részének kettő hipotézisvizsgálatát mutatom be, ahol azt elemzem, hogy hat-e valamelyest az emberek gyermekvállalási hajlandóságára ez a fajta politikai kommunikáció, amik tévéreklámok, szöveg- és képformátumban is megjelennek, s nap mint nap találkozhatunk velük.

A vizsgálatban a hipotéziseimet is ehhez kapcsolódóan fogalmaztam meg. A dolgozat tárgyalásában ezek mentén fogom kérdéseimre keresni a választ.

- H1: A vizsgált korosztály nem tartja jó módszernek a családalapítási ösztönzők politikai kommunikációban való megjelenését.

Ez a feltételezésem azon alapul, hogy a kormánypárt támogatottsága ebben a korcsoportban kevésbé erős, ebből adódóan valószínűsíthető, hogy a kormány felől érkező külső motivációs tényezők nem fogják gyökeresen megváltoztatni ezen fiatalok családalapítással kapcsolatos koncepciót.

- H2: A családalapítás kedvező feltételeit azok gondolják jónak, akik már a családalapítás küszöbén állnak, tehát 1-2 éven belül terveznek gyermeket, vagy van is már gyermekük.

Itt pedig az a feltevés, hogy a rendelkezésre álló családalapítási kedvezményekről szóló nagy mennyiségű információból inkább azok fogadnak be, akik (akár időben is) közelebb állnak a családalapításhoz, és életük meghatározó

döntései (pl. munkavállalás teljes munkaidőben, költözés, autó- és lakásvásárlás, hitelek felvétele) már nem csak saját, de házastársuk, és gyermekeik jövőjét is befolyásolják.

Hipotéziseim tesztelésére állítottam össze 29 kérdésből álló kérdőívet. Az első hipotézisemben azt állítottam, hogy a vizsgált korosztályom nem tartja jó módszernek a családalapítási ösztönzők politikai kommunikációban való megjelenését. Az ösztönzők alatt főként a többféle anyagi támogatást értem, és azokat a kommunikációban megjelenő ténymegállapításokat, amelyek a család egységét és fontosságát igyekeznek az emberek tudtára adni, és amelyek emellett ösztönzőleg is hathatnak az emberek családdal kapcsolatos érzéseire, érzelmeire. Ezt a hipotézist tehát a következőképp vizsgáltam meg.

A mintámban 222-en voltak azok, akik a survey kísérletben azt a szöveget olvasták, ami a jelenlegi kormány álláspontjához közel álló cikkrészletekből lett összeállítva, és egy kormány által vízionált ideális családképpel jelentkezik, amelynek elérése a támogatásokkal még egyszerűbben lesz megvalósítható. Az utána következő kérdésem az volt, hogy mennyire értettek egyet ezzel az állásponttal, erre 215-en adtak érvényes választ. Az első ehhez kapcsolódó keresztábra-elemzésemben a független változó tehát a survey kísérlet csoportbeosztása volt, amiben először itt most csak a kormányoldali cikkrészletet olvasott egyének válaszait vizsgálom. Ebben a csoportban 29,3% nem értett egyet a fent olvasott szöveggel, 21,4% inkább nem értett egyet, 27,4% egyet is értett, meg nem is az olvasható állításokkal. 12,1% inkább egyetértett, és 9,8% értett egyet ezzel a kommunikációval.

Hogyha a másik kísérleti csoportot nézem, akik az ellenzéki szöveget olvasták: náluk nem alakulnak hasonlóan a számok, teljesen másirányú a tendencia. 10,7% nem értett egyet a szöveggel, 12,4% inkább nem értett egyet vele, hasonlóan itt is a válaszadók egyötöde „egyet is értett meg nem is”. 17,4% inkább egyetértett, 38,8% pedig egyetértett a szöveggel. A többi elemzésben is látható lesz, hogy nagyon sokan „középre válaszolnak”, és nem mozog el a válaszuk egyik irányba sem. Ezt a középértéket leszámítva tehát mondhatjuk, hogy kevesen értenek egyet a kormányoldali politikával, de az ellenzéki cikkrészlettel sokkal többen tudtak azonosulni. Fontos megvizsgálni azonban azt is, hogy ezeknek a válaszadóknak milyenek a politikai nézete, melyik párthoz kötődnek.

Ennek vizsgálatára háromdimenziós keresztábraelemzéssel vizsgáltam azt, hogy miként változik ez az eredmény, hogyha bevezetek egy megelőző változót, mégpedig, hogy a válaszadó mennyire tartja magát liberálisnak, avagy konzervatívnak. A hipotézisem az, hogy nincsen szignifikáns különbség a két

csoport válaszai közt, mert azt feltételezem, hogy attól, hogy valaki olvassa ezeket az ideológiai szempontból hozzá köze álló szövegeket, a saját család-alapítási terveire ez nem fog egyértelműen hatni, mert a gyermekvállalás ennél egy sokkal szenzitívebb téma. A háromdimenziós kereszttáblaelemzésnél nem az összes parciális táblára vonatkozó összefüggések voltak szignifikánsak, ezért a következőkben csak a szignifikánsakat ismertetném, illetve egy-két érdekesebb eredményt, amely megmutatkozott.

Ilyenek azok az érdekes százalékmegoszlások, amelyek azt mutatják, hogy aki liberálisnak mondja magát, és olvassa a survey kísérlet cikkrészleteit, az sokkal egyértelműbben és élesebben meri választani a szélsőséges lehetőségeket. Aki inkább liberálisnak mondta magát (N=197), és a kormánypárti szöveget olvasta, 39%-ban nem értett egyet a szöveggel, 31%-a inkább nem értett egyet, tehát a liberálisnak vélt válaszadók 70%-a nem azonosult a szöveggel. Akik ugyanígy inkább liberálisnaként olvasták az ellenzéki, baloldali szöveget, 52%-uk egyetértett a szöveggel, és 19,3%-uk inkább egyetértett. Tehát itt is több mint 70%-uk inkább azonosult azzal a szöveggel, amely valóban inkább liberális értékeket jelenít meg.

Hogyha a mintából azokat vizsgáljuk, akik inkább konzervatívnak vallották magukat (N=82), az ő válaszadásuknál már sokkal kevésbé látni egyértelmű tendenciákat, illetve határozott válaszadást. Emellett sokkal kevesebb százalékban, csupán 22,4%-uk értenek egyet a megfogalmazott szöveggel. Közel egyharmaduk „inkább egyetért” ugyan, de összességében a konzervatívnak vallott válaszadók csak a fele az, aki inkább tud azonosulni a szöveggel, s kiemelendő, hogy egynegyedük pedig inkább nem, vagy nem ért egyet a szöveggel. Ugyan közel egyharmaduk egyértelműen nem ért egyet, de 16,7%-uk viszont egyértelműen egyetért. Hogyha megnézzük a táblázatot, láthatjuk a részletesebb képet erről.

<i>Inkább liberális</i>	<i>Kormánypárti szöveget olvasta</i>	<i>Ellenzéki szöveget olvasta</i>
<i>Nem ért egyet</i>	39,0%	3,5%
<i>Inkább nem ért egyet</i>	31,4%	7,0%
<i>Egyet is ért meg nem is</i>	21,0%	17,5%
<i>Inkább egyetért</i>	4,8%	19,3%
<i>Egyetért</i>	3,8%	52%

Khi-négyzet: 0,00

Cramer V: 1. 0,89; 2. 0,764 3. 0,758

Forrás: Saját számítások

1. táblázat. Az olvasott szövegek megítélése

Továbbá érdemesnek találtam megvizsgálni, hogy a szöveggel való egyetértés hogyan változik annak függvényében, hogy a válaszadó az előző, 2018-as választások alkalmával kire szavazott. A politikai pártok felsorolásánál hét konkrét listát neveztem meg. A választást az indokolta, hogy ezek a pártok jutottak be a parlamentbe és/vagy rendelkeznek ideológiával, illetve választási programjuk szerint lehet bármilyen koncepciójuk a témában. A felsorolásban a viccpártokat szándékosan zártam ki. Emellett fontosnak tartottam, hogy a pártok, a szubjektivitást kizárandó, ábécé sorrendben jelenjenek meg. A Fidesz–KDNP-szavazók (a teljes minta 15%-a) várható eloszlásban válaszoltak, értettek egyet a szövegrészlettel, összességében több mint 66%-uk „inkább egyetértett”, vagy „egyetértett”. E pártra szavazók nagy része elutasította a másik szöveget, és kevesen támogatták, mely szintén várható volt.

Ezen vizsgálatom alapján az mondható, hogy részben igazolódott csak be a felállított első hipotézisem. Általánosan fogalmazva nem mondható, hogy a vizsgált korosztály nem tartja jó módszernek a politikai kommunikációban megjelenő családalapítási ösztönzőket, és a családképre való ráhatást, mert akik ellenzéki cikket olvastak, azok nagyrésze tudott azonosulni azzal a szöveggel, tehát az a politikai kommunikáció hatásos volt. Ellenben látható az egyértelmű elutasítás a kormányoldali szöveg olvasatára az ellenzéki oldalról.

A második hipotézisem az volt, hogy ezen családi támogatások és kedvezmények nagyobb sikernek örvendnek a gyermekesek körében, vagy azok között, akik a küszöbén vannak a gyermekvállalásnak. Ennek vizsgálatára means-elemzési módszert választottam, mert alacsony mérési szintű a független változóm (van-e már gyermeke), a függő változóm (a támogatással való egyetértés 1-től 5-ig terjedő skálán) pedig magas mérési szintű. Mivel az F-próba szignifikanciája 0,003, tehát kisebb, mint 0,05, ezért állíthatom, hogy a változók összefüggnek egymással. A gyermek meglétének változója szignifikánsan nagy részt magyaráz a támogatással való egyetértés változó heterogenitásából. A két változó közötti összefüggést 0,147-es etával jellemzem. A gyermek megléte a támogatással való egyetértés heterogenitásának 2,2 százalékat magyarázza ($\eta^2 = 0,022$). Míg azok, akiknek nincs gyermeke átlagosan az ötfokú skálán 4,22-et jelöltek, azok, akiknek már van gyermeke, 4,57-et. Ebből következtettem le, hogy kismértékben, de látható az, hogy akiknek már van gyermeke, inkább egyetértenek a többgyermekes családok anyagi támogatásával, ezért hipotézisem itt elfogadhatónak tekintem.

Megvizsgáltam a kérdést azokra is, akiknek még nincsen gyermeke, összehasonlításban azokkal, akik 1-2, 3-6, 7 vagy több év múlva szeretnék első

gyermeküket vállalni. Itt is means-elemzést csináltam, s hipotézisem szerint azt vártam, hogy azok, akik közelebb vannak a családalapításhoz, jobban fognak egyetérteni a támogatásokkal. Az F-próba szignifikanciája 0,001 lett, ebből látható, hogy a két változó összefügg egymással, az a változó, hogy valaki szeretne-e gyermeket és mikor, nagy részt magyaráz a támogatásokkal való egyetértés változó heterogenitásából. A két változó közötti összefüggés 0,225-ös etaval jellemezhető, a független változó a függő heterogenitásának 5,1%-át magyarázza (eta squared= 0,051). Az, aki nem szeretne gyermeket átlagosan 3,62-t jelölt az ötfokú skálán, míg akik szeretnének, már 4 felett jelöltek. Akik 1-2 éven belül szeretnének gyermeket vállalni, átlagosan 4,69-et, akik 3-6 éven belül, ők 4,33-t, akik pedig 7 vagy több év múlva szeretnének gyermeket vállalni, átlagosan 4,05-öt jelöltek ennél a kérdésnél. Ezen vizsgálat alapján is elfogadottnak tekintem a hipotézisemet, mert egyértelműen látható a különbség egyrészt azok között, akik nem szeretnének gyermeket és azok között, akik igen. Másrészt leginkább azok jelöltek a legmagasabb számot, akik 1-2 éven belül terveznek gyermeket, teát a küszöbén vannak a családalapításnak. Itt látható a horizontális redisztribúció hatása, ahogyan a többféle családtámogatási adókedvezmények és anyagi támogatások a gyermektelenek felől a gyermekesek felé irányulnak, s ennek a tapasztalása, rosszallása látható ebben az eredményben is.

Megvizsgáltam azt is, hogy a jelenlegi családtámogatási kedvezmények milyen hatással vannak a válaszadókra annak függvényében, hogy mikor szeretnének családot alapítani, azaz, mikor szeretnék az első gyermeküket vállalni. Ennek vizsgálatára készítettem következő means-elemzésemet, ahol a kategorikus független változónak azt tekintem, hogy mikor szeretne a válaszadó gyermeket vállalni, és függőnek pedig, hogy számára a családtámogatási kedvezmények pozitív vagy negatív irányban befolyásolják a kitöltők gyermekvállalási terveit. Utóbbi változó egy ötfokozatú skála, amit a következőképp számszerűsítettem. -2: negatívan befolyásolja, -1: inkább negatívan befolyásolja, 0: pozitívan és negatívan is, 1: inkább pozitívan befolyásolja, 2: pozitívan befolyásolja.

Az eredmény szignifikáns lett, a gyerekvállalás időzítése nagy részt magyaráz a befolyás irányának heterogenitásából. Akik 1-2 éven belül szeretnének gyermeket, azoknak átlagra pontosan 1 jött ki, tehát „inkább pozitívan befolyásolja” őket a családtámogatási kedvezménycsomag. Akik 3-6 év múlva szeretnének gyermeket vállalni, már láthatóan csökken a szám: 0,1702, Ahol pedig 7 vagy több év múlva gondolja a válaszadó az első gyermeke megszületését, ott -0,0468 lett az eredmény. Ezen vizsgálat alapján is arra következtetek, hogy

akik a közeljövőben, 1-2 éven belül szeretnének gyermeket vállalni, jobban érzik már a kedvezmények pozitív hatását saját magukra vonatkoztatva.

Összességében a második hipotézisemet elfogadhatónak tekintem, mert látszik az, hogy akik közelebb vannak a családalapításhoz, ők egyre jobban érezhetik szükségét ennek a támogatási rendszernek, és inkább bátrabban szavaznak egyértelműen arra, hogy pozitívan hat ez a kedvezmény-csomag az ő saját gyermekvállalási tervükre.

Végül szeretnék bemutatni egy elemzést, ami kitér a survey kísérlet hatásaira. A liberális–konzervatív skála változóját használtam független változómnak, mert megítélésem szerint ez egy olyan skála, ahol az egyén pártokban való gondolkodás nélkül helyezi el saját látásmódját. Emellett úgy találtam, hogy az előző hipotézis-vizsgálatokban is használt skála eredményes és sokszor szignifikáns összefüggésre mutat, ezért megvizsgáltam a survey kísérlet hatását annak függvényében, hogy ki hol helyezkedik el ezen a skálán. A kísérlet mindkettő szövegrészlete leginkább azt kérdőjelezi meg, hogy van-e az államnak beleszólása az emberek családalapítási terveire. Ezért „Az államnak nincs joga beleszólni a gyermekvállalással kapcsolatos kérdésekbe” kijelentést mint változót használva folytattam elemzésem szintén háromdimenziós keresztábla használatával és ANOVA-vizsgálattal, melyek a következő eredményre juttattak.

A háromdimenziós keresztábla-elemzésnél a magukat inkább liberálisnak vallott válaszadók csoportjában szignifikáns³ lett az eredmény. A Cramer V mutató gyenge összefüggést jelzett. A magukat inkább liberálisnak valló megkérdezettek válaszaiban leginkább ott látható különbség a survey kísérlet hatásaiban, amikor azok *inkább egyet nem értésüket* fejezték ki. A kontrollcsoport 31%-a jelölte ezt az opciót, a kísérleti csoportnak mindössze 6,6%-a, és az ellenzéki csoportnak 10,3%-a. Vagyis e szerint ők nem bányák, hogyha az állam beleszól a gyermekvállalással kapcsolatos terveikbe. A kontrollcsoport 10,3%-a volt az, aki egyet is értett meg nem is az eredeti állítással, a kormányoldalhoz közel álló szöveget olvasóknak 11,3%-a, míg az ellenzéki cikkrészletet olvasók 6,9%-a jelölte ezt a lehetőséget. A kontrollcsoportban 58,6% volt az aránya azoknak, akik inkább egyetértett a mondattal. A kormányoldali szöveget olvasók 82,1%-a, az ellenzéki szöveget olvasók 82,8%-a értett inkább egyet a kijelentéssel.

Ugyanezen változók vizsgálatát elvégeztem hierarchikus ANOVÁ-val, ahol az interakció szignifikanciaszintje 0,084 lett. 10%-os hibahatárt nézve – a kis minta miatt – ezt az interakciót szignifikánsnak tekintem. A főhatások

³ Khí-négyzet=0,006

F-próbájának szignifikancia-szintjénél a liberális–konzervatív skála változó szignifikáns lett (= 0,000).

Az állítással való egyetértés három attribútumú változójánál az 1-es értéknek az számít, ha valaki inkább nem ért egyet, 2-esnek, hogyha valaki egyet is értett meg nem is, és 3-asnak, ha valaki inkább egyetértett. Ezek ismeretében a következőképpen értelmezem a variancia-analízis átlagainak vizsgálatát – csak azok körében, akik magukat inkább liberálisnak mondták. A kontrollcsoport átlaga 2,28, a kormányoldali szöveget olvasó csoporté 2,75, az ellenzéki szöveget olvasó csoporté pedig 2,72. Mivel az elemzés elején megállapítottam, hogy az interakció nem szignifikáns, ezért meg kell vizsgálnom az elemzés ezen pontján, hogy melyik független változó hatása az erősebb. Mivel a kísérleti csoportbeosztás beta értéke csak 0,108, az ideológiai skáláé pedig 0,262, látható, hogy utóbbi az erősebb, bár ez várható volt. Az eta értékei és a beta értékei ettől függetlenül mindkét változó esetében eltérnek, ezért az mondható, hogy van interferencia. Mivel a változók között volt interakció (10%-os hibahatárnál), a modell magyarázó erejét R^2 mérőszámmal mértem, melynek értéke 0,076, tehát csupán 7,6% a megmagyarázott hányad.

A háromdimenziós-keresztstábla végkövetkeztetését direkt hagytam ki, hogy az ANOVA-elemzés végkövetkeztetésével együtt tegyem meg, hiszen mind a két vizsgálat ugyanazt az eredményt hozta. Akik nem olvastak a kérdőívükben semmilyen szöveget a gyermekvállalásra való állami beavatkozásokról, azok eredeti elképzelésük, véleményük szerint fejezték ki egyetértésüket, vagy egyet nem értésüket a mondattal kapcsolatban. A kísérleti csoportokban megjelenő magas tiltakozást az állami beavatkozásokra a kísérletnek tudom be, különösen azokra, akik a kormányoldali szöveget olvasták. Hiszen azon szöveg inkább liberális szemlélettel való olvasása kifejtethetett az olvasóban egy olyan nagyfokú elégedetlenséget, tiltakozást, amelyekkel magyarázható, hogy a vizsgált állítással való egyet nem értésük olyan százalékarányú volt, mint azoké, akik liberálisként az eleve liberálisabbnak konstruált cikkrészletet olvasták.

A fentiekben kettő hipotézisvizsgálatot mutattam be és egy hatásvizsgálati elemzést. Elsősorban két-és háromdimenziós keresztstábla-elemzések használatával, de hierarchikus ANOVA-vizsgálatot is készítettem az elemzésekhez. A keresztstáblaelemzéseken túl az utóbbi módszer is hasznosnak bizonyult, mert a kis mintaelemszám, illetve a mérés kísérleti jellege miatt a keresztstáblák sokszor nem vezetnek szignifikáns, vagy könnyen értelmezhető eredményre. A means és az ANOVA-vizsgálatok a magasabb mérési szintű, kvázi folytonos változók elemzésére is alkalmasak voltak. Első hipotézisem részben igazolódott

be, második hipotézisem viszont teljesen elfogadottnak tekintem, hogy azok a válaszadók örülnek jobban a családi adókedvezménynek, akiknek vagy van már gyermekük, vagy a küszöbén állnak a gyermekvállalásnak.

Megfelelő kutatói gyakorlat kell ahhoz, hogy az előzetesen megírt kérdőív kérdései pontosan illeszkedjenek a kutatási kérdésre, és a későbbi elemzések-nél 100%-osan hasznosnak ígérkezzenek. Már az elemzés folyamatánál tartva körvonalazódott ki, hogy néhány kérdés (pl. az egyes szövegek támogatottsága) nem volt elég kifejező, a hatások egyértelmű mérésére nem volt alkalmas, a támogatottság pontos okát nem tudni. Nem állapítható meg egyértelműen, hogy csak magával a szövegrészletben olvasottakkal értenek-e egyet vagy sem, vagy ezen szövegek magyar sajtóban való megjelenésével. A megírt kérdések kritikája, hogy azok sokkal konkrétabb és élesebb feltevésével tömörebb és pontosabb eredményre juthattam volna, viszont nem kizárt, hogy a túl éles kérdéseket olvasva a válaszadó megtagadta volna a válaszadást.

Dolgozatomban a családpolitikai kedvezmények politikai kommunikációban való megjelenésének megítélését vizsgáltam a 18–38 éves korosztályban. A dolgozat célkitűzése az volt, hogy egy saját mintán végzett szociológiai vizsgálatot mutasson be survey kísérleti módszer alkalmazásával, ahol a különböző kísérleti csoportok válaszait elemezzem, s ezeknek eltéréseit a kísérletnek tulajdoníthassam.

Az elmúlt időszakban a kormány által bevezetett családpolitikai kedvezmények, és a fiatal gyermekes családok támogatása azt a célt szolgálják, hogy Magyarországon meginduljon a népességnövekedés. Az elmúlt évtizedek statisztikáit megnézve valóban látható, hogy a népességünk jövőbeni alakulásának becslései a mostani tendenciák alapján nem túl kedvezően alakulnak. Erre érkező válaszként egy állami beavatkozás már sikert hozott az elmúlt évszázadban, és a jelenlegi kormány erőfeszítései és dinamikusán bővülő kedvezményrendszere is azt mutatja, hogy bár más eszközökkel, de szeretnének hasonló eredményességet elérni, és a teljes termékenységi arányszámot 2-re vagy 2,1-re növelni. Az állam ezen célkitűzésének eredményességét most még csak becsülni tudjuk, néhány éven belül egyértelműbben fog látszódni a népességszám alakulásának mentén.

A kutatási kérdésem lényege az volt, hogy ezek a kedvezmények politikai diskurzusban való ennyire nagyfokú megjelenései milyen benyomásokat ébresztenek a magyar társadalom szülőképes felnőtt lakosságában.

A magukat liberálisnak mondott válaszadók és az inkább baloldaliak szinte minden vizsgálatkor élesen, határozottan fogalmazták meg a véleményüket,

nem szóródtak szét a válaszok, bátran használták a szélsőséges válaszlehetőségeket. A magukat inkább konzervatívabbnak beállított válaszadók, kevés hajlandósággal szavaztak szélsőséges irányokba. A középre szavazás sokszor megnehezítette az elemzéseket. Ugyan elegáns megadni a válaszadóknak a lehetőségét, és e mögött valóban sokszor tényleges középre húzódó magatartás valószínűsíthető. Mégis azt gondolom, hogy nem minden kérdésnél kell ezt a lehetőséget megadni, hogy a válaszok kevesebb attribútumszámba tömörüljenek, mely vélhetően megkönnyíti az elemzést egy kis mintánál.

Következtetésként állíthatom viszont azt, hogy a survey kísérlet alkalmazása ebben a kutatásban megállta a helyét, és a kísérleti eredmények mentén arra a következtetésekre jutottam, hogy a politikai kommunikációban megjelenő családalapítási kedvezmények megítélése nem tud független maradni az egyének ideológiai nézőpontjától, politikai hovatartozásától. Ugyan maga a gyermekvállalás egy szenzitív téma, és egyéni döntéseken alapszik, azonban azt feltételezem, hogy a következő években az anyagi támogatások sikeresek lesznek, és ahogyan a fiatalok közelednek az általuk tervezett családalapítási korhoz, ki fogják használni ezen lehetőségeket.

Bibliográfia

- FREEDMAN, David–PISANI, Robert–PURVES, Roger. 2005. *Statisztika*. Budapest: Typotex Kiadó. 580–602.
- HANYISZKÓ Kitti. 2011. *Nyelvváltozatok és attitűdök avagy egy speciális ügynökvizsgálat tanulságai*. Debrecen: Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- HÉRA Gábor–LIGETI György. 2005. *Módszertan*. Budapest: Osiris Kiadó. 30.
- JANKY Béla–KMETTY Zoltán–NASZÁLYI Natália–TAMÁSSY Réka. 2018. „Médiakeretezés és LMBTQ+ emberek iránti attitűdök: Egy survey- és természetes kísérlet eredményei.” *Társadalomtudományi Szemle* 2018./ 3: https://socio.hu/uploads/files/2018_3/29_janky_etal.pdf (utolsó letöltés 2019. 04. 25.)
- KAPITÁNY Balázs–SPÉDER Zsolt. 2018. „Gyermekvállalás”. In: *Demográfiai Portré*. Budapest: KSH Népeségtudományi Intézet.
- Központi Statisztikai Hivatal. 2018. *Demográfiai Portré 2018*. Budapest: KSH Népeségtudományi Intézet.
- KMETTY Zoltán. 2019. „Incumbent party support and perceptions of corruption – an experimental study”. In *Review of Sociology* 152–165.
(http://www.szociologia.hu/dynamic/szociologia_2018_04_152_165_oldal.pdf) (utolsó letöltés 2019. 04. 25.)
- MUTZ C, Diana. 2011. *Population Based Survey Experiments*. Princeton: Princeton University Press. 1–23.
- SÁNDOR Klára–LANGMAN Juliet–PLÉH Csaba. 1998. „Egy magyarországi 'ügynök-vizsgálat' tanulságai.” *Társadalomtudományi Közlöny* 1998/8: 27–40.
http://mnytud.arts.unideb.hu/tananyag/szoclingv_alap/ugynokvizsgalat.pdf (utolsó letöltés 2019. 04. 25.)
- SZÉKELY Mária–BARNA Ildikó. 2008. *Túlélőkészlet az SPSS-hez*. Budapest: Typotex Kiadó. 164–194.

Melléklet

A survey kísérletben olvasandó cikkrészletek.

A. A dolgozatban kormányoldalinak nevezett cikkrészlet:

„2018 a családok éve volt, aminek köszönhetően még több támogatást és figyelmet kaptak a magyar családok. A kormány egyik legsikeresebb területe a családpolitika, amelyre 2010 óta kiemelt figyelmet fordítanak. A kormány igyekezett anyagi és erkölcsi támogatást nyújtani az ifjú házasoknak, az otthonteremtés és a gyermekvállalás előtt állóknak, a nagycsaládoknak, a munkába szülés után visszatérőknek, valamint az időseknek is. A kormány azért dolgozik, hogy Magyarország családbarát ország legyen. Egy olyan ország, ahol jó gyereknek lenni és ahol jó felnőttnek is lenni. Egy olyan ország, ahol jó családban élni. További cél, hogy a családi kötelék, az a szoros kapcsolat, amely szülő és gyerek között vagy éppen nagyszülő és unokák között kialakul, tartós legyen.”

Forrás:

<http://www.origo.hu/itthon/20171219-balog-zoltan-2018-a-csaladok-eve-lesz.html>

<http://www.origo.hu/itthon/20181222-csaladok-eve-zarokoncert.html>

<http://www.origo.hu/itthon/20180527-az-elmult-8-evben-folyamatosan-nottek-a-csaladok-tamogatasai.html>

Letöltve: 2019. február 6.

B. A jelenlegi kormány szerint inkább szélsőséesebb, baloldali, liberálisabb, ellenzéki szöveg:

„A magyar nők kizorítva érzik magukat a társadalomból, tematikus feladatokat (család, anyaság) bízunk rájuk. Senki által nem szabadna hagyni a szabad családtervezését befolyásolni. A nőknek, ha úgy szeretnék, lehet már szebb hivatásuk, mint az anyaság. Ez ráadásul nem csak nekik jó, hanem jó a cégnek, ahol vezetők lesznek, jó a gazdaságnak, ahol folyamatosan növelik a GDP-t. De az Orbán-kormány, hatalomra jutást követően saját hatáskörét túllépve, ideológiai indíttatású érveléssel próbálja befolyásolni a magyar nők gyermekvállalási döntéseit. A kormánynak semmi helye a hálósobánkban, és közös európai értékrendünk, valamint a vállalt nemzetközi kötelezettségek értelmében joggal várjuk el a szabad női önrendelkezés biztosítását, és az abból fakadó döntések tiszteletben tartását.”

Forrás:

https://uvegplafon.blog.hu/2016/04/11/akkor_en_most_rossz_anya_vagyok#more8587688

https://uvegplafon.blog.hu/2015/06/15/a_szegenyeknek_nem_jar_a_szabad_szerelem_a_fogamzasgatlas_es_az_abortusz_valosaga_a_tarsadalmi_tores

Letöltve: 2019. február 14.

https://uvegplafon.blog.hu/2015/12/15/az_emlosok_szaporodasarol#more8175006

Letöltve: 2019. április 25.

Nemzet és identitás

Személynév – nyelvhasználat – etnikum korrelációja Pozsony vármegye boszorkánypereiben a 17–18. századból¹

HAUBER KITTI

A személynév, nyelvhasználat és etnikum közötti összefüggés egy rendkívül komplex és problematikus kérdés, főként egy olyan soknyelvű, multikulturális területen, mint a Kárpát-medence és a történelmi Magyarország. Jelen írásomban bemutatom Pozsony vármegye családnévanyagát és nyelvhasználatát az erről a területről származó 17–18. századi boszorkányperek alapján. Eredményeimet összevetem az 1715. és 1720. évi országos összeírás (Conscriptio Regnicolaris) névanyagát feldolgozó munkákkal, így ACSÁDY IGNÁC *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio* korában című munkájával (1896) és a Történeti magyar családnévátlasz (TMCsA.) adatbázisával (hasonló jellegű kutatásokra l. N. FODOR 2018., SZENTGYÖRGYI 2007a, 2007b, 2013, 2014).

1. Személynév – nyelvhasználat – etnikum összefüggésrendszere

1.1. A nyelven belüli összefüggések mellett a nyelvi jelek és részrendszerek közül a tulajdonnevek (hely- és személynevek) állnak talán a legszorosabb kölcsönhatásban a nyelven kívüli kultúrával és annak változásaival (HOFFMANN 2002. 9). Az emberi névadás minden esetben motivált, a tulajdonnevek információval szolgálhatnak a név viselőjéről, valamint a névadó személyről, a nevet használó közösségről és annak nyelvéről. Segítségükkel olyan történeti ismereteket és interdiszciplináris (társadalmi, művelődéstörténeti, gazdasági) összefüggéseket tárhatunk fel, amelyekre nem áll rendelkezésünkre egyéb kellő mennyiségű és minőségű forrás – így például sok esetben csak a tulajdonnevek árulhatnak el valamit egy terület etnikai (N. FODOR 2012. 152) és nyelvhasználati viszonyairól. A személynevek alapján történő etnikai rekonstrukciót célzó kutatások a középmagyar korra vonatkozóan részben nyelvészeti,

¹ Készült a Nemzeti, Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) PD 116414. nyilvántartási számú szerződése támogatásával.

részben történelemtudományi indíttatásból készültek (l. DÁVID 1993, 1995; PETRI 1901–1904, 1. 167–173; TAGÁNYI–RÉTHY–POKOLY 1901–1905, 1. 82, 92 stb.) Ugyanakkor a személynevek esetében fontos szem előtt tartani, hogy minél távolabb vagyunk a névadás pillanatától, annál nagyobb rá az esély, hogy a konkrét, motivált kapcsolat a név jelentéstartalma, nyelvi alakja és a névviselő között megszakadjon (N. FODOR 2011. 99).

Még a szakirodalomban sincs arról egyetértés, hogy egy családnév valójában mennyire tükrözi a névviselő nemzetiségét, akár a névadás pillanatában, akár az öröklődő családnévet viselő leszármazottak esetében (N. FODOR 2011. 99). Például ha egy idegen (német, szláv vagy ruszin) személy egy tisztán magyar közösségbe kerül, vagy ott kapja meg családnévét, vagy eddig viselt idegen eredetű nevét lefordítják a közösség által beszélt magyar nyelvre (l. MELICH 1943. 278), vagy kap egy új nevet, amelyre régi nevét lecseréli. Így adott név már a névadás pillanatában sem fogja a viselője valódi etnikai hovatartozását tükrözni, hiszen az idegen etnikumú személy, attól, hogy magyar nevet kapott, nem válik rögtön magyarrá – a szinte bizonyosan bekövetkező asszimilációja ezzel még nem zárul le feltétlenül. Emiatt pedig sok olyan név eredete is bizonytalanná válhat, amelyek első pillantásra egyértelműen jelölnék viselője etnikai hovatartozását. Ahogyan N. FODOR JÁNOS is rámutatott, ennek az összefüggésnek a kérdése teljesen másképp merül fel a különböző eredetű, de azonos alakú személyneveknél (2011. 99).

Ide tartoznak az olyan nevek, amelyek több nyelven is hasonló alakban léteznek (pl. *Kovács ~ Kovač, Pintér ~ Pinter*), az olyan keresztnévi eredetű nevek, melyek több nyelven is azonos hangalakban élnek (pl. *Ádám ~ Adam*) (N. FODOR 2012. 154), valamint a népnévi eredetű családnévek. Utóbbiak a különböző etnikumok érintkezése, együttélése, keveredése során nagy számban jelenhettek meg (FARKAS 2013. 132), de időközben a név viselője könnyen asszimilálódhatott egy másik etnikumba. Fennáll annak a lehetősége is, hogy a megnevezett soha nem is tartozott abba az etnikumba, amelynek nevét viseli, csupán köztük élt, érintkezett velük vagy hasonló külső- vagy belső tulajdonságokkal rendelkezett. Továbbá, ha el is tekintünk a név jelentésétől és pusztán nyelvi megformáltságát vesszük figyelembe, szem előtt kell tartanunk, hogy a név elsősorban nem is viselőjét, hanem a befogadó, névadó közösséget és annak nyelvét tükrözi (FARKAS 2013. 130) A magyar *Horvát* nevet viselő személy például nem szükségszerűen magyar etnikumú és anyanyelvű. Ugyancsak a bizonytalanok e szempontból a helynévi eredetű családnévek is (l. HAUBER megj.e.a).

1.3. A 17–18. század egyfajta átmenetet képez a természetes családnévanyag kialakulása és megszilárdulása (14–15. század) és a mesterséges családnévanyag kialakulása (19–20. század) között. Ekkorra a névadás mögött álló motiváció könnyen elhalványodhatott, így mindenképpen különbséget kell tennünk a név keletkezésének időpontjában és legfeljebb egy-két generációs öröklődése során vallott identitás és a nevet a későbbi századokban viselők identitása között (N. FODOR 2012. 153). Könnyen lehet ugyanis, hogy míg a név maga megmaradt, a néviselők már egy másik etnikumba asszimilálódtak, de fennáll annak a lehetősége is, hogy bár a név maga megváltozott, a viselők identitása változatlan maradt.

Emellett pedig fontos szem előtt tartani azt is, hogy az identitás fogalma a 17–18. században korántsem feleltethető meg a mai értelemben vett identitással, illetőleg hogy a 19. századi modern nemzetfogalom kialakulása előtt a nemzeti hovatartozás igen képlékeny volt még (BAGDI–DEMETER 2004. 368). Sokkal inkább beszélhetünk etnikai identitásról vagy csoportidentitásról, amely bizonyos közös kulturális jelrendszerre épül. Ez meghatározza a csoportot és egyben meg is különbözteti más csoportoktól, amelyeket más kulturális jelrendszer jellemez. Vagyis „a csoportidentitást általában kulturális szempontból eltérőnek tartott csoporttal szembeni önmeghatározás hozza létre, ehhez pedig rendszeres kapcsolatra van szükség az érintett csoportok között” (ERIKSEN 2002. 12).

1.4. Világos tehát, hogy az etnikai rekonstrukció „egyetlen kritérium alapján [így a családnév] nem lehetséges, több (olykor egymásnak feszülő) szempont együttes, komplex alkalmazása, illetve mérlegelése szükséges” (SZENTGYÖRGYI 2012. 134) – egy olyan nyelvészológiai vizsgálat, amely a családnév mellett figyelembe veszi a keresztnévet, a nyelvhasználatot, a lakóhelyet és az ottani közösség névanyagát, valamint nyelvhasználatát, a vallott identitást, illetve a felekezeti hovatartozást. Utóbbi különösen meghatározó tényező a jellemzően más vallású etnikumok együttélésekor (l. HAUBER megj.e.b).

2. A boszorkányperek mint forrásanyag

2.1. Az ilyen jellegű kutatásokhoz a boszorkányperek rendkívül gazdag forrásanyagot jelentenek. A 17–18. századra az eljárások a világi hatóságok alá tartoztak. A vád nem népi hiedelmekből, sokkal inkább az egyszerű emberek mindennapi problémáiból, szerencsétlenségekből, családi viszályokból, falusi perpatvarokból, betegségekből és halálesetekből indult ki, és vált az alulról jövő társadalmi intolerancia és a bosszú eszközévé. (KLANICZAY 1990. 276–278).

A *boszorkányper* fogalma sem tematikailag, sem műfaji szempontból nem egységes jogi dokumentumok és iratok gyűjtőfogalma (SZENTGYÖRGYI 2014. 272), amit műfajilag a feljegyzés, hivatali levél, tanúkihallgatási jegyzőkönyv, vádirat, perfelvétel, bizonyítólevél, kérvény stb. műfajok alkotnak, és ezek eltérő hivatali, szövegezési, nyelvi jellemzőkkel bírnak. Ugyanakkor közös tulajdonságuk, hogy a bennük érintett személyeknek – legyenek vádlottak, vádlók vagy tanúk – pontos neve mellett legtöbbször feltüntették személyes adataikat is (életkor, családi állapot, foglalkozás, lakóhely) és hol E/1. személyben, hol E/3. személyben lejegyezték a tanúk vallomásait is. Így e történelmi iratok a középmagyar korból élőnyelvi szövegek írott változatát őrzik, amelyek alkalmasak a történeti nyelvészeti vizsgálatokra – különösképpen az etnikai rekonstrukcióra és a személynév–nyelvhasználat–etnikum összefüggésének vizsgálatára, valamint a vizsgált területek – legfőképpen a történelmi Magyarország nyelvhatárainak, nyelvhasználati szokásainak feltérképezésére, az esetleges egyéni és közösségi kétnyelvűség megfigyelésére.

2.2. A dokumentumok forrásául a TÓTH G. PÉTER – NÉMETH ILDIKÓ szerkesztette *Soproni Boszorkányperek. Ödenburger Hexenprozesse 1429–1702.* (ÖH.) című munkát és a BESSENYEI JÓZSEF – TÓTH G. PÉTER szerkesztette *A magyarországi boszorkányság forrásai* (MBF.) című gyűjtemény 2. kötetét használtam. A személynévek etimológiai besorolását a *Régi magyar családnévek szótára XVI–XVII. század* (KÁZMÉR 1993), a *Die deutschen familiennamen* (HEINTZE–CASTORBI 1993), a *Familiennamenbuch* (NAUMANN 1987), a *Deutsches Namenlexikon* (BAHLOW 1967) családnévszótárak és a TMCsA. adatbázisa segítségével végeztem.

3. Pozsony vármegye boszorkányperei

3.1. Általánosan a periratok formális részei, így a per helye, ideje és egyéb körülményei, a résztvevő személyek személyes adatai (életkor, családi állapot, foglalkozás, lakhely), a vád rövid felvázolása, a megerősítés módja mind latin nyelven szerepelnek, ahogyan bizonyos jogi kifejezések is, mint a személyeknek az eljárásban betöltött szerepe (*testis, incatta, jurata examina fatetur*, stb.), a tanúknak feltett kérdések sorát bevezető *De eo utrum?*, a vizsgálatot végzők és a nemesek megnevezése. Az előforduló személynévek latin mintára fordított sorrendben szerepelnek, illetve a keresztnéveket jellemzően latinra fordítva dokumentálták. Ezen eljárás bizonyos mértékig ellehetetleníti a keresztnévek felhasználását az etnikai rekonstrukcióra, ugyanakkor éppen emiatt rendkívüli fontosságúvá válnak a tanúvallomásokban szereplő, a tanúk által említett

személynevek, hiszen ezek a közösségben használatos alakot mutatják (l. lentebb *Ondreg Lippay* esete).

Ettől az általános mintától eltérő lejegyzésű pereket találunk Pozsony vármegyében. A 16. századtól terjedni kezdett a magyar írásbeliség, főként a humanizmus és a reformáció hatására, mely utóbbi az anyanyelvi íghirdetéssel elősegítette a nemzeti nyelveknek presztízsének növekedését. Ennek köszönhetően a magyar nyelv a 18. századra felzárkózott a latin mellé (KISS–PUSZTAI 2018. 404). Mindehhez hozzájárult az Erdélyi fejedelemség (1550–1690) nyelvpolitikája, amely a magyart tette meg a törvénykezés nyelvének (B. GERGELY 2002. 187), valamint a török hódoltság, amely második hivatalos nyelveként tartotta számon a magyart (KISS–PUSZTAI 2018. 404).

3.1.1. A formális nyelvhasználatot tekintve a magyar dominál az 1701-ben Vámosfaluban folytatott per szövegében:

1701. 10. Septembris

Attestationes ad instantiam prudentis foeminae Judithae, Stephani Szabo consortis, criminis magiae accusatae, medio juratorum possessionis Vámosfalu collectae.

Vámosfaluban lakozó Szabó Istvánné Judith asszony instantiájára szedett tanúvallomások, ugyan Vámosfaluban adassék biöcsülettel a hol kibontatik felszakítása a megolvasásra.

Vámosfaluban lakozó Szabó Istvánné Judith asszony instantiájára szeden-dő tanúbizonyságok ugyan Vámosfaluban melynek De eo Utroma ez: mongya meg a tanú, hogy ha valami boszorkányságot tud e, látott e, Szabó Istvánnéhez vagy ma szájából nem halotta-e ollyas szót (MBF. 2. 380).

A szöveg latin nyelven kezdődik az idő, a vádlott, a vád és a helyszín megnevezésével. A vádlott és férjének neve latin sorrendben, latinra fordított keresztnévvel áll. Azonban a szöveg rögtön megismétlődik magyar nyelven, ahogyan a tanúknak feltett szintén magyar nyelvű kérdés bevezetése is kizárólag a szokásos *De eo utrum* kifejezésre szorítkozik a latint illetően. Itt már magyar névsorrenddel és magyar nyelvű keresztnévvel szerepel a vádlott, valamint így folytatódik a tanúk és vallomásaik felsorolásánál is. A *testis* és *nihil* jogi formulák mellett a tanúk foglalkozása, társadalmi állása magyarul szerepel, nevük magyar névsorrendben, magyar nyelvű keresztnévvel mind a férfi, mint a női tanúk esetében.

1. testis Vizi Gergely hites főbíró, azon hitire mongya melyre bírósá-gát viseli, hogy soha semmit nem tud hozzája, sem nem látott.

2. *Testis Szabó Márthon bíró képe, eskütségére vallyá, hogy semmit nem tud.*

[...]

Az asszonyoknak nevek.

25. Szabó Mártonné Petrik Katha *aszony, megesküit, hiti után nihil*

26. Háidcz Jánosné Ilonka *aszony megesküit, nihil* (BMF. 2. 381).

3.1.2. A domináns magyar nyelvhasználatot mutatja a vármegyei anyag egy kétnyelvű (német-magyar) perdokumentuma is. Már meglehetősen késői – 1758-ban folytatták le Szentmárián *Georgius Dubiczter* (szerepel még *Tobicser, Tobiczer, Dobitscher, Dobitscher* névalakkal is) (MBF. 2. 478, 480, 481, 482) – egykori bíró ellen, aki korábban Csellén lakott, a per idejekor viszont már a pannonhalmi bencés szerzetesek dénesdi apátságán élt (MBF. 2. 478). A perben szereplő személyek főleg Dénesdről – szlovák nevén *Dienesdi*, német nevén *Schildern* – származtak.

A vádlott, *Georgius Dubitzer* német eredetű családnevet visel. Nem vallatják ki az eljárás során, a kihallgatott öt tanú egyike sem idéz tőle. Nyelvhasználatára így csak abból a német nyelvű levélből következtethetünk, amelyet május 25-én írt Pozsonyban, vagyis feltehetően beszél németül: „*Villgelibter Vatter! Ob wohlten mit schworistogen[?] sitzen bedribnuss ab habe wernhalten[?] müssen noch gehabben en lieber vater dramachlen in einstand werfallenden [– –]ster dan anders als beid [...]*” (MBF. 2. 480). A levelet saját kezűleg írja alá *Joan Georg Dobiczter* néven (MBF. 2. 480) a németnek megfelelő névsorrendben, mindkét keresztnévét német nyelvű alakban használva.

Az iratok között szerepel egy fogalmazvány is magyar nyelven, amelyet a dénesdi bírók és lakosok tettek közzé még 1734-ben – ebben cáfolják a *Georgius Dubitzer* ellen felhozott vádakát és pénzbírságot rónak ki arra, aki több szót ejt erről. A levél szövegében a vádlott nevét magyarra fordították, a névelemek sorrendje szintén magyar: „*Mi alab megirt dienesdi birák és közönségesen egisz közsik adgyuk tuttára az kiknek illik, hogy minimő hiábonvaló szók estek Tobicser György előbeni bíró felő [...]*” (MBF. 2. 480). Az aláíró személyek közül öt német eredetű nevet (*Palman Mihál, Sontag Mátyás, Ráger Leopold, Snajder Miskó és Tonk Márton*) (MBF. 2: 480), egy szláv eredetű nevet (*Wisnyovszki György*) (MBF. 2. 480) visel, két név pedig ismeretlen eredetű (*Traxbmar György, Monert Mihál*) (MBF. 2. 480). Mindegyikőjük neve magyar névsorrendben áll, keresztneveik magyarul szerepelnek. Ezzel szemben a magyar eredetű nevet viselő,

Szent Mártonban tevékenykedő bencés szerzetes *pater Andreas Kekesi* neve (MBF. 2. 481) a fogalmazvány végére illesztett latin szövegben már fordított névsorrendben szerepel, keresztneve latinra fordítva. Ez alapján mindenképpen következtethetünk arra, hogy a szövegrészletek lejegyzői törekedtek a lejegyzésre használt nyelv szintaktikai szabályainak követésére.

3.2. A Magyar Királyság többnyelvű területeiről származó eddig áttekintett peranyagok alapján feltételezhető, hogy a 18. századra már kialakult egy hierarchikus rend a királyság területén beszélt nyelvek között. A latin első helye vitathatatlan, hiszen egészen a 19. századig megmaradt a törvénykezés nyelvének (B. GERGELY 2002. 188). Közvetlenül követhette a magyar nyelv, amely a fent említett ösztönzések nyomán megelőzhette már a német nyelvet még azokon a területeken is, ahol többségében németajkú lakosság élt. Ezt mutatják a Sopron vármegyei anyagok is. Itt egy 1642-től folytatott per során a vádlott férje *Kalmar Matthias* több levelet is küldött Esterházy Miklós nádornak, kérve közbenjárását felesége, *Sneller Maria* érdekében. Az első levél (1643. május 11.) latin nyelven (ÖH. 430–431), a két következő (1643. május 20.) magyar nyelven (ÖH. 432–435) íródott. Számos levélváltás történik a nádor és Sopron városának tanácsa között, mind magyar nyelven (ÖH. 429–430, 431–432, 435–437). Szintén megtaláljuk a peranyagban egy Sopronnyéken lefolytatott eljárás dokumentumát, mely település az Esterházy család birtokán feküdt. Az 1. táblázat tartalmazza Sopronnyék névanyagának eredet szerinti megoszlását. Mind a boszorkányperek, mind pedig Acsády (1896) és a Történeti magyar családnévatalasz (TMCsA.) mutatja, hogy a település csekély számú lakossága csaknem teljesen német eredetű nevet visel. Ezzel szemben az itt lefolytatott per során a tanúk kizárólag magyarul nyilatkoztak.

1. táblázat
Sopronnyék névanyaga

	Boszorkány- perek	Acsády 1896 (1715)	TMCsA. (1715)	TMCsA. (1720)
Német er. nevet vis.	7 (41,18%)	87 (87,00%)	88 (89,80%)	84 (75,68%)
Magyar er. nevet vis.	4 (23,53%)	5 (5,00%)	2 (2,04%)	10 (9,01%)
Szláv er. nevet vis.	2 (11,76%)	8 (8,00%)	8 (8,16%)	17 (15,32%)
Ismeretlen er. nevet vis.	4 (24%)	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)
Összesen:	17 (100%)	100 (100%)	98 (100%)	111 (100%)

Mindezek alapján okunk van feltételezni, hogy az Esterházy család és köztük az ország nádora is előnyben részesítette a magyar nyelvet a latinnal és

a némettel szemben a formális nyelvhasználati színtereken is – legalábbis a Magyar Királyság területén. Talán nem véletlen, hogy Vámosfalu, ahol szintén a magyar nyelv presztízsnövekedését láthatjuk, egy másik nemesi családhoz, a Pálffy családhoz tartozott.

A hierarchia harmadik helyén így a német nyelv áll, majd következnek a szláv nyelvek. A legalsó fokon a ruszin és a román nyelv áll, amelyek bár nagyszámú beszélőközösséggel rendelkeztek – főként az ország északkeleti, keleti területein –, egyáltalán nem jelennek meg a boszorkányperek szövegében, még ilyen nyelvű személy vallatása esetén sem, ami természetesen nem csupán e nyelvek alacsony presztízisével magyarázható. Lehet oka a román írásbeliség korabeli állapota (SZENTGYÖRGYI 2012. 141), illetve a boszorkányperek mibenléte is, minthogy a boszorkányüldözés erőteljesen kötődött a nyugati egyházakhoz, az ortodox Délkelet-Európában már nem volt jelen (MBF. 1. 8).

3.3. Az eljárások során a Magyar Királyság törvényei szerint a megkérdezett személyeknek jogukban állt saját anyanyelvükön vallani, azonban egy két- vagy többnyelvű terület esetében a nyelvválasztás nem feltétlenül tükrözi a valós anyanyelvet. Hiszen példának okáért egy német–magyar kétnyelvű személy a hozzá intézett német kérdésre könnyedén ad német választ, de ettől még semmi nem indokolja, hogy ezt tekintsük anyanyelvének is. Emiatt a tényleges anyanyelv azonosíthatósága csupán bizonyos esetekre korlátozódik. Ilyen az anyanyelvi nyelvhasználatra történő utalás, mint ahogy ez történik *Georgius Dobissi* esetében: *"modo et forma in similibus consuetis. Nativo sermone. Taliter. Hogy miképpen az elmúlt időkben [...]"* (BMF. 2. 362); a többnyelvű perek, ahol a tanúk különböző nyelven nyilatkoznak; valamint imák, varázslatok, babonás szövegek, utolsó szavak és kínvallatás alatt tett vallomások. Ezek ugyanis olyan helyzetek, amelyekben az ember jellemzően anyanyelvéhez nyúl vissza. Ezen esetek azt is megerősítik, hogy a tanúvallomások lejegyzési nyelve megegyezik azzal, amely nyelven azok valóban elhangzottak. Erre további bizonyítékként szolgálnak az olyan többnyelvű perek, amelyekben a tanúk vallomásaikon belül többféle nyelvi kódot használnak; az E/1. számú vallomások; az E/1. számú idézetek a vallomásokba ékelve; valamint az ún. „nyelvi büntények” (JUHÁSZ 2002. 172), vagyis azok az esetek, amikor valakit „durva kifejezéssel megsértének, inzultálnak, rágalmaznak” (JUHÁSZ 2002. 172), vagy istenkáromlást követnek el (JUHÁSZ 2002. 172). A vallomások által felvonultatott korabeli szitkozódások, káromkodások lexikai és frazeológiai elemeinek sokfélesége is fontos tényezőként működik a jegyzőkönyvek hitelességének alátámasztásában (B. KOVÁCS 2002. 226). Ezek minden valószínűség szerint vagy a beszélő saját

anyanyelvén hangzanak el, vagy olyan nyelven, amelyet a megsérteni kívánt személy érthet, ami pedig a beszélő nyelvhasználatáról, nyelvtudásáról, esetleges kétnyelvűségéről tanúskodhat.

Ezen felül pedig további következtetések vonhatók le az eljárásban részt vevő személyek nyelvtudására vonatkozóan más tanúk vallomásából, illetve családi kapcsolataik és a per során jól kirajzolódó mindennapi konfliktusaik feltérképezésével. Ahogy azt fentebb kifejtettem, adott személy lakóhelye és az ottani közösség névanyaga és nyelve fontos eleme az etnikai rekonstrukcióra irányuló vizsgálatnak.

3.3.1. Az 1726-ban *Ancza Augustinka* ellen lefolytatott szlovák nyelvű per alapján az 1. ábra mutatja Bresztovány település kapcsolati hálózatát. Az elhangzott tanúvallomásokból pontosan felderíthető, hogy a település mely lakosa kitől hallott a vádlott és *Ondreg Lippay* közötti konfliktusról, amely végül a boszorkánывádhhoz vezetett, illetve kinek adta tovább a vélt vagy valós információit az esetről (nyíl), valamint hogy kivel állt rokoni kapcsolatban a közösségből (kettős nyílak). Mindkét típusú információ egyben az adott személy nyelvhasználatát is jelzi.

1. ábra

Bresztovány kapcsolati hálózata

A tanúk közül *Stephanus Kovács*ot érdemes kiemelni, aki E/1. személyben idézi mind a vádlottat, *Ancza Augustinkát*, mind *Ondreg Lippay*t – mindkettőjüket szlovák nyelven (MBF. 2. 408–409). *Ondreg Lippay* magyar eredetű családnévet visel. A per formális latin szövege latinra fordítva *Andreas* alakban közli

keresztnevét (MBF. 2. 414), az említett *Stephanus Kovács* és több más tanú is viszont szlovák, *Ondreg* (MBF. 2. 407, 408, 409) alakban használja, vagyis a mindennapokban is így szólíthatták őt. Ez jelzi *Ondreg Lippay*nak a szlovák közösségbe való bizonyos mértékű integrálódását. Emellett szintén fontos tényező *Stephanus Kovács* vallomásában, hogy *Ondreg Lippay* idézett szavai annak halálos ágyán hangzottak el, minden valószínűség szerint az anyanyelvén: „žekdy Ondrey Lippay nezdrawy Ležal w Postely, yšol ho tento Swedek nawštiwit, tehdy ze zdwihnucze hore dwa Prsty Lippay rekol: – Prisaham Panu Bohu, na nikoho nebidem umirat, len na Sípkowski, lebo ona moge Zdrawy ugala, y Lichwu mogu” (MFB. 2. 409). Eszerint *Ondreg Lippay* nemcsak beszélt szlovákul, alkalmazkodva a közösség nyelvéhez, hanem maga is szlovák anyanyelvű lehetett.

A település családnévanyagának etimonok szerinti megoszlását mutatja a 3. táblázat. A névanyagnak csaknem egészét a szláv eredetű családnevek teszik ki – az összeírások anyagát tekintve ez még látványosabb. Ez korrelál a per során és a közösségben való kizárólagos szlovák nyelvhasználattal (4. táblázat). A névanyagban szerepel két családnév, amelyek eredete elsősre bizonytalan, ugyanis szláv és magyar eredetűek is lehetnek: *Dorothea Horvath* (BMF.2 2. 405) és *Stephanus Kovács* (MFB. 2. 408). A családnevek írott alakja nem bír jelentőséggel, ugyanis a korszakban az elhangzott nevek lejegyzésére nem volt egységes szabályrendszer, az adott írnok egyéni döntésén alapult – nem számítva itt természetesen a nemesi családneveket. A per során azonban mindkét személy megszólal, mindketten a szlovák nyelvet használják. A teljes település nyelvhasználatát és a szláv eredetű családnevek többségét tekintve pedig kijelenthető, hogy ez esetben a *Kovács* és a *Horvath* családnév szláv eredetű. Valamint az is biztosan elmondható, hogy Bresztovány a 18. század elején tisztán szlovák ajkú település volt.

3. táblázat

Bresztovány családnévanyagának névetimonok szereti megoszlása, 1726.

	Boszorkány- per (1726)	Acsády 1896 (1715)	Acsády 1896 (1720)	TMCsA. (1715)	TMCsA. (1720)
Német er. nevet vis.	1 (3,33%)	1 (5%)	1 (5%)	0 (0%)	1 (5%)
Magyar er. nevet vis.	5 (16,67%)	1 (5%)	0 (0%)	3 (6,25%)	1 (5%)
Szláv er. nevet vis.	22 (73,33%)	18 (90%)	19 (95%)	45 (93,75%)	17 (85%)
Bizonytalan er. nevet vis.	2 (6,67%)	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)	1 (5%)
Összesen:	30 (100%)	20 (100%)	20 (100%)	48 (100%)	20 (100%)

4. táblázat

*A családnévetimonok és a nyelvhasználat családnévetimonok szerinti megoszlása
Bresztovány településen, 1726.*

		német nyelv- használat	magyar nyelv- használat	szláv nyelv- használat	nincs meg- nyilatkozás
Német er. nevet vis.	1 (3,33%)	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)	1 (100%)
Magyar er. nevet vis.	5 (16,67%)	0 (0%)	0 (0%)	3 (60%)	2 (40%)
Szláv er. nevet vis.	22 (73,33%)	0 (0%)	0 (0%)	18 (81,82%)	4 (18,18%)
Bizonytalan er. nevet vis.	2 (6,67%)	0 (0%)	0 (0%)	2 (100%)	0 (0%)
Összesen:	30 (100%)	0 (0%)	0 (0%)	23 (76,67%)	7 (23,33%)

3.4. A teljes vármegye anyaga 348 családnévet tartalmaz (5. táblázat). Ennek több mint fele (177) magyar eredetű családnév, ezután következnek a szláv eredetűek (106), majd a német eredetűek (28). A peranyagban két latin eredetű név is szerepelt, valamint 35 olyan családnév, amelyekhez nem tudtam kellő bizonyossággal etimológiát rendelni. A perek mutatta megoszlással némileg ellentétesek ACSÁDY (1896.) és a TMCsA. eredményei a magyar és szláv nevek arányát illetően. Az összeírások anyagában a százalékos megoszlást tekintve

csupán feleannyi magyar eredetű név szerepel, a szláv eredetűek pedig a teljes anyag közel felét teszik ki. Ugyan ACSÁDY (1896) a nevek csaknem negyedét a bizonytalanok közé sorolta és nem vette figyelembe, a TMCsA. feldolgozásán látszik, hogy a teljes vármegye családnévanyaga valóban több mint fele részben szláv eredetű nevekből áll – ACSÁDY (1896) valószínűleg főként a német eredetű neveket hagyta ki, a TMCsA. szerint 1720-ban e családnevek aránya meghaladta a magyar eredetűekét. A boszorkányperek tehát a teljes vármegyére nézve így nem tekinthetők reprezentatívnak, ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy az itt előforduló nevek jelentős részét a női nevek – azon belül is a leánykori nevek – képezik, amelyek soha nem szerepelnek az összeírásokban.

5. táblázat

Pozsony vármegye családnévanyagának etimonok szerinti megoszlása

	Boszorkány- perek	ACSÁDY 1896. (1715)	ACSÁDY 1896. (1720)	TMCsA. (1715)	TMCSA. (1720)
Német er. n. vis.	28 (8,05%)	642 (7,96%)	751 (8,62%)	1689 (19,70%)	1602 (22,92%)
Magyar er. n. vis.	177 (50,86%)	2031 (25,19%)	1922 (22,08%)	2302 (26,85%)	1558 (22,29%)
Szláv er. n. vis.	106 (30,46%)	3431 (42,55%)	3761 (43,20%)	4165 (48,57%)	3671 (52,52%)
Latin er. n. vis.	2 (0,57%)	[0] (0%)	[0] (0%)	17 (0,19%)	7 (0,10%)
Bizonytalan er. n. vis.	35 (10,06%)	[1959] (24,30%)	[2272] (26,10%)	402 (4,69%)	152 (2,17%)
Összesen	348 (100%)	8063 (100%)	8706 (100%)	8575 (100%)	6990 (100%)

A nyelvhasználatot tekintve (6. táblázat) mégis egyértelmű, hogy a magyar nyelv dominált az eljárások során, összesen 86 magyar nyelvű megnyilatkozását rögzítettek a jegyzőkönyvek, emellett pedig 56 szlovák nyelvűt és 4 német nyelvűt. Látható, hogy a német eredetű nevet viselők nyelvhasználatára, nyelvi tudására megoszlik a három nyelv között, míg a magyar eredetűek döntően inkább magyarul nyilatkoztak, a szláv eredetű nevet viselők pedig szlovákul. Azonban a magyar eredetű nevet viselők közül is nyolcan szlovákul nyilatkoztak – ezen esetekben többnyire asszimiláció volt feltételezhető a magyarból a szlovák etnikumba.

6. táblázat

Pozsony vármegye nyelvhasználatának névetimonok szerinti megoszlása

		német nyelv- használat	magyar nyelv- használat	szláv nyelv- használat	nincs meg- nyilatkozás
Német er. nevet vis.	28 (8,05%)	3 (10,72%)	6 (16,80%)	4 (14,29%)	15 (53,57%)
Magyar er. nevet vis.	177 (50,86%)	1 (0,57%)	70 (39,55%)	8 (4,52%)	100 (56,50%)
Szláv er. nevet vis.	106 (30,46%)	0 (0%)	2 (1,89%)	38 (35,85%)	66 (62,26%)
Latin er. nevet vis.	2 (0,57%)	0 (0%)	0 (0%)	1 (50%)	1 (50%)
Bizonytalan er. nevet vis.	35 (10,06%)	1 (2,86%)	8 (22,86%)	5 (14,29%)	19 (54,29%)
Összesen	348 (100%)	5 (1,44%)	86 (24,71%)	56 (16,09%)	201 (57,76%)

4. Összegzés

SENTGYÖRGYI saját, hasonló célzatú kutatása után a következő megállapításra jutott: „A peranyag mennyiségét, illetve a dokumentumokban szereplő, etnikailag azonosítható névadatok nagy számát mérlegelve meg kell állapítanunk, hogy a felvetett, illetve a hasonló bizonytalan, avagy a névtípus alapján feltételezettől eltérő etnicitást rejtő nevek a névanyagnak csupán kisebb részét alkotják. Az adatok többsége esetén a névalak, illetőleg a névhasználat megfelel az anyanyelv által meghatározott nemzeti identitásnak²” (SENTGYÖRGYI 2012 141). A problematikusnak tartott családnevek nyelvi eredetének biztosabb meghatározásához pedig nagymértékben hozzájárul – más területek egynyelvű dokumentumaival ellentétben –, hogy a perek világosan elkülönülnek nyelviileg.

A dokumentumok tanúsága szerint Pozsony városában volt a legnagyobb a szláv és a magyar eredetű nevek keveredése és a perekben együtt történő megjelenésük, illetőleg itt jelent meg a német eredetű névvel rendelkező lakosság is a német nyelvhasználattal a mindennapi kommunikációt tekintve. Ugyanakkor az általam feldolgozott perek nem mutatták azt a mértékű és viszonylagos biztonsággal kimutatható kétnyelvűséget, amely Sopron vármegye

² helyesen: etnikai vagy csoport identitásnak

boszorkánypereiben felfedezhető (bővebben l. HAUBER megj.e.b), sokkal inkább mutattak asszimilációt. Abban viszont mindkét terület peres iratai meg-egyeznek, hogy bennük kimutatható a magyar nyelv presztízsének növekedése a formális nyelvhasználatban is.

Összességében tehát azt lehet elmondani, hogy név, nyelvhasználat és etnikum összefüggésrendszerének, illetve az egyes személyek etnikai hovatartozásának, megállapításához biztosan célravezetők csak a mélyreható névszociológiai és családtörténeti kutatások lehetnek, és bár általánosító következtetések nem vonhatók le a vizsgálati anyagból, mégis a boszorkányperek ilyen szempontú feldolgozása sokkal árnyaltabb képet tud adni az etnikailag sokszínű történelmi Magyarország 17–18. századi névanyagáról és társadalmáról, illetve egyes közösségeinek mindennapi nyelvi viszonyairól.

Bibliográfia

- ACSÁDY IGNÁC. 1896. *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában*. Budapest: Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. (<http://kt.lib.pte.hu/cgi-bin/kt.cgi?-konyvtar/kt04120203/index.html>) (utolsó letöltés 2019. 09. 08.)
- BAHLOW, HANS. 1976. *Deutsches Namenlexikon. Familien- und Vornamen nach Ursprung und Sinn erklärt*. Frankfurt: Shurkamp.
- BAGDI RÓBERT–DEMETER GÁBOR. 2004. „Nyelvhatár-változás, asszimilációs helyzetek és a statisztika megbízhatósága Zemplén megye példáján”. *TISICUM*. 359–383.
- DÁVID ZOLTÁN. 1993. „A magyar–szlovák nyelvhatár 1664-ben az Érsekújvári ejalet területén”. *Történeti Demográfiai Füzetek* 12.: 7–31.
- DÁVID ZOLTÁN. 1995. „Sáros vármegye magyar településeinek pusztulása”. *Történeti Demográfiai Füzetek* 14.: 143–80.
- ERIKSEN, THOMAS HYLLAND. 2002. *Ethnicity and nationalism. Anthropological Perspectives*. London: Pluto Press.
- HOFFMANN ISTVÁN. 2002. „A magyar nyelv kutatás az ezredfordulón”. In HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ–PÉNTÉK JÁNOS (szerk). *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet: Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson*. Debrecen – Jyväskylä. 9–22.
- FARKAS TAMÁS. 2013. „Népnévi eredetű családnevek a magyarban”. In VÖRÖS FERENC (szerk). *A nyelvöldrajztól a névöldrajzig IV. A nyelvi kölcsönhatások és a személynevek*. Szombathely: Savaria University Press. 125–144.
- N. FODOR JÁNOS. 2011. „Név és etnikum összefüggésének nyelvöldrajzi vonatkozásai a Történeti magyar családnév atlasz példaanyagában”. In VÖRÖS FERENC (szerk). *Családnév–helynév–kisebbségek*. Szombathely: Savaria University Press. 95–108.
- N. FODOR JÁNOS. 2012. „Családnevek történeti tanulságai Partium későközépkori és újkori névanyaga alapján”. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 7. 143–158.
- N. FODOR JÁNOS. 2019. „Szempontok és módszerek a személynév és etnikum összefüggésének vizsgálatához”. *Névtani értesítő* 40. 29–52.
- B. GERGELY PIROSKA. 2002. „A közeleti és a beszélt nyelv viszonya az Erdélyi fejedelemségben”. In Hoffmann István–Juhász Dezső–Péntek János (szerk). *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet: Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson*. Debrecen – Jyväskylä. 187–199.
- HEINTZE A.–CASTORBI P. 1993. *Die deutschen familiennamen*. Berlin: Buchhandlung des Waisenhauses G. m. b. H.
- HAUBER KITTI. megj.e.a. „Személynév – nyelvhasználat – etnikum korrelációja a 17–18. századi boszorkányperekben”. In Batori Gyopár–Korompay Eszter–Szabó

- Gergely (szerk). *Anyanyelvünk évszázadai* 5. Studia Iuvenum Chronolinguistica 6. Budapest: Napkút Kiadó – ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék. Megjelenés előtt.
- HAUBER KITTI. megj.e.b. „The correlation between personal name, language and ethnicity in the Transylvanian witch trials from the 17th–18th centuries”. In FELECAN, OLIVIU (szerk). *Name and Naming. Proceedings of the Fifth International Conference on Onomastics "Name and naming": Multiculturalism in Onomastics*. Cluj-Napoca. Megjelenés előtt.
- JUHÁSZ DEZSŐ. 2002. „A magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudományszemléleti kérdések”. In HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ–PÉNTEK JÁNOS (szerk). *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson*. Debrecen – Jyväskylä. 165–172.
- KÁZMÉR MIKLÓS. 1993. *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII század*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC (szerk). 2018. *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest: Tinta Kiadó.
- KLANICZAY GÁBOR. 1990. *A civilizáció peremén: Kultúrtörténeti tanulmányok*. Budapest: Magvető.
- B. KOVÁCS MÁRIA. 2002. „A középmagyar kori jogi szaknyelv és terminológia főbb jellemzői”. In HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ–PÉNTEK JÁNOS (szerk). *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson*. Debrecen – Jyväskylä. 225–231.
- MBF = BESSENYEI JÓZSEF–TÓTH G. PÉTER (szerk). 1997–2005. *A magyarországi boszorkányság forrásai I–IV*. Budapest: Balassi Kiadó.
- MELICH JÁNOS. 1943. Családneveinkről. *MNy* XXXIX.: 265–280.
- NAUMANN, HORST (kiad). 1987. *Familiennamenbuch*. Berlin: Bibliografisches Institut.
- ÖH. = TÓTH G. PÉTER–NÉMETH ILDIKÓ (szerk). 2011. *Soproni Boszorkányperek: Ödenburger Hexenprozesse 1429–1702*. Budapest: Balassi Kiadó.
- PETRI MÓR. 1901–1904. *Szilágy vármegye monográfiája* 1–6. Zilah.
- SENTGYÖRGYI RUDOLF. 2007a. „A magyar–szlovák kétnyelvűség változatai egy XVII. századi boszorkánypereben”. In HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ (szerk).: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. Nyelv, nemzet, identitás III. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai*. Debrecen–Budapest: Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság. 329–343.
- SENTGYÖRGYI RUDOLF. 2007b. „Egyéni és közösségi kétnyelvűség. Történeti szociolingvisztikai esettanulmány”. In BENŐ A.–FAZEKAS E.–SZILÁGYI N. S. (szerk). *Nyelvek és nyelvváltozatok 2. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége*. Kolozsvár. 333–343.

- SZENTGYÖRGYI RUDOLF. 2012. „Név, anyanyelv, identitás összefüggései a középmagyar kor boszorkánypereinek tükrében”. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 7. 133–42.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF. 2013. „A kétnyelvűség változatai és változásai a középmagyar korban”. In FAZEKAS EMESE–JUHÁSZ DEZSŐ–T. SZABÓ CSILLA–TERBE ERIKA – ZSEMLYEI BORBÁLA (szerk). *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben*. Budapest – Kolozsvár: ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék – Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság. 162–175.
- TAGÁNYI KÁROLY–RÉTHY LÁSZLÓ–POKOLY JÓSEF. 1901–1905. *Szolnok-Doboka vármegye monográfiája 1–7*. Deés.
- TMCsA. = *Történeti magyar családnévatalasz*. 2014–2018. Kutatásvezető: DR. N. FODOR JÁNOS, kutatóhely: ELTE Nyelvtörténeti, Dialektológiai, Szociolingvisztikai Tanszék, Budapest. (<http://www.csaladnevatalasz.hu/kezdolap>) (utolsó letöltés 2019. 09. 08.)

Reprezentációk a Balaton körül

A 'magyar tenger' jelentésárnyalatai 1775-től az 1840-es évek végéig¹

RADNAI DÁNIEL SZABOLCS

Bevezetés

Dolgozatomban azt mutatom be, hogy milyen változásokon ment keresztül a 18. században keletkezett 'magyar tenger' szókapcsolat, egészen az 1840-es évek végéig, és ennek milyen tanulságai vannak a Balaton kultúrtörténetére, értelmezési hagyományaira és irodalmi reprezentációjára nézve. Elsőként röviden vázolom, milyen formában terjedt el a Balaton földrajzi és társadalmi fogalma a 18. század végéig, majd pedig olyan, a Balatont és a balatoni tájat tematizáló szövegeket elemzek, amelyekben megjelenik a 'magyar tenger' szókapcsolat valamely variánsa, kirajzolva azt is, hogy milyen törések – rivalizáló jelentésárnyalatok, hangsúlyeltolódások, értékrend-ütközések – regisztrálhatók a kifejezés alakulástörténetében.

A 'magyar tenger' szókapcsolat alakulástörténete az 1840-es évek végéig

Schleicher Vera azt írja a Balaton-térség 19-20. századi kulturális átalakulásáról szóló könyvében, hogy a Balaton földrajzi és társadalmi fogalma – a statisztikai-geográfiai országleírások szócikkein túl – összesen három, egymástól független okból vált szélesebb körben ismertté a 18. század végére. A bécsi és pesti, de főként dunántúli főnemesség konyhájára is eljutó balatoni fogas, a tó kiszáritásáról, lecsapolásáról szóló századvégi tervek, illetve a felvilágosodás irodalma révén: „Kazinczy földrajzi olvasókönyvéből, Pálóczi Horváth Ádám, Csokonai, Kisfaludy és Berzsenyi kötetéből, külföldi utazók munkáiból, illetve a Tudományos Gyűjteményben megjelent útirajzokból.” (SCHLEICHER 2018. 13)

¹ "Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült."

Tehát a Balaton-imagináriusban már ekkor is egyszerre voltak jelen a térség népi kultúrájával kapcsolatos ismeretek (halászat, később a borászat), illetve a tájjal mint esztétikai tárgy vagy éppen gazdasági tényezővel kapcsolatos (értelmező jellegű) reprezentációk. A Schleicher által is említett Kazinczy-olvasókönyv (1775), amit a magyar nyelvújítás későbbi úttörője mindössze 15-16 esztendősen írt, az a kötet, amelyben az irodalomtörténeti kutatás mai ismeretei szerint elsőként szerepel a „magyar tenger” szókapcsolat (KOVÁCS 2007., RÁ CZ 2013.), annak latin nyelvű mintájára: „Máfodik a' Balaton, melly, mivel igen hofzfízu, Mare Hungaricum, az az, Magyar Tenger nevet kapott [...]” (KAZINTZY 1775. 5)² Jóllehet a művelt olvasóközönség – ahogy ezt a későbbi kulturális emlékezet is megerősítette –, nem innen, sokkal inkább a Balatonfüreden gazdálkodó és Kazinczyval is aktív levelezést folytató Pálóczi Horváth Ádám verseiből ismerhette a kifejezést (LIPTÁK – ZÁKONYI 1957. 6). „Habjai országunk kisedet tengerének / A partokon olyan rémülést szerzenek” – írja Pálóczi az *Egy szép asszony mentsége* (1787) című versében (idézi: CSÉBY é. n. 11.), de a szókapcsolat felbukkan az *Ötöd-félszáz Énekek...* című kéziratos dalgyjteményében (1813–14) található 219-es számú *Balaton mars* című költeményben is („Adj egy kis csendességet magyar tengerednek”, PÁLÓ CZI é. n. 160). A Kazinczy és Pálóczi által idézett szöveghelyeken a tenger megnevezés módozatai még csak leíró jellegűek, levezethetők a tó és azt az körülvevő vidék megjelenéséből, földrajzi sajátságaiból: a roppant víztömeg nagyságát, grandiózusságát hivatottak kifejezni, hasonlóképp a néhány évtizeddel későbbi tudományos beszámoló (föld- és néprajzi leírások, útirajzok) szűkszavú jellemzéseihez.³

² Kazinczy műve, vele együtt pedig a magyar tenger / mare hungaricum kifejezés használata Michael Bonbardus 1718-as *Topographia magna Regni Hungariae* című geográfájának valamely későbbi kiadására vezethető vissza. Lásd: RÁ CZ 2013. 449.

³ „A' Balaton, mellyet sok tudós Férfiak Magyar Országi Tengernek neveznek, valósággal megérdemli, hogy kellemetes helyheztetése, természetes tulajdonsága, azon Hazafiak előtt is esmeretessé tétessék, kiknek idejük, alkalmatosságok, vagy módjok nintsen, hogy tulajdon tapasztalások által arról igaz esméretet szerezhessenek magoknak.” (N. J. 1817. 65.) „Régen magára vonja immár mind a' Tudósok', mind a' Gyalúlttabbak', sőt még a' köz-nép' figyelmét is a' Magyar tenger' partján található egy bizonyos kövé-váltt (ásvány szoros értelemben). Az úgy nevezett és már eléggé esmeretes ketske körmök azok.” (RIES 1820. 37); „Így a' Balaton tava, mint Somogy, Szala, Veszprém Vármegyékben fekvő magyar tenger, 's a' jó ízű fogasoknak honnya; Tihany is, Szalában, Apátúrságáról, 's híres viszhangjáról esmeretes ugyan: de az elsőnek természeti állapotja, a' másíknak alkotatása, több más tulajdonikkal együtt méltó vizgálat nélkül hagyattak” (Y. 1824. 34); „A' B a l a t o n ' T a v a nagyságára nézve méltán Magyar Tenger; 's hazánknak első álló vize.” (HRABOVSKY 1827. 86); „Szokásuk továbbá a' magyar tenger melletti lakosoknak a' hatodik ejtegetésben az O-t az írásrendszer ellen U-ra, az Ö-t pedig Ú-re átváltoztatni” (HORVÁTH 1839. 11); „A szőlőhegy [a Badacsony] egészen gömbölyű,

Az egyre közismertebbé váló szókapcsolat viszont rövidesen, még a 18–19. század fordulóján kiegészült egy újabb jelentésárnyalattal, amely a civilizálódással, kulturálódással, korabeli kifejezéssel élve: a „csinosodás” programjával (TAKÁTS 2014.) kapcsolta össze a tengernek láttatott Balatont. Hogy a tó és környéke kedvelt verstémája lett a 18. század utolsó évtizede és az új századelő tájleíró költészetének, nem csak annak volt köszönhető, hogy a korszak ismert poétáinak jelentős része dunántúli volt (SÁRKÁNY 1935. 54). Az is nagy szerepet játszott a Balaton gyors ismertté válásában, hogy a tó megfeleltethetővé vált ezen időszak átalakuló tájélményének, annak az egyszerre szelíd, egyszerre hatásos, nyugtalan érzelmeket kiváltó tájképnek, amely Sárkány Oszkár szerint a rokokó és preromantikus ábrázolási eszmény között képezett átmenetet (SÁRKÁNY 1935. 4–5, 23–60). Itt azonban fontos megjegyezni, hogy nem csupán maga a tó vonta magára az irodalmárok figyelmét, hanem a Balaton-part – a gyógy- és savanyúvízéről régóta ismert Füreden kívüli – egyetlen fejlődő, kultúrtájként is felfogható települése, a gróf Festetics György munkálkodása révén virágzásnak induló Keszthely. Magyarország második gazdasági tanintézetét, a Georgikont megalapító (1797), később, 1817–19 között a környék poétáinak bemutatkozási lehetőséget nyújtó keszthelyi Helikoni Ünnepeket megszervező Festetics nevéhez fűződik a balatoni hajózás kezdete is. Jóllehet révhajózás már működött a tó két partja között (a somogyi őslakosok főként gabonaféléket szállítottak a túlsó partra, a zalaiak pedig bort), elsőként akkor lendült fel némileg a balatoni hajózás, amikor „a kultúraápoló gróf [...] Keszthely mellett Fenékpusztán hajóépítő műhelyt létesített, ahonnan tucatnyi teher- és személyszállító jármű került ki.” (KÓSA 1999. 97) Festetics talán leg híresebb járműve, a „Phoenix” nevezetű vitorlás (MOLNÁR 1988. 13–14) vízre bocsátását (1797) követően nem sokkal íródott Baróti Szabó Dávid, jezsuita költő *A vitorlás hajójú Balatonról* című verse, amely Festetics személyét, tevékenységét és a Balaton hajózhatóvá tételét összekapcsolja a térség kulturális fejlődésével, civilizálásával, gazdasági hasznosíthatóságával. Mindez pedig a ’magyar tenger’ állandósuló szókapcsolat aktualizálásába is beleíródik:

s gyönyörű szőlőkkel, mulatóházakkal, erdőkkel övezetvén körül, kevélyen tekint le a magyar tengerre, a Balatonra.” (FÉNYES 1851). Utóbbi földrajzi, népismereti szövegek érdekessége, hogy tükrözik a ’magyar tenger’ szókapcsolat egy további, bár halványabb jelentésárnyalatát. A 18–19. század során igen sokáig tartotta magát a nézet, hogy a Balaton, számos tulajdonsága (hullámszél, porzós part, élővilág) miatt valóban tengervíz lehet, és a földfelszín alatt valami módon érintkezik a Földközi-tengerrel. A földtani kutatásnak ezt a nézetét csupán a 19. és 20. század fordulóján sikerült véglegesen megcáfolni. Lásd: KOVÁCS 2007. 15–17.

Látván a gallyát minap a Balatonra felülni
 Neptún, örvendő két kezit öszvecsapá.
 Már, úgy mond, felvészi magát neve, híre vizemnek;
 Már Magyarországnak tengere fényre kelend. (BARÓTI SZABÓ
 1802. 117)

A vers nevesíti is Festetics alakját („Festetichet várták az üdők”; „Nyújtsd hátad Balaton, s úgy vedd mindenkor hajóját, / Mintha hajójával Festetich ülne reád.”), ahogy sok-sok más, a vidékhez kapcsolódó ekkortájt íródott költemény megemlékezik az irodalompártoló lokálpatrióta és sokoldalú közéletű ember periklézsi portréjáról. Számos poéta írt Festeticsnek címzett költeményt, többek között Csokonai Vitéz Mihály, Dukai Takács Judit, Berzsenyi Dániel, Virág Benedek és Kis János is. Izgalmas módon e korszakban, a 19. század első évtizedében maga Festetics alakja is összekapcsolódik a ’magyar tenger’ megnevezés jelentésbővülésével,⁴ hiszen e szövegekben a ’hatalmas tó=tenger’ reláció ’hajózható, hasznosítható tó=tenger’ összefüggéssé válik, melyet Virág Benedek összegez legtömörebben versében: „*Festeticsünk* Balatonja tenger” (idézi CSÉBY é. n. 5).

A Balatonnak a tengerhez való hasonlatosságát hangsúlyozó reprezentáció e jelentésmódosulása elvezet az első Balaton-kultusz virágkorához, az 1830–40-es évekhez, mikor is Füred a magyar politikai elit állandó üdülőhelyévé válik, Kisfaludy Sándor munkálkodása révén fölépül a füredi közsínház (1831), a negyvenes évek elején Kossuth Lajos és Széchenyi István a balatoni gőzhajózás beindításán kezdenek gondolkodni, valamint elkészülnek az első (leginkább Füredre fókuszáló) Balaton-útikönyvek is (HORVÁTH 1848., SZERELMEY 1851.).⁵ Az idézett Baróti Szabó Dávid versben és – noha a ’magyar tenger’ szókapcsolatot nem használja – Berzsenyi Dániel költeményeiben (*A Balaton, Keszthely, Himnusz Keszthely isteneihez* stb.) a Balaton leginkább a hasznosság–haszonatlanság egyszerű relációjában válik értékessé. Néhány évtizeddel később azonban, a reformmozgalom „haza és haladás” jelszavai hatására – nem függetlenül az irodalmi regionalitás 1840-es évekbeli felértékelődésétől (SZILÁGYI 1991., T. SZABÓ 2007.) – a Balaton-vidék irodalmi reprezentációja erőteljesen nemzeti tartalmúvá válik. Kétségtelen, hogy Pálóczi Horváth vagy éppen Kis János Balaton-versei sem voltak híján a hazafiságnak, de amint majd láthatóvá válik, az 1840-es évek politikai közegében – Kossuth Lajos, Széchenyi István és Garay

⁴ „A magyar tengeren zászlóját mutatja, / S a bőség szarvából javait hullatja.” Kis János: *Gróf Festetics Györgyhöz* (Kis 1846. 439).

⁵ A Balaton iránt megéklénkült reformkori érdeklődéshez lásd: ANTALFFY 1984.

János szövegeiben – a Balatonról való beszéd a nemzet felemelését és a polgári átalakulást célzó *politikai* program részévé válik.

1842. augusztus 7-én jelent meg a *Pesti Hírlap*ban Kossuth Lajos híres fürdői levele, amely a politikus az év júliusi füredi tartózkodásáról számol be. A cikk hatásos kezdete a balatoni táj esztétikumával kapcsolatos pozitív képzeteknek igen szép és plasztikus gyűjteményét adja,⁶ rövidesen azonban így folytatódik:

– És mégis az embernek szíve fáj, midőn e' roppant vízre tekint. Olly holt, minő csak Palaestinában a' megátkozott holttenger lehet! 20 négyszög-mérföldnyi síma ut, változhatlan, romolhatlan, mellynek azur-homlokára – mikint Byron a' tengerről szól – ránczokat még az idő sem irhát; 20 mérföldnyi síma ut, nagyobb, mint némelly vármegye, mint némelly fejedelemség, 's a' honnak legszebb vidéke által körítve, 's rajta mégis egyetlenegy hajó sem libeg, kivevén talán a' füredi séta ladikot, vagy egy nyomorult halászcsonakot. – Volna csak másutt e' tó, amarra nyugat felé, 's virító városok köritenék, 's fürge gőzösök ünnepelnék rajta az emberész diadalát; nálunk! hacsak egy bogarászó fecskecsoport nem röpكد fölötte, élettelen 's henye, mint egy roppant sír. Mi isten átka van e' nemzeten? (KOSSUTH 1842. 557)

A szöveg, mely a továbbiakban a füredi fürdőélet áldatlan állapotain (rang- és felekezeti viszálykodás, beruházások hiánya, feudális viszonyok, irreális árak stb.) veri el a port, e ponton újfent a hasznosság–haszontalanság relációjában helyezi el a Balatont, ugyanakkor negatív előjellel és egyértelműen a nemzeti közösség perspektívájából. Hatásos érvelésében pedig megjelenik a tenger-képzet egy, a korábbi példákhoz képest más megközelítése. A Balaton „holtságában” (kihasználatlanságában, ürességében, kietlenségében) válik hasonlatossá a tengerhez, mely azonban szemben áll a tenger kifejezésben lévő pozitív jelentéstartománnyal is: a „fürge gőzhajók” által belakott, felfedezett, megzabolázott tenger és az „emberész diadalát” ünneplő, fejlődő Nyugat-Európa képével.

⁶ „Ablakom előtt suttogva terül el a' Balaton, mintegy nagyszerű tükör, melyet önszemléletének alkotott a' mindenható. Amott a' távol láthatáron, a' hol Somognak alacsony partját az esthomálnak leple fődözi, szelid aranyfényben kél a' teli hold, 's keresztül az egész rezgő vízszínen egy sugárcsomót lövell, leirhatlanul bájos, gyönyörűt. Szép ez a' Balaton, szép mindenkoron; szép, midőn csendes 's foltonkint színét változtatgatja; szép, midőn medre mélyéből az üvöltő szél sötét habokat paskolgat föl; szép, midőn a' vihar közelgetését haragos zöld színt öltve jelenti (méltó tanulmány egy Daguerrenek); de legszebb, mondhatlanul szép, midőn a' kelő nap az első sugárt, vagy a' teli hold a' bájos fénycsomót göndör vízszínen végiglövell. Ki a' mindenható mosolyát egy földi képben látni sóvárog, ezt nézze meg.” (KOSSUTH 1842. 557)

Hogy maga Kossuth használta is az utóbbi, pozitív, értéktelített értelemben a „tenger” megnevezést, egy másik, nem sokkal ezután (1846) írt hírlapi cikkével illusztrálható. A fiumei vasút építése kapcsán írt *Tengerhez magyar! el a tengerhez!* című vezércikkében a tenger és a „tenger szemlélete” – a vasútépítés konkrét kérdésén keresztül – a nemzeti haladás szimbólumává válik.⁷ A közkeletű szókapcsolatot ezúttal az adriai tengerpartra vonatkoztatva használja:

[...] robogó kocsimból a magyar tenger tükrére nézék, minden nehézség hatását veszté, szilárdítva érzém agyamban a meggyőződés erejét, hogy hazánk jövődjének életkérdése fekszik vasut társaságunk ujai közt, s mióta gondolkozva a magyar tenger partját taposám, erőt érzek magamban a fiumei vasutért megvívni, ha kell, a poklokkal is. (KOSSUTH 1846.)

Kossuth e két írása jól illusztrálja azt a kettősséget, amely a tengerrel kapcsolatos képzeteket jellemzi az európai kultúrtörténetben. Michel Mollat du Jourdin, az Annales-iskola tagja írja, hogy a „tenger az élet forrása és a halál birodalma – ez a kettősség egyrészt jótékony, másrészt ártó hatalommá teszi”, ami Kossuth programjához illeszkedve kiegészül a gazdasági értelemben vett „élő” és „holt” vidék ellentétes reprezentációival. (DU JOURDIN 1996. 233)

Gróf Széchenyi István osztotta Kossuth nézeteit a Balaton kihasználatlansága kapcsán és maga is aktívan pártolta a balatoni gőzhajózás ügyét. Ennek lenyomata 1846-os röpirata, a *Balatoni gőzhajózás*, melynek kiadása után nem sokkal meg is alakul a Balatoni Gőzhajózási Társaság Széchenyi elnökségével, a vállalat alapszabályait pedig Kossuth Lajos szerkesztette meg (KÓSA 1999. 97). A *Balatoni gőzhajózás* Kossuthéhoz igen hasonló érvrendszert felállító, ám lényegesen jobban kifejtett gondolatmenete szintúgy nem nélkülözi a tenger-metamorfoza sajátos használatát. Túl azon, hogy pusztán gazdasági szempontok szerint Széchenyi ideája egyébként is a folyami és tengeri hajózás volt, nem egyszer maga is használja a ’magyar tenger’ szókapcsolat változatait. A leendő gőzhajózás és a mocsaras területek lecsapolásának összefüggése kapcsán írja:

[...] fogadni mernék, legott életbe lép a Balaton lecsapolásának rég megpendített terve, mi egyuttal, midőn összeköttetésbe hozná Zala, Veszprém és Somogy sajátlagos gazdaságait a Dunával s így Magyarhon

⁷ „[...] az út erre visz tengerpartunkhoz, [...] melyen a ki megáll, s a magyar tükrére lenéz, ha magyar és hazafi, lehetetlen hogy erős cselekvési akaratra ne feszüljön szívében minden érverés. Noked pedig oh kor! hideg önzésben lelkileg elmállott törpe fajodnak nemzedékével, tenéked oh kor! lelkesítőre szükség van. Tengerhez magyar!” (Kiemelés az eredetiben, KOSSUTH 1846.)

legfőbb erével, és viszont; más részről annyira emelné ki e gyönyörű tájt minden mocsáribul és honi kis tengerünknek kies partjait olyannyira varázslan lakhatóvá, mikép pezsgőbb egészségü kellemeibe szeretvén még tán az is felütné közelében lakhelyét, ki eddigelé csak külföldön tudott kivetkezni unalmibul. (SZÉCHENYI 1846. 10)

Jóllehet a Társaság igen hamar megalakult és számos részvényessel büszkélkedhetett, illetve a Kisfaludy gőzös is még 1846 őszén elkészült és vízre került, a Széchenyi által prognosztizált gazdasági fellendülés elmaradt – még ha az idézet második fele a 20. századi balatoni turizmus felől látnokinak tűnik is. A vidék koszorús költőjéről elnevezett gőzös – és a század utolsó két évtizedében jobban erőre kapó balatoni gőzhajózás – majdnem kizárólag Füred és a lassacskán turizmustájjá formálódó Balaton part idegenforgalmát szolgálta.

Ettől függetlenül Széchenyi ténykedése és a balatoni gőzhajózás ügye fontos hazafias cselekedetként vonult be a tó kultúrtörténetébe, ahogy ezt Garay János kötete, az 1848-as *Balatoni kagylók* is tükrözi. A költő füredi vendégeskedését megörökítő „költeményfüzér”, mely már az 1848-as forradalom időszakában jelent meg – bizonyos pontokon reflektálva is arra⁸ –, műfaji-tartalmi szempontból meglehetősen vegyes. Verses tündérregét, szerelmes elégiát, gyógyvíz-dicsőítő ódát és dévaj bordalt egyaránt tartalmaz; az egyes darabok közötti kohéziót leginkább a Balaton-tematika teremti meg. E heterogenitásával együtt is elmondható, hogy Garay kötete bizonyos értelemben a 19. század első felében megképződő irodalmi Balaton-reprezentációk szintézise,⁹ illetve az első olyan könyvterjedelmű szépirodalmi alkotás, amely kifejezetten a Balatonnal foglalkozik és explicit módon összekapcsolja azt a nemzetépítési diskurzus-sal. A rövid kötet három nagyobb egységre tagolódik; az első nagyobb rész (*A' Balaton*) magával a tó vizével foglalkozik, a másik kettő pedig Füredre és Tihanyra fókuszál, kijelölve mintegy a vidék érdeklődésre számot tartó pontjait. A három részegység előtt azonban a *Gróf Széchenyi és a' Balaton* című

⁸ A kötet utolsó, XXVIII. számú *Szózat a' visszhanghoz* című vers lírai beszélője azt kérdi a tihanyi visszhangtól, mikor ér véget a magyarok testvérháborúja (GARAY 1848. 59–60).

⁹ Erre a megállapításra jut Farkas Balázs is 2018-as dolgozatában, melynek rendelkezésemre bocsátásáért itt mondok köszönetet. Vö. FARKAS 2018. 23–30. Mulatságosan foglalja össze a Balatonnal kapcsolatos legfontosabb reprezentációkat a kötet XXI. számú darabja, a *Füredi bordal*, melynek szövegében a következők érdemelnek koccintást: a füredi savanyúvíz (1), a füredi kút (2), maga a „tündéri Balaton” és vidéke (3), Széchenyi István (4), a Kisfaludy Gőzös és névadója, valamint a Himfy (5), végül, a füredi gyógyvíz feltalálója (6) (GARAY 1848. 39–41).

egystrófás vers fogadja az olvasót,¹⁰ amely – Széchenyi és Kossuth idézett szövegeihez illeszkedve – a társadalmi haladás és a nemzet felemelkedésének eszméjével hozza összefüggésbe a vidéket az akkorra már két éve működő balatoni hajózás kapcsán:

Egy évezreden át ugarúl állott a' magyarnak,
Tétlen pangásban, a' gyönyörű Balaton.
Széchenyi jött; a' tó megijedt a' nagy haladótul,
"Ez megigáz!" mondá 's keble felháborodott.
Hasztalan! a' hullámbabolázó gőzös előáll:
És a' veszteglő tó – haladásnak ered! (GARAY 1848. V)¹¹

A kötet X. számú darabjában pedig már-már didaktikus módon történik meg a Balaton nemzeti tartalmú karakterizálása. A szemlélő számára a tó színe Somogyból nézve *fehér*, Veszprémből *vérszínű*, Zalából pedig *zöld bársonyú*:

A' három szín: fehér, veres, zöld,
A' nemzet választott színe:
Tűzzünk-e rád még más lobogót,
Magyar hazámnak tengere? (GARAY 1848. 23)

A vers utolsó sorában megjelenő „hazámnak tengere”, a szókapcsolat korábbi 18–19. századi használataihoz – Kazinczy, Palóczy Horváth Ádám, Baróti Szabó Dávid, Kis János – képest már erőteljesen hangsúlyozza a földrajzi tér nemzetiesítését. Míg korábban inkább a tó volumene, a tengerhez hasonlítható nagysága (tehát a „tenger” elem) volt a szerkezet fontosabb része, itt már egyértelműen a vidék *nemzeti*, speciálisan magyar mivolta a hangsúlyos tényező, amit Garay versében a „magyar” jelző mellé beékelt birtokos szerkezet is kiemel. A Balaton irodalmi reprezentációjának eddigi elemeihez: a táj szépségéhez, gazdagságához, hasznosságához és gyógyturisztikai jelentőségéhez itt hozzákapcsolódik a nemzetépítés erőteljes diskurzusa, amely már népies-nemzeti értelemben karakterizálja sajátosan magyar régióként

¹⁰ Ha intermedálisan közelítünk a kötethez, fontos megjegyezni, hogy a könyv címlapján – közvetlenül az idézett vers előtt – egy metszet található, rajta a füredi parttal és a Kisfaludy Gőzössel. Utóbbi kép – Szerelmey Miklós már említett albumában szereplő, szintén 1848-as metszet mellett – a hajó első ismert ábrázolása.

¹¹ A társadalmi haladás eszméje másutt is felbukkan a kötetben: a XI. számú, ugyancsak a Kisfaludy Gőzössel foglalkozó költemény például a helybéli kereskedelem és ipar fejlődésének végcéljaként modern gyárvárosok kialakulását vizionálja part mentén, ugyanakkor ennek eredőjeként is az irodalmi reprezentációt, Kisfaludy Himfijét jelöli meg: GARAY 1848. 24–25.

a vidéket. Garay kötetében emellett versengő, konfliktusos szituációban mutatja be a magyar hazán belüli karakterisztikus régiókat. A XII. számú költemény a kötetben gyakran felbukkanó Kisfaludy Gőzös kapcsán viszi színre a Balaton Alfölddel való szembeállítását:

Midőn "Keszthelytől Kenezség"
Repül habosztó gőzösünk:
Eszembe "Pesttől Hortobágyig"¹²
Jut másik híres tengerünk.

Ott a' tengerfolyó homokban
A' haladó is elmarad;
Itt a' hatalmas ár' sodrával
A' c o n s e r v a t i v is halad.
(Kiemelés az eredetiben, GARAY 1848. 26)

A rövid vers a tenger kifejezés ambivalens konnotációit játssza ki, mikor is a Petőfi Sándor verseiben szabadságszimbólummá emelt Alföld sík vidékét a Balatonhoz hasonlóan tengernek nevezi. Ez a tenger azonban a változatlanság, a mozdulatlanság beláthatatlan tengere, melyből nincs menekvés. Mindebből adódik a két táj kulturális különbözőségének versbéli aszimmetrikus viszonya: míg a hajózás és a nagy hullámok a társadalmi haladással asszociálódnak, a tengersík Alföld a civilizálódás gátjaként tételeződik. Garaynál tehát a különböző országon belüli régió-képzetek – a Balaton és az Alföld – egymással szembeállítva jelennek meg; viszonyuk egymáshoz és a nemzeti tér egészéhez nem kiegészítő jellegű, hanem éppen konfliktusos. A balatoni tájnak a haladással összekapcsolódó karaktere metaforikus szinten jobban biztosítja a nemzet számára a társadalomfejlődés helyes útját (pontosabban: alkalmasabb szintér annak véghezviteléhez), ehhez képest az Alföld a fejlődés elakadását, kulturálódás lehetetlenségét hordozza, ahol még a „haladó” is elmarad. Garay versének argumentációja egyúttal az 1840-es évek meggyerendezési vitáira, azok *centralista* megközelítésére is utal (lásd: PAJKOSSY 2003. 223–228), mely koncepcióban a földrajzi széttagoltságot konzerváló municipális rendszer léte (az országútépítés akadályozójaként) voltaképpen az infrastruktúrális fejlődés gátja.¹³ Így Garaynál az ország két fontos nemzeti karakterű, de igen eltérő

¹² Jelölt idézet Vörösmarty Mihály *Becskereki* (1831) című költeményéből.

¹³ Mindezt az is alátámasztja, hogy az idézett részlet szövegszerű kapcsolatokat mutat Eötvös József nem sokkal korábban, 1845-ben megjelent *A falu jegyzője* című regénye első fejezetének Alföld-kritikájával.

jellegű tájegységének szembeállítására beleíródik a korszak aktuálpolitikai vitáinak témarepertoárjába is.

1848–49 nemcsak a nemzeti történelemben törés, hanem a Balaton irodalmi reprezentációjának alakulásában is. A negyvenes évek során erőteljes nemzeti jelentéstartalommal feltöltődött 'magyar tenger' szókapcsolat természetesen a későbbiekben is használatos volt, de a reformkori első Balaton-kultusz a forradalom leverését követően egy időre megtorpant. A Kisfaludy gőzös menetrendi járatai megritkultak és az üzemszerű hajózáshoz szükséges megfelelő kikötők csak 1860-as években kezdtek el kiépülni, az 1861-ben átadott déli vasút és az ezt követő vízszintszabályozások hatására. A Kisfaludy által alapított és utolsó éveiben már jellemzően epizodikusan működő füredi kőszínház 1868-ban végleg bezárt. Az század utolsó három évtizedében fellángoló második Balaton-kultusz pedig egészen új fejezetet nyit a Balaton kultúrtörténetében: a part menti nyaralóturizmus kiszélesedésének hosszú folyamatát (SCHLEICHER 2012. 149–150; SCHLEICHER 2018. 72–84).

Kitekintés

A 18. század vége és a világsi fegyverletétel közötti időszak fontos szakasza a Balaton-imaginárius átalakulásának. A Balaton reprezentációs bázisa (a 'magyar tenger' szókapcsolatban megnyilvánuló tenger-képpel együtt) több változáson is keresztülment ezekben az évtizedekben, amennyire az irodalmi példákból megállapítható. A tó nagyságának, földrajzi sajátosságainak és vizuális esztétikumának leírására alkalmazott 'magyar tenger' megjelölés elsőként a 1790-es évek végének – főként Keszthelyhez és Festetics Györgyhez kötődő – tájköltészetében kapcsolódott össze a civilizálódás, kulturálódás programjával, amely a reformkor utolsó évtizedében (Kossuth Lajos és Széchenyi István publicisztikai írásaiban, valamint Garay János elemzett kötetében) kiegészült egy erőteljesen aktualizáló, nacionalista jelentéstartalommal. Ami a század második felét illeti, a 'magyar tenger' szókapcsolatot ezt követően is örömmel használták, mi több: használati köre – a század utolsó évtizedeiben megélenkülő turisztikai irodalom révén – jelentősen kibővült. A negyvenes években megerősödött nacionalista jelentésárnyalat megmaradt ugyan, de a megváltozott politikai-gazdasági-kulturális viszonyok között már kevésbé utalt a társadalom radikális átalakítására és a polgárosodó nemzet felemelésére. Azon lassú, de hathatós térfoglalásnak lett egyik visszatérő, kiüresedett jelszavává, amely elvégezte a tó teljes partvidékének turizmustájjá alakítását. A második Balaton-kultusz (1861–1920) és az idegenforgalom kiszélesedése

természetesen nemcsak a tenger-metaforika használatát, hanem a Balatonnal kapcsolatos *valamennyi* elterjedt reprezentációt átértelmezte, ennek nyomon követése azonban egy részletesebb értekezés tárgya kell legyen.

Bibliográfia

- ANTALFFY Gyula. 1984. *A reformkor Balatonja*. Budapest: Panoráma.
- BARÓTI SZABÓ Dávid. 1802. *Megjobbított, s bővített költeményes munkái*. II. kötet. Komárom.
- CSÉBY Géza. é. n. „»Balaton' környékének Szép Természetjátéki!« Adalékok a Balaton és Keszthely tájleíró költészetéhez”. In www.csebygeza.hu (<http://www.csebygeza.hu/esszek/balaton.pdf>) (2019. 08. 16.)
- DU JOURDIN, Michel Mollat. 1996. *Európa és a tenger*. Ford. Rácz Judit. Budapest: Atlantisz.
- FARKAS Balázs. 2018. *A Balaton a 19. század első felének lírájában*. [diplomadolgozat] Pécs: PTE BTK, témavezető: Laczkó András.
- FÉNYES Elek. 1851. „Magyarország geográfiai szótára”. [1851] In *Arcanum Digitális Tudománytár* (<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyarorszag-geografiai-szotara-feny-es-elek-BABC3/t-BD4DD/badacsony-tomaj-BD640/>) (utolsó letöltés 2019. 08. 16.)
- GARAY János. 1848. *Balaton-i kagylók*. Budapest: a szerző kiadása. [Hasonmás kiadás, Zöld Kalamáris Bt., 2008]
- HORVÁTH 'Sigmund. 1839. „A' Balaton-melléki Táj szótár' kivonata”. *Tudományos Gyűjtemény* 1839/XII: 3–61.
- HRABOVSKY Dávid. 1827. „Néhány Levelek Balatonról, és Balaton mellyékről”. *Tudományos Gyűjtemény* 1827/X: 82–104.
- KAZINTZY Ferenc. 1775. *Magyar ország geographica, az az, földi állapotjának le-rajzolása, mellyet egynehány fő-Geographusok munkájából ki-szededetett, és azoknak, a' kik Hazájokhoz illendő szíveséggel viseltetnek, szemeik eleibe terjesztett*. Kassa. [Hasonmás kiadás, Kazinczy Társaság–Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 1986]
- KIS János. 1846. *Poetai munkái. A szerző saját kézíratai- s az első kiadásokhoz gondosan egyengetve, kiadatlanokkal bővítve, jegyzésekkel s életrajzzal kiad.* D. Schedel Ferenc. Pest: Hartleben K. Adolf tulajdona.
- KÓSA László. 1999. *Fürdőélet a Monarchiában*. Budapest: Holnap.
- KOSSUTH Lajos. 1842. „Caleidoscop V”. *Pesti Hírlap* 1842. augusztus 7.: 557–558.
- KOSSUTH Lajos. 1846. „Tengerhez magyar! el a tengerhez!”. In *Arcanum Tudományos Tudománytár* (<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Kossuth-kossuth-lajos-osszes-munkai-1/kossuth-lajos-iratai-xiii-6BA1/hirlapi-cikkei-ii-18431848-6BA6/1846-6E97/tengerhez-magyar-el-a-tengerhez-6EFD/>) (utolsó letöltés 2019. 08. 16.)
- KOVÁCS Krisztina. 2007. „»magyar tenger« – egy metafora története”. In FÁBRI Anna–ÁCS Anna (szerk). *Jer, nézd a Balatont: reformkori művelődéstörténeti szemináriumok*

- és konferenciák Badacsony, 1999–2002. Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága. 7–20.
- LIPTÁK Gábor–ZÁKONYI Ferenc. 1957. *A Balaton a magyar irodalomban*. Veszprém: Veszprém Megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatala.
- MOLNÁR György. 1988. „A balatoni hajózás története”. In MOLNÁR György–TAR Ferenc. *Fürdőkultúra és hajózástörténet*. Keszthely: Balatoni Múzeum. 13–27.
- N. J. 1817. „A' Balaton Taváról”. *Tudományos Gyűjtemény* 1817/III: 65–76.
- PAJKOSSY Gábor. 2003. „VI. A Reformkor (1830–1848)”. In GERGELY András (szerk). *Magyarország története a 19. században*. Budapest: Osiris. 191–135.
- PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám. é. n. „Válogatás Pálóczi Horváth Ádám Ötödfélszáz Énekek c. gyűjteményéből”. In *Magyar Elektronikus Könyvtár*. (<https://mek.oszk.hu/05600/05686/05686.pdf>) (utolsó letöltés 2019. 08. 16.)
- RÁCZ János. 2013. „A »magyar tenger« metafora”. *Magyar Nyelv* 2013/4: 448–451.
- RIES János Ferencz. 1820. „Az úgy nevezett Ketske körmökről a' Balaton' partján”. *Tudományos Gyűjtemény* 1820/XI: 37–47.
- SÁRKÁNY Oszkár. 1935. *A tájeszmény változásai a magyar költészetben Petőfiig*. Budapest: Kertész Nyomda.
- SCHLEICHER Vera. 2012. „Kéjpart, lidósítás és velencei est a Magyar Tengeren. Minták és hatások a balatoni fürdőkultúra fejlesztésében”. In S. PERÉMI Ágota (szerk). *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 27. Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság. 147–164.
- SCHLEICHER Vera. 2018. *Kultúrfürdő: kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1821–1960 között*. Budapest: L'Harmattan.
- SZÉCHENYI István, gr. 1846. *Balatoni gőzhajózás*. Pest: Trattner–Károlyi. [Hasonmás kiadás, gond. Sebestyén Lajos, 1983]
- SZERELMEY Miklós. 1851. *Balaton albuma. Emlék Füred s környékéről*. Pest: Edelmann Károly tulajdona [Hasonmás kiadás, gond. Sebestyén Lajos, 1983]
- SZILÁGYI Márton. 1991. „Lisznyay Kálmán és a palócok regionális népi műveltségének romantikus képe”. In HOFER Tamás (szerk). *Népi kultúra és nemzettudat*. Budapest: Magyarságkutató Intézet. 61–69.
- T. SZABÓ Levente. 2008. „Erdélyiség-képzetek (és regionális történetek) a 19. század közepén”. In *A tér képei: tér, irodalom, társadalom*. Kolozsvár: Komp-Press. 13–99.
- TAKÁTS József. 2014. „A csinosodás politikai nyelve”. In *A megfelelő ötvözet: politikai esztétörténeti tanulmányok*. Budapest: Osiris. 83–98.
- Y. 1824. „A' Balatonról, és Tihanról Tudósítások”. *Tudományos Gyűjtemény* 1824/II: 34–55.

A Pécsi Tudományegyetem tanárjelöltjeinek kisebbségekkel kapcsolatos prekonceptiói, különös tekintettel a cigány/roma nemzetiségre

MOGYORÓSI RENÁTÓ MANUEL

A tanulmány célja és főbb kérdései

A tanárjelöltek előítéletességét, cigányokkal kapcsolatos attitűdjeit több kutatás és felmérés is kimutatta. Kaltenbach Jenő, az egykori nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosa (1995-2007) 2001-es, *A nemzeti és etnikai kisebbségi jogok érvényesülése a felsőoktatásban* c. jelentése nagy visszhangot váltott ki a sajtóban. Sokan felkapták a fejüket azokon a megállapításokon, melyek a tanárjelöltek előítéleteivel, rasszizmusával voltak kapcsolatosak. „A hallgatók 14 százaléka - nagyjából minden hetedik hallgató - megrögzötten előítéletes vagy kifejezetten rasszista.” 7,4%-ra tették azon hallgatók arányát, akik körében nem volt tapasztalható előítélet, 36,5%-ot az enyhén előítéletesek, 38,5%-ot az előítéletesek csoportja képviselt (KALTENBACH 2001).

Bordács Margit arra jutott, hogy a pályán lévő tanárok egy része is egyetért a szegregált oktatással. A vizsgált pedagógusok egynegyede tanítana szívesebben olyan osztályban, ahol nincs cigány, roma tanuló, és ugyancsak egy-negyedük szerint a szegregált

intézményekben folyó oktatás hatékonyabb (BORDÁCS 2001). Vásárhelyi Mária a cigányellenes beállítódást egyenesen drámainak nevezi a történelem szakos tanárok körében végzett felmérésében (VÁSÁRHELYI 2004). Hozzá kell tenni, hogy ezt a kutatást igen sok kritika érte – többek között a használt módszereket illetően – szakmai berkekben (DUPCSIK 2018).

Tanárjelölteket érintő korábbi kutatás során bizonyosságot nyert, hogy minél nagyobb lenne a romák aránya egy osztályban, azt annál nagyobb gondnak tartanák a pedagógusok (GÉCZI-HUSZÁR-SRAMÓ-MRÁZIK 2002). Kállai Gabriella rámutatott arra, hogy a romológia témájú kurzusok, bár csak kicsivel több, mint egy évtizedre tekintenek vissza, befolyásolni és alakítani képesek a hallgatók attitűdjeit (KÁLLAI 2012). Bizonyítást nyert az is, hogy

a különböző népcsoportokat a hallgatók eltérő mértékben akceptálják. A legkevésbé elfogadottak a romákat és az arabokat tekinthetjük, míg a németek a legtöbb kutatásban vezetik a mezőnyt (NGUYEN 2014).

Az előítéletek csökkentése és megfékezése az oktatási rendszernek is feladata. Vallom, hogy a pedagógus szerepe ebben a tekintetben megkerülhetetlen és megkérdőjelezhetetlen. Nem mindegy tehát az, hogy kik kerülnek a katedrára, és kikre bízják rá a leendő felnőtt generáció okítását-nevelését (BORDÁCS 2001). A statisztikák világosan megmutatják, hogy a képzésbe elsőévesként bekerült hallgatóknak csak egy töredéke lesz valójában pedagógus. Annak kiszűrése, hogy az elfogadóbb vagy elutasítóbb szellemiségű hallgatók hagyják el a pályát (vagy be sem fejezik az egyetemet), érdemes a kutatást ugyanezen a mintán öt-hat év múlva is megismételni.

Kutatásom célja az, hogy a Pécsi Tudományegyetem osztatlan tanárképzésben résztvevő hallgatói körében felmérjem a leendő pedagógusok cigányokkal kapcsolatos véleményét, megismerjem esetleges előítéleteik mértékét, válaszokat találok arra, hogy miben gyökerezik a kisebbségekkel kapcsolatos negatív hozzáállás, milyen esetleges nembeli, életkorbeli, lakóhelybeli és egyéb különbségeket tudok kimutatni a hallgatók és a prekoncepciók között. Mélyebb és sokrétűbb kutatást igényelne Hann Endre azon megállapításának alátámasztása, mely szerint a válaszadók abban az esetben, ha lakókörnyezetükben cigányok élnek, elutasítóbbak, míg a cigányok munkahelyi jelenléte ezzel ellentétes hatást vált ki (DUPCSIK 2018).

A tanulmány célja az, hogy már korábban végzett ilyen jellegű felmérésekhez (GÉCZI-HUSZÁR-SRAMÓ-MRÁZIK 2002) hasonlóan választ adjon a pedagógusjelöltek attitűdjeivel kapcsolatos kérdésekre, a cigány, roma kisebbséggel kapcsolatos sztereotípiákat, az előítéleteket felmérje, azok lehetséges okait feltárja. Cél továbbá az is, hogy más kisebbségek helyzetével is összevetsem a romákat. Olyan csoportokkal, melyekkel szemben ugyanúgy létezik a társadalomban bizonyos szintű elutasítás, de legalábbis tartózkodás (BARCY 1996).

Jelen tanulmány kifejezetten ezt az összehasonlító elemzést vázolja fel különböző szempontok szerint. Nagyrészt három másik – korábbi kutatásaim során a romákkal nagyjából azonos mértékben elfogadott – csoporthoz képest vizsgálja a cigány, roma kisebbséget. A németek és a kínaiak nagyfokú elfogadottsága miatt nem tartottam relevánsnak a velük történő összehasonlítást; célom az volt, hogy olyan csoportokat vonjak be a vizsgálatba, amelyekkel szemben nagyságrendileg hasonló lehet az előítélet a magyar társadalomban (BORDÁCS 2001; KÁLLAI 2012; MOGYORÓSI-VÁRDAI 2017; MOGYORÓSI 2018).

Így esett a választásom a homoszexuálisok, az iszlám vallásúak és a fogyatékkal élők közösségére. Szakirodalmi összefoglalásomban alapvetően a tanárjelöltek beállítódásait vizsgáló kutatásokra helyeztem a hangsúlyt, mivel a kérdőív felvétele is ezt a réteget célozza meg.

A kérdőíves felmérésben 25 kérdést tettem fel a kitöltőknek. Az adatfelvételle 2018. szeptember első hetében került sor. Személyes jelenlétem során töltötték ki a hallgatók első pedagógia témájú órájukon a papíralapú kérdőívet, amely nagyjából 15-20 percet vett igénybe. Összesen 146 db értékelhető kérdőív született. Az általános (nemre, életkorra, szakpárra, lakóhelyre) vonatkozó kérdéseken túl több, a kisebbségeket összehasonlító és rangsorba állítandó, valamint asszociációs feladatot is elhelyeztem, ezekkel tehát direkt és indirekt módon próbáltam felmérni a cigánysággal kapcsolatos attitűdöket.

Tíz szempont szerint bontottam kisebb csoportokra a kitöltőket, és ezek alapján vizsgáltam meg azt, hogy a különböző szempontok alapján alkotott eltérő csoportok között milyen különbségeket vélhetünk felfedezni a sztereotípiák és beállítódások tekintetében. E tíz szempont közül néhányval már az első két tanulmányomban is foglalkoztam (MOGYORÓSI-VÁRDAI 2017, MOGYORÓSI 2018), most ezt bővítettem és finomítottam a korábbi tapasztalatokat leszűrve. Továbbra is vizsgálat tárgya a kitöltő neme, viszonyítási pont a lakóhely is, a vallásosság mértéke, a pártpreferencia. Ismét elkülönítettem egymástól az önmagukat liberálisnak vagy konzervatívnak tartó hallgatókat, a történelem szakkal rendelkezőket, valamint a szülők iskolai végzettsége alapján is csoportokat alkottam. Fontos szempontként határoztam meg a cigány, roma baráttal és ismerőssel bírást is, valamint az azonos neműek házasságának támogatását is. E tíz szempont és a négy említett kisebbség viszonyát vettem górcső alá, célom bemutatni, hogy e változók mentén milyen képet adhatunk a képzésbe frissen bekerült, nemrég érettségizett hallgatók társadalmi csoportokat érintő képéről. Várakozásaim szerint a vizsgált változók alapján sikerül eltéréseket kimutatni a különböző csoportok attitűdjeiben.

Több esetben nehéz volt hipotézist felállítanom, mivel a feldolgozott kutatások, valamint az előzetes, feltáró kutatásom között ellentmondások húzódtak meg. Korábbi feltevéseim egyike volt az, hogy a nők alapvetően elfogadóbbak, mint a férfiak. Ezt továbbra is fenntartom, azonban egy kicsit módosítva: a nők a cigány, roma csoporttal és az iszlám vallást követőkkel szemben tartózkodóbbak a férfiaknál, a többi csoportot (pl. a homoszexuálisokat) nagyobb arányban fogadják el. Véleményem szerint mind a liberálisok, mind a vallást nem követők elfogadóbbak a kisebbségekkel szemben. A további vizsgált

szempontoknál előzetes várakozásaim a korábbi eredmények ellentmondásai miatt nem voltak.

Felmerül a kérdés, hogy amennyiben középiskolás diákok 44%-a nem örülne annak, ha cigány padtársa lenne (LIGETI 2006), akkor az érettségit frissen megszerzettek körében milyen arányban vannak azok, akik nem fogadnák el tanítványként a romákat.

Mennyire tekinthetőek előítéletesnek a tanárjelöltek? Kimutathatók-e azok a különbségek, melyeket megfogalmaztam feltevésemben? Igaz-e, hogy még az értelmiség és a leendő tanárok körében is ott gyökereznek a sztereotípiák? Jelen tanulmány ezekre a főbb kérdésekre igyekszik választ adni.

Az előítéletek és az elfogadás mértéke a kor előrehaladtával, valamint a képzésben eltöltött idővel változhat (VÁSÁRHELYI 2004), ezért célom ezt a kutatást megismételni ugyanezzel a csoporttal a képzésük 4. vagy 5. évében, hogy ezek a vélt változások kimutathatók legyenek.

A cigány/roma csoport elfogadottsága a tanárjelöltek körében

A bevezetésben felsorolt tíz szempont alapján megvizsgáltam a hallgatók szegregált oktatással kapcsolatos álláspontját három különböző kérdés mentén, a cigánysággal kapcsolatos tanítási hajlandóságukat, felmértem az egyes kisebbségekkel kapcsolatos prekoncepciókat a köztük történő „vagy-vagy” választás alapján, valamint kielemeztem a Bogardus-skálán jelölt válaszaikat.

Elsőként tekintsük át azt, hogy a hallgatók neme mennyire befolyásolta az egyes csoportokkal szembeni relatív előítélet mértékét. A szegregált intézményben való tanítási hajlandóság mértéke a két nem között szinte teljesen megegyezik: a kitöltők 38%-a tanítana ilyen intézményben. Amennyiben egy éves munkanélküliség vagy egy ilyen munkahely között kell választani, úgy ez az arány a nők körében 66%-ra, a férfiak körében pedig 63%-ra emelkedik. A kitöltők egyharmada azonban inkább a biztos munkanélküliséget választaná. Dupcsik Csaba véleménye szerint ez a választás alapvetően nem előítéleteket tükröz, hiszen egy ilyen intézményben történő oktatás sokkal több kihívással jár a pedagógus számára, a képzés során viszont nem jutnak elegendő ismerethez ahhoz, hogy könnyű szívvel vállaljanak munkát ilyen környezetben. A munka elutasítása ebben az esetben gyakran eredeztethető abból, hogy a tanárjelöltek nem rendelkeznek megfelelő ismeretekkel, tartanak az ilyen jellegű kihívástól.

Érdeemes megnéznünk azt a kérdést, amikor a hallgatóknak választania kell, hogy iszlám vallású vagy cigány, roma diákokat tanítanának-e inkább: a nők

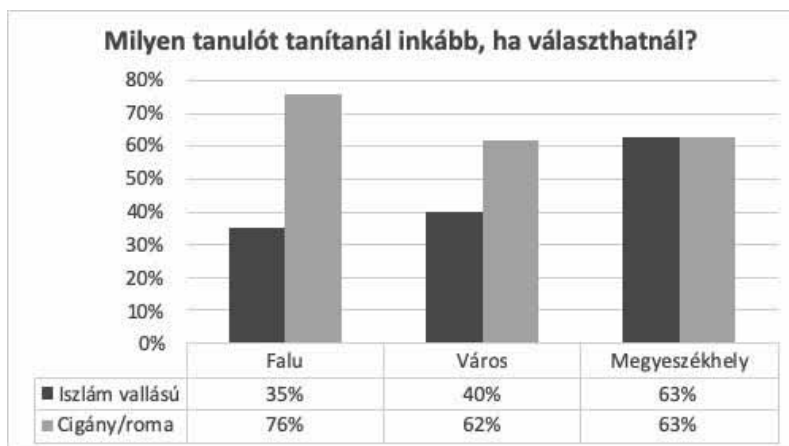
ebben az esetben a cigányokat preferálják 72%-39% arányban (a 100% feletti érték oka az, hogy azon kitöltők válaszait, akik mindkét kisebbséget elfogadták/választanák, mindkét csoporthoz hozzáadtam). A férfiak ugyanebben az összehasonlításban 61%-49% arányban választanák a cigányokat. Ebből leszűrhetjük azt, hogy a férfiak inkább elfogadóbbak az iszlám vallásúkkal szemben, mint a nők. Az adatokból az is kiolvasható, hogy a nők nyitottabbak a romák felé, ez azonban a többi kérdésre adott válaszaik fényében nem jelenthető ki egyértelműen. Az mindenképpen e megállapítást erősíti, hogy a női kitöltők 44%-a tanítana szívesen cigányokat, a férfiak közül mindössze 31% lenne nyitott erre. Alapvetően elmondható az, hogy aki közelebbről ismeri a cigányokat, ők elfogadóbbak, de ebből az adatsorból nemi bontásban ennek ellenkezője derül ki, mivel a férfi kitöltők 48%-ának van roma barátja, a nők körében ez az arány 22%. A Bogardus-skála adataiból az derül ki, hogy a nők kevésbé szeretnék közelebbi interakcióba kerülni a romákkal, mint a férfiak (családtagként, barátként, szobatársként történő elfogadást illetően).

Amikor homoszexuális és cigány tanulók közül kell választani, a nők 87%-29% arányban választanák inkább előbbit, míg a férfiak 68%-46%-ban ugyanőket. Ezt a preferenciát az is alátámasztja, hogy amíg a nők 67%-a, addig a férfiak csupán 33%-a támogatja a házassági egyenlőséget.

A romákkal kapcsolatos eddigi tapasztalatokat megnézve azt láthatjuk, hogy a nők 61%-a bír negatív tapasztalattal velük szemben, míg a férfiak 60%-a tapasztalt hasonlóan negatívát, ilyen értelemben tehát nem áll fenn különbség a két csoport között. Összességében kijelenthetjük, hogy a hallgatók neme önmagában nem ad választ a cigánysággal kapcsolatos attitűdökre, arra azonban mindenképpen, hogy milyen különbségeket fedezhetünk fel az iszlám vallást követő és a homoszexuális csoporttal kapcsolatos viszonyulásokat tekintve.

A lakóhelyet görcső alá vevő összehasonlítás során azt láthatjuk, hogy a faluból jövők 30%-a, a városiak 36%-a, míg a megyeszékhelyeken élők 42%-a ért egyet a szegregált oktatással, a legkevésbé a városban élők tanítanak ilyen intézményben (30%), míg a legnyitottabbak a megyeszékhelyeken élők (50%).

Az egyes kisebbségek közti választások során e csoportbontás esetén az iszlám vallásúakat emelném ki, melynek adatai az 1. ábrán láthatóak. Ez alapján elmondható, hogy minél kisebb településről származik valaki, annál inkább elutasítóbb lesz a muszlimokkal szemben, és ezzel párhuzamosan a cigányokat preferálják.

1. ábra

A településkategóriák vizsgálata alapján elmondhatjuk, hogy minél népesebb egy település, annál inkább válnak nyitottabbá az emberek. Az iszlám elfogadása 35%-ról 63%-ra növekszik, a cigányokat szívesen tanítók köre 36%-ról 47%-ra, míg az azonos neműek házasságának támogatottsága 43%-ról 58%-ra emelkedik.

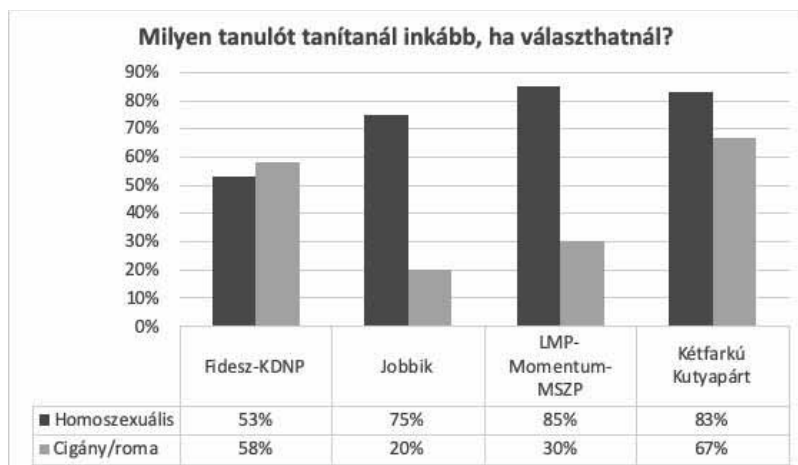
Pártpreferencia alapján is csoportokra bontottam a hallgatókat. Ez alapján 4 kategóriát vizsgáltam: Fidesz-KDNP-szavazók, Jobbik-szavazók, a baloldali pártok támogatói (MSZP, Momentum, LMP), valamint a Kétfarkú Kutyapárt szimpatizánsai.

Amennyiben a szegregált oktatáshoz való hozzáállást nézzük meg, úgy a Jobbik „néppártosodását” a szavazók ilyen téren kevésbé követték le, ugyanis ők tanítanának legkisebb mértékben ilyen iskolában (20%), amellet, hogy ők preferálják leginkább ezt az oktatási formát (55%). A kormánypártiak 32%-a, a baloldaliak 43%-a, míg a Kétfarkú Kutyapárt szimpatizánsainak 62%-a tanítana ilyen intézményben. A szegregált oktatással ugyanilyen sorrendben a pártok támogatóinak ekkora része ért egyet: 41%, 19% és 15%.

A Jobbik-szavazók cigányokkal szembeni elutasítása gyakorlatilag minden kérdésben tetten érhető. Amikor más kisebbségekkel összevetésben vizsgálom a cigányságot, mind a fogyatékkal élőkkel, mind az iszlám vallásúakkal, mind a homoszexuálisokkal kapcsolatban elfogadóbbak a kitöltők, ezek mértéke azonban nagy szórást mutat. A kormánypártiak a legelutasítóbbak az iszlámmal kapcsolatban (csupán 15%-uk választana a cigányokkal szemben őket, utóbbiak

támogatása 90% körükben), a Jobbik-szavazóknál ezek a számok 45%-50%-ra módosulnak, a baloldaliaknál 60%-55%-ra (itt tehát már inkább az iszlámot választanák), míg a Kutyapárt híveinél 62%-77% a két szám, körükben tehát nagyon sokan azt válaszolták (pedagógiai szempontból helyesen), hogy nem lehet különbséget tenni tanulók között ilyen szempontból, és inkább tanítanák.

A 2. ábra mutatja azt be, hogy ugyanilyen összehasonlítás mentén hogyan alakul a homoszexuálisok elfogadottsága a cigányokkal összevetésben. Ezekből az adatokból tévesen az a következtetés szűrhető le, hogy a kormánypárt hívei elfogadóbbak a cigánysággal kapcsolatban, holott csupán arról van szó, hogy az iszlámot és a meleget még kevésbé preferálnák. Ezt támasztja alá a „Szívesen tanítanál cigány/roma gyerekeket?” kérdésem is, itt ugyanis a kormánypártiak 29%-a válaszol igennel, míg a baloldaliak 58%-a, a kutyapártiaknak pedig 83%-a. A jobbikosok 17%-a írt igent, így ismét sereghajtók.

2. ábra

Maradva a pártpreferenciánál, érdekes összefüggés mutatható ki a cigányokkal kapcsolatos eddigi tapasztalatokat vizsgálva. A Fidesz-szavazók 59%-a, a jobbikosok 90%-a, a baloldaliak 67%-a, és a Kétfarkú Kutyapárt szavazóinak 57%-a szerzett eddig negatív tapasztalatokat. A jobbikosoknál ez a vizsgált kérdésekben kimutatható, a baloldaliak nyitottsága azonban továbbra is magasabb, mint a kormánypártiaké, annak ellenére, hogy előbbieket inkább érték eddig negatív élmények e kisebbséggel kapcsolatban.

Szintén meglepő adat lehet, hogy a jobbikosok 50%-a támogatja a házassági egyenlőséget, míg a Fidesz-híveknél ez a szám mindössze 18%, a baloldaliaknál pedig 76%. A jobbikosok körében ráadásul 45% a női kitöltő, 55%-uk férfi, így mindenképpen meglepő lehet, hogy a homoszexuálisokat illetően az elfogadás mértéke közelebb áll a baloldaliakhoz, mint a konzervatív kormány-párti szavazókéhoz.

A 3. ábrán láthatjuk a Bogardus-skála adatsorát, melyből levonhatjuk azt a következtetést, hogy a Jobbik-hívek a legelutasítóbbak, míg a baloldali pártok támogatói a legelfogadóbbak a cigánysággal szemben. A legmegdöbbentőbb adat talán az, hogy a Jobbik-szavazók 0%-a fogadna el cigány származású főnőket, és 42% közülük egyáltalán nem tanítana romát.

3. ábra

A vallásosság vizsgálata is hozott különbséget az elfogadottság mértékét tekintve. A szegregált oktatással kapcsolatos vélemény a nem vallásosak, a vallásukat nem gyakorlók és a vallásukat gyakorlók körében nagyjából azonos. 30-31% ért közülük egyet ezzel az oktatási formával, 40-43% tanítana közülük ilyen intézményben. 39-41%-ra tehető azok aránya mindhárom kategóriában, akik szívesen tanítanának romákat. Ez alapján kijelenthetjük, hogy a vallás alapján történő kategorizálás során a cigányság elfogadottsága szinte teljesen azonos.

Abban az esetben azonban, amikor választani kell kisebbségek között, már fellelhetők a csoportok közötti világszemléletbeli különbségek. Amennyiben homoszexuális vagy cigány/roma tanulót kell választani, úgy a vallásosság mélyülésével párhuzamosan választanak egyre kevésbé a melegeket: 85%-82%-68%, és ezzel párhuzamosan növekszik a cigányságot választók köre: 27%-34%-50%, de minden esetben inkább a homoszexuálisokat preferálnak a kitöltők. Ezt támasztják alá a házassági egyenlőségről véleményt mondó adatok is: 71%-65%-21%. Az iszlámmal kapcsolatban ennél lényegesen eltérőbb

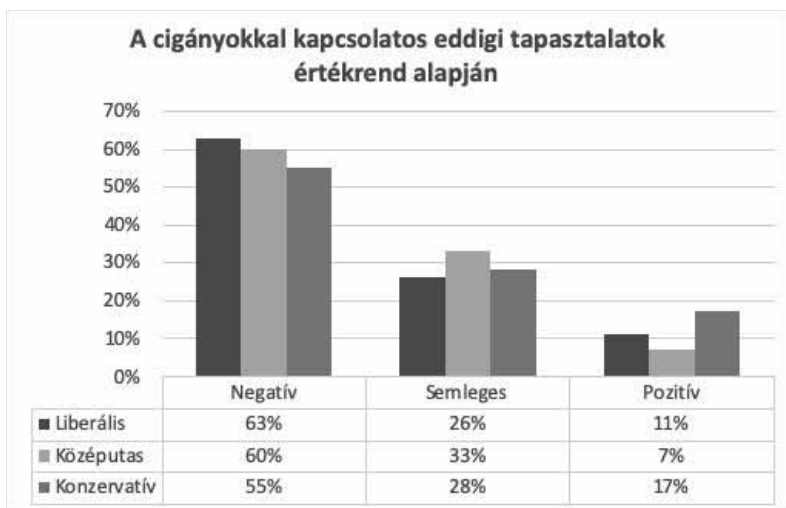
számsorokat adhatunk meg: 65%-39%-28% az iszlám vallásúakat, 48%-69%-85% a cigányokat választaná. A nem vallásosok csoportja tehát ilyen választási lehetőség során inkább az iszlám mellett tenné le a voksát.

A következő szempont az volt, hogy a kitöltő mennyire liberális vagy konzervatív. Egy hétfokú skálán kellett jelölniük a hallgatóknak, hogy hol helyezkednek el (az 1-es szám a liberálist, a 7-es a konzervatívot jelentette). A válaszok alapján három kategóriába rendeztem a hallgatókat: konzervatívok (5-6-7 számot választók), liberálisok (1-2-3 számot választók), valamint e kettő között félúton elhelyezkedők, vagyis a középutasok (4-es számot jelölők).

Amennyiben egy szegregált intézményben kellene tanítaniuk a hallgatóknak, úgy elmondható, hogy minél liberálisabb valaki, annál nyitottabb lesz: a konzervatívok 33%-a, a középutasok 38%-a, míg a liberálisok 44%-a vállalna ilyen helyen munkát.

Ugyanezt a növekvő tendenciát látjuk abban az esetben, amikor az iszlám vallásúakról és a homoszexuálisokról kell véleményt mondaniuk a kitöltőknek. Előbbi támogatottsága fokozatosan emelkedik: 29%-39%-55% (a liberálisok inkább választanák a muszlim, mint a cigány tanulókat). Ugyanez mondható el a homoszexuálisok esetében is: 59%-82%-89%. E két adatsorból azt szűrhetjük le, hogy a konzervatívok nyitottabbak a cigányság felé, de ahogy a fenti bekezdésben láthattuk, amennyiben a cigányságot önmagában vizsgáljuk, akkor a liberálisok elfogadóbbak. Ezt támasztja alá az is, hogy a konzervatívok 35%-ával szemben a liberális kitöltők 56%-a tanítana szívesen cigányokat. A liberálisok nyitottab szemléletmódja a házassági egyenlőség kérdésében is megmutatkozik: körükben 77%-ra tehető azok aránya, akik támogatják ezt az intézményt, míg a konzervatívoknál ez a szám 22%-ot tesz ki. Az adatokból tehát leszűrhetjük, hogy a liberálisok minden kisebbség irányában nyitottabban társaiknál.

A cigányok konzervatívok általi elutasítására nem magyarázat az, hogy eddigi tapasztalataik (4. ábra) e kisebbséggel kapcsolatban döntően negatívak (55% nyilatkozott így), mivel a liberálisok és középutasok körében ez az arány még ennél is magasabb (60-63%).

4. ábra

Megvizsgáltam továbbá azt is, hogy azok, akiknek saját bevallásuk szerint az ismerősi körükben van cigány/roma származású ember, elfogadóbbak-e ezzel a kisebbséggel, mint azon társaik, akiknek nincs ilyen ismerősük. A szegregált oktatással kapcsolatos kérdések során egy nagyjából állandónak tekinthető különbség alakult ki a csoportok között. Akiknek van roma ismerőse, azok közül 10%-kal kevesebben értenek egyet a szegregált oktatással (31%), mint azok, akiknek nincs ilyen ismerőse (41%). Ugyancsak magasabb körükben azok száma, akik oktatnának ilyen intézményben (44%). Amennyiben egy ilyen munkahely vagy egy évig tartó munkanélküliség között kell választani, úgy a különbség még inkább megnövekszik: a roma ismerőssel rendelkezők 70%-a fogadna el egy ilyen állásajánlatot, míg az ilyen ismerőssel nem rendelkezők 58%-a.

Ez a 10%-os különbség fent marad a választásos kérdésekben is: mind az iszlám vallást követők, mind a fogyatékkal élők, mind a homoszexuálisok elfogadottsága ennyivel csökken a roma ismerőssel bírók körében, és ezzel párhuzamosan e körüli értékkel (9%-13%) növekszik a cigányság választása. Míg a roma ismerőssel rendelkezők 43%-a tanítana szívesen cigányokat, addig a másik csoportnál ez 30%-ot tesz ki. Ugyanezt a tendenciát láthatjuk akkor is, amikor a Bogardus-skálát elemezzük.

Amennyiben a roma ismerőssel rendelkezés növeli az elfogadottságát ennek a kisebbségnek, a roma baráttal történő bírás még erősebb hatású faktor

lehet, emiatt ez alapján is két részre osztottam a kérdőív kitöltőit. A hallgatók 33%-a jelezte, hogy van cigány származású barátja, míg 67%-ot tesz ki azok aránya, akiknek nincsen.

A szegregált oktatással kapcsolatos kérdéseket vizsgálva az előbb leírt 10%-os különbség ebben az összehasonlításban már átlagosan 20%-ot tesz ki: a roma barátokkal rendelkező hallgatók 52%-a tanítana szegregált intézményben, míg társaiknak mindössze 32%-a. Ugyancsak ekkora különbség mutatkozik akkor, amikor cigány és homoszexuális, valamint cigány és iszlám vallást követő tanulók között kell választaniuk.

A roma baráttal rendelkezők 44%-a, a roma baráttal nem rendelkezők 69%-a számolt be arról, hogy inkább negatív tapasztalatai vannak a nevezett kisebbséggel kapcsolatban. Itt tehát már lényeges különbséget látunk, és ebben az összevetésben ezt az adatot összekapcsolhatjuk az előző kérdésekkel. Elmondhatjuk tehát azt, hogy akik közelebbi interakcióba kerültek a cigánysággal, azok több pozitív tapasztalatot szereztek, ezáltal nyitottabbak is irányukba. Ezt szemlélteti az 5. ábra Bogardus-skálája is.

5. ábra

A következő összehasonlításban azt vizsgáltam meg, hogy a történelem szakal rendelkező hallgatók mely csoporttal szemben előítéletesebbek. A 2017-es eredmények nem mutatták ki azt, hogy előítéletesebbek lennének azok, akik történelemtanárok lesznek, ezzel egyik hipotézisem is megdőlt. Vásárhelyi Mária egyik tanulmányában rávilágít arra, hogy a leendő történelemtanároknak kitüntetett felelősségük van abban, hogy a diákok hogyan viszonyulnak az egyes kisebbségekhez, hiszen ezek a témák rendszerint történelemórákon kerülnek elő. Tőlük függ tehát az, hogy mit tudnak a történelemről, és mit tanultak belőle. A szerző a cigányellenes beállítódást egyenesen drámainak nevezi a kapott adatok tükrében (VÁSÁRHELYI 2004).

A 2018-ban bejövő elsőéves történészhallgatók (41 fő) körében sikerült hasonló képet kapni, mint amire Vásárhelyi Mária jutott 14 évvel ezelőtt. A történelem szakosok 49%-a ért egyet a szegregált oktatással (a többieknél ez az arány 30%-ot tesz ki). A tanítási hajlandóságuk 22%-os, a történelem szakkal nem rendelkezőké 45%. A történészek 54%-a inkább egy évig munkanélküli lenne, és semmilyen körülmények között nem tanítana ilyen helyen, míg csoporttársaiknál ez 25%-ot tesz ki.

A történészek beállítódásai nem térnek el a nem történészekétől, amennyiben homoszexuális vagy iszlám vallású tanulókkal kell összevetni a roma diákokat. A cigány kisebbséget önmagában vizsgálva azonban szembevető a történelem szakosok elutasítása: 70% közülük nem szívesen tanítana olyan osztályban, ahol van cigány tanuló. A nem történészeknél ez a szám 46%-ra csökken. Amennyiben a meleget vizsgáljuk önmagukban, úgy újfent nem találunk különbséget, mivel a történészek 51%-a, a nem történészek 53%-a támogatja a házassági egyenlőséget. A fenti adatokból tehát arra a következtetésre jutunk, hogy a történelem szakosok sokkal elutasítóbbak a cigánysággal szemben, mint társaik. Ezt a 6. ábrán látható Bogardus-skála is kétségtelenül alátámasztja.

6. ábra

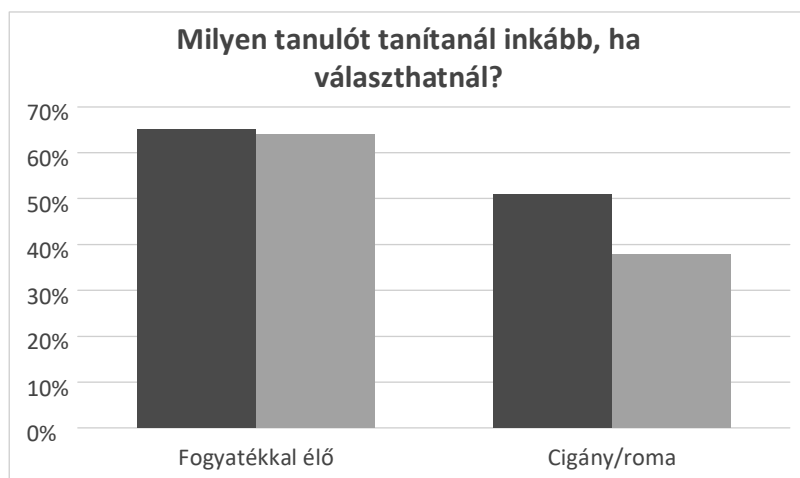
Megvizsgáltam azt is, hogy az azonos neműek házasságát támogatók (ezután: támogatók) mennyire nyitottak a cigány kisebbségre. Feltételezésem szerint azok a hallgatók, akik fogékonyak egy kisebbség problémáira, nagyobb empátiát tanúsítanak más kisebbségek irányába is.

A szegregált oktatással kapcsolatos kérdések során hipotézisem igazolódott, bár túlságosan jelentős különbségekről nem beszélhetünk. A támogatók 34%-a, a nem támogatók 40%-a ért egyet a szegregált oktatással. A támogatók 43%-a, míg a nem támogatók 29%-a tanítana ilyen intézményben.

Az a csoportbontás jellegéből is adódik, hogy a támogatók 96%-a választaná a meleget, míg 25%-a a romákat, ellenben a nem támogatóknál ebben

az összehasonlításban az arány 57%-48%-ra módosul, de továbbra is inkább a meleget választanák a két tanuló közül. Az iszlámmal kapcsolatban hasonló képet látunk, bár nem ekkora különbséget. Érdelesebb megvizsgálni a 7. ábrát, itt ugyanis az látszik, hogy amíg a fogyatékkal élőkkel kapcsolatban nincs különbség a két csoport között, addig a romák elfogadása a támogatók körében mégis magasabb lesz, mivel körükben sokkal többen választák azt, hogy mindkét kisebbség tagját tanítanák, és nem tennének különbséget közöttük ilyen téren.

A támogatók elfogadóbbak a romákkal kapcsolatban, mivel 53% közülük szívesen tanítana romákat, míg a nem támogatók körében ez 24%-ra csökken.

7. ábra

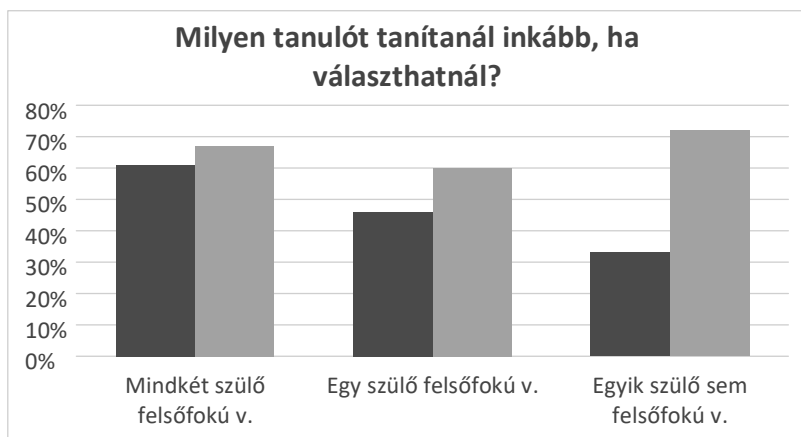
Összességében kijelenthetjük, hogy az azonos neműek házasságát támogatók a romákkal kapcsolatban is nyitottabbak, bár ez eddigi tapasztalataiból nem következne, mivel mindkét csoport közel azonos mértékben (60%-62%) bír inkább negatív tapasztalatokkal. A támogatók elfogadása a Bogardus-skálán is végig nyomon követhető volt.

Az utolsó szempont, melyet alkalmaztam, a szülők iskolai végzettsége volt. Ez alapján három kategóriát alkottam: mindkét szülő felsőfokú végzettséggel rendelkezik, egyik szülő rendelkezik ilyen végzettséggel, egyik szülő sem rendelkezik vele.

Azon kitöltők, akiknek egyik szülője sem rendelkezik felsőfokú végzettséggel, körükben 38% támogatja a szegregációt, míg a két diplomás szülőnél

ez az arány 28%-ra csökken. Ezzel szemben azonban előbbi csoport nyitottabb az ilyen intézményben történő tanításra (46%), mint a diplomások gyerekei (31%-33%).

A tanulói összehasonlítások során egy alapján vonhatunk le következtetést, melyet a 8. ábrán látunk. Az iszlám elutasítottsága a diplomás szülők hiányában egyre nagyobb lesz. Ezzel a szemponttal mégis óvatosan kell bánnunk, mivel az adatokban csak nagyon ritkán látható valamilyen tendencia, a többi válaszadás esetinek tűnik (ezeket ezért külön nem is emelem ki), így e csoportbontás során azt a megállapítást tehetjük, hogy a szülők iskolai végzettsége érdemben nem befolyásolta a kitöltőket.

8. ábra

A tanulmányban mennyiségi korlátozás miatt kutatásomnak csak egy kis szeletét jeleníthettem meg, de a fent elemzett adatokból is látható, hogy a cigányság továbbra is egy stigmatizált kisebbség, és a leendő pedagógusok inkább negatívan, de legalább tartózkodva állnak hozzájuk. Az előítéletes tanárjelöltek attitűdjein, amíg a képzésben vannak, lehet változtatni és formálni azt. A romológia témájú kurzusoknak ebben úttörő szerepet kell vállalniuk. Kutatások bizonyítják, hogy az ilyen témájú kurzusok – bár, csak kicsivel több, mint egy évtizedre tekintenek vissza – befolyásolni és alakítani képesek a hallgatók attitűdjeit (KÁLLAI 2012).

Egy vizsgálat modellezte azt, hogy milyen hatást vált ki a tanárjelöltek körében az, ha eddigi előítéleteik tárgyát képező emberek bőrébe kényszerítik őket (F. LASSÚ-ELEKNÉ 2000). Az eredmény természetesen lesújtó volt, de

ahhoz, hogy valódi változást lehessen elérni attitűdjeikben, elengedhetetlen az, hogy ismereteken túl tapasztalatokat is szerezzenek, érzékenyek legyenek a kisebbségek iránt, képesek legyenek magukat a helyükbe képzelni, ehhez pedig néha radikálisabb beavatkozás is szükséges lehet adott esetben.

A kérdőív feldolgozása során kiderült, hogy továbbra is jelen vannak a fel-tételezett sztereotípiák, csakúgy, mint a 2017 tavaszán és őszén lekérdezett hallgatóknál. A közölt válaszok alapján felállítható egy kép arról, hogy alapve-tően milyen okokra vezethető vissza ennek a kisebbségnek az elutasíttósága. Az adatokból egyértelműen kiderül, hogy a hallgatók döntő többsége testkö-zelből találkozott a kisebbséggel, nagyrészt negatív tapasztalatokat szereztek velük kapcsolatban, ez pedig kialakította és megerősítette elutasító, de mini-mum tartózkodó magatartásukat velük kapcsolatban. Pozitív vélemények és tapasztalatok az elemszámhoz képest csak kis mértékben fordulnak elő, azok nem tudják a negatív számokat ellensúlyozni.

A 2017-es tanulmányomban előre jeleztem, hogy az ott kapott hasonló jellegű adatok alátámasztására és megerősítésére szükséges további felméréseket vé-gezni. Jelen írásban már 353 tanárjelölt válaszáinak ismeretében elmondhatom, hogy a 2017-ben tapasztalt tendencia alapvetően nem változott, az új kutatás ráerősített arra, hogy az egyetemnek van mit tennie abban az ügyben, hogy a leendő pedagógusok attitűdjeit átformálja.

A kérdőívek kiértékelése során figyelembe vett szempontrendszer és a meg-alkotott kisebb csoportok alapján elmondható az, hogy a szülők iskolai vég-zettségének vizsgálata nem hozott értékelhető eredményt, de a fent elemzett kilenc másik szempont alapján mindig láthattunk legalább egy említésre méltó tendenciát.

Erre az adatfelvételre minden év őszén sor kerül a Pécsi Tudományegyetem elsősei között, így hamarosan már 4-5 év adatsorát tudjuk összevetni egymással. Fontosnak tartom a mintakövetést is, tehát a hallgatók újabb lekérdezését a ki-töltést követő harmadik-negyedik évben, valamint azt is, hogy a kutatásnak országos jelleget is adjak, és a többi fővárosi és vidéki egyetem tanárjelöltjének attitűdjeiről is képet kapjak. Ez utóbbi minden tanárképző intézmény számára hasznos lehet, hiszen egyrészt rávilágítana a problémákra, képet adna a frissen bekerülőkről, másrészt pedig ezek alapján lehetne bővíteni, átalakítani a ro-mológia tárgyú kurzusokat is.

Az adatok továbbra is lesújtónak tűnnek, ezek javítása minden fél érdeke lenne, a legnagyobb feladat – véleményem szerint – jelenleg az egyetemi ok-tatók kezében van.

Bibliográfia

- BARCY Magdolna–DIÓSI Pál–RUDAS János. 1996. *Vélemények a másságról – előítéletek a fiatalok körében*. Budapest: Animula Kft.
- BORDÁCS Margit. 2001. „A pedagógusok előítéletességének vizsgálata roma gyerekeket is tanító pedagógusok körében”. *Új Pedagógiai Szemle* 51/2: 70–89.
- DUPCSIK Csaba. 2018. *A magyarországi cigányok/romák a hétköznapi és a tudományos diskurzusok tükrében. A magyarországi cigányság a cigánykutatások tükrében*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet.
- F. LASSÚ Zsuzsa–ELEKNÉ Szarvas Anett. 2000. „Jane Elliott nyomában – az előítéletek csökkentése a tanárképzésben”. *Magyar Pedagógia* 100/2: 227–242.
- GÉCZI János–HUSZÁR Zsuzsanna–SRAMÓ András–MRÁZIK Julianna. 2002. „A romákkal kapcsolatba beállítódás vizsgálata tanárjelöltek körében”. *Magyar Pedagógia* 102/1: 31–61.
- KÁLLAI Gabriella. 2012. „Romológia kurzusok a felsőoktatásban. Társadalmi együttélés. A kisebbségi lét dimenziói”. *Interdiszciplináris e-folyóirat* 1/4.
- KALTENBACH Jenő. 2001. *A nemzeti és etnikai kisebbségi jogok érvényesülése a felsőoktatásban*. Budapest.
- LIGETI György. 2006. „Sztereotípiák és előítéletek”. In KOLOSI–TÓTH–VUKOVICH. (szerk). *Társadalmi riport*. Budapest. 373–389.
- MOGYORÓSI Renátó. 2018. „A Pécsi Tudományegyetem elsőéves osztatlan tanárképzésben résztvevő hallgatóinak társadalomról alkotott képe egy kérdőíves felmérés tükrében.” In CSERTI Csapó Tibor (szerk). *Gypsy Studies – Cigány tanulmányok 40. Horizontok és Dialógusok 2018. VII. Romológus konferencia. 20 éves a romológusképzés, 15 éves a szakkollégium. Tanulmánykötet*. Pécs. 168–204.
- MOGYORÓSI Renátó–VÁRDAI Levente. 2017. „Előítéletek a tanárjelöltek körében – a PTE osztatlan tanárképzésben részt vevő hallgatói között végzett kérdőíves felmérés elemzése”. In CSERTI–CSAPÓ–TIBOR–ROSENBERG Mátyás (szerk). *Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok. Horizontok és Dialógusok 2017. VI. Romológus Konferencia. Tanulmánykötet*. Pécs. 359–386.
- NGUYEN Luu Lan Anh. 2014. „Tanárok multikulturális attitűdje a kérdőíves vizsgálat tükrében”. In GORDON GYÖRI János (szerk). *Tanárok interkulturális nézetei és azok hatása az osztálytermi munkára I*. Budapest. 41–56.
- VÁSÁRHELYI Mária. 2004. „Taní-tani – de hogyan? Kirekesztő és demokratikus attitűdök a leendő történelemtanárok körében”. *Élet és Irodalom* 48/7.

Vallásosság

Artemis brauróni kultusza és annak szerepe Peisistratos valláspolitikájában

SZÜCS ADÉL

Tanulmányomban két nagyobb témakört szeretnék vizsgálni és bemutatni: elsőként Artemis istennő attikai, Braurón községhez kötődő kultuszát, mely a görög vallástörténet egy kevésbé ismert, de ugyanakkor rendkívül meghatározó kultusza. Artemis Braurónban elsősorban nőkhöz, illetve a női élet különböző állomásaihoz kötődött, mint a nővé válás, a várandótság, gyermekszülés. A kultusz legfőbb rituáléinak bemutatása mellett, második nagyobb témakörként vizsgálni szeretném a különböző istennők és hőrőinek jelenlétét Braurónban, illetve a kultuszban betöltött szerepük mitológiai hátterét is. A brauróni kultusz feltehetőleg a Kr.e 6. században megjelent az athéni Akropolison is, ez volt az ún. Brauroneion szentélykörzete. A kutatások általában feltételezik, hogy a szentély megépíttatése Athénban Peisistratoshoz köthető, aki maga is Braurónból származott. Tanulmányom végén azt fogom vizsgálni, hogy vajon releváns feltételezés-e a szentély megépítését a tyrannoszhoz kötni és ha igen, vajon mi vezethette az uralkodót abban, hogy egy marginális kultuszt az athéni állam központjába felvigyen. Munkámban újdonság lehet az, hogy Braurónnal kapcsolatban eddig főképpen csak régészeti tanulmányok szőlettek, én azonban számos történeti és szépirodalmi forráscsoport segítségével teszek kísérletet a kultusz bemutatására. Kutatási területem az ókortudomány egy kevésbé kutatott témáját dolgozza fel, melyben ezért még rengeteg a megválaszolatásra váró kérdés. A dolgozat új elemekkel gyarapíthatja a nők vallásban és társadalomban betöltött szerepéről való képűket, a kultusz elhelyezése Peisistratos valláspolitikájában pedig hozzájárulhat a tyrannis rendszerének jobb megértéséhez.

1. Braurón

Az ősi Braurón telepőlése Athéntól 35 km-re, a Mesogaia területén fekűdt, közvetlenül a tengerpart mellett, a telepűlés mellett pedig az Erasinos folyó folyt, viszonylag gazdaggá téve a vidéket. Régészeti ásatások eredményeként bebizonyosodott, hogy Braurón a neolitikumban és a mőkénéi korban virágzó, gazdag telepűlés volt (PAPADIMITRIOU 1963. 111-112). A mőkénéi korban,

a mai szentélykörzet területén erődített település állt, John Papadimitriou – a brauróni régészeti ásatások vezetője 1948-1963 között – pedig gazdag mellékletekkel ellátott sírokat tárt fel, mely az itt élő közösségek magas fejlettségi szintjére utal (UA. illetve. EIJNDE 2010. 134). A „sötét korban” a település teljesen elnéptelenedett, John Papadimitriou szerint a lakosság egy része a „théseusi synoikismossal” Athénba vándorolt, másik része a környék kis falvaiba települt (PAPADIMITRIOU 1963. 112). Braurón mellett a terület lakói hamarosan megalapították a Philaidai községet, de a szentélykörzet és környéke továbbra is lakatlan maradt. Habár Braurón soha nem vált igazán jelentős bronzkori palotaközponttá, mégis az utókor megőrizte emlékezetében a virágzó műkénéi kori település képét. A synoikismos időszakához kapcsolódik egy különleges forrás, amely Strabóntól származik, aki azt írja, hogy Braurón egyike volt a Kekrops király által alapított 12 attikai városnak, amelyek Théseus uralma alatt egyesültek (STRABÓN 1977. IX. I.20). Strabón állítása nyilvánvalóan nem hiteles, de jól mutatja, hogy a görögök ismerhették a település ősiségét, gazdag múltját és azt a mítoszok világába illesztve, összekapcsolták saját történeti múltjukkal: egészen Athén keletkezéséig vitték vissza Braurón történetét. A település különleges státuszát mutatja az is, hogy két athéni arisztokrata család is Braurónból származtatta magát: a Philaidák és a Peisistratidák. Plutarkhos írja azt Solón életrajzában, hogy amikor Athén elkeseredett harcot vívott Megarával Salamiszért, akkor Solónnak egy homérosi versidézzel sikerült meggyőzni a spártai döntőbírókat az athéniak javára. Az *Iliász* II. énekében lévő hajókatalógus szerint ugyanis, Aias király, Salami ura, Athén mellé állította gályáit. Az ő fiai - Plutarkhos szerint – Philaios és Eurusakés, miután a szigetet átadták az athéniaknak, Attikában telepedtek le. Philaios Braurónba költözött, később róla elneveztek egy községet, ez volt az ún. Philaidai község, melyből Peisistratos is származott (PLUTARKHOSZ 1978.Szolón 10). Peisistratos brauróni/philaidai származása megjelenik még Platónnál is. „Polgártársunk, a Philaidai démoszból való Peisistratos fia, Hipparkhos...” (PLATÓN 2005. 228 b). Ugyanakkor a Peisistratidák mellett, a Philaida nemzetség is kötődött Braurónhoz, hiszen a nemzetség Philaidai község névadó héroszától, Philaiostól származtatta magát, a genos legkiemelkedőbb alakjai, a marathóni győző Miltiádés, illetve fia, Kimón.

A „sötét kor” végén, az archaikus kor kezdetén Braurónnak, mint szakrális helyszínnek a jelentősége megnövekedett, az első bizonyítottan vallásgyakorlatra utaló régészeti leletek a szentélykörzetben a 8. századra datálhatók (EIJNDE 2010. 134). Az archaikus korban a szentélykörzet virágzott, két nagyobb építési

periódusban számos épülettel gazdagodott a kultuszhelyszín. Állandó problémát jelentett azonban az Erasinos folyó áradása, mely többször is elpusztította a szentélykörzetet. Valamikor a 4. században az Erasinos újbóli áradása elárasztotta a kultuszhelyszínt és nem sokkal később Braurón, mint szakrális helyszín megszűnt létezni.

2. Artemis, Iphigeneia, Hekaté megjelenési formái a brauróni kultuszban

A brauróni kultusz keletkezésében, rituáléiban három női istennő, illetve háróina szerepét érdemes megemlíteni, Artemisét, Iphigeneiáét és Hekatéét, hiszen hárójuk funkcióinak, attribútumaiknak összeolvadásából keletkezett a kultusz.

I. Artemis

A kultusz legfőbb istennője természetesen Artemis volt, aki mint a szülő anyák segítője és a fiatalok védelmezője volt jelen Braurónban. A kultusz legfontosabb rituáléi is az istennőhöz kötődtek, így többek között a sikeres szülés után a nők néhány ruhadarabjukat, vagy legkedvesebb tárgyaikat neki ajánlották fel hálából, illetve az istennőnek teljesítettek szolgálatot az átmeneti rítusban résztvevő kismedvék, vagyis arktosok. Az istennőnek a kultuszhelyszín közepén állt dór stílusú temploma, a templombelsőben pedig kultuszszobra (NIELSEN 2009. 104). Pausanias említ egy hagyományt, mely szerint ez a kultuszszobor valójában az a szobor, melyet Iphigeneia és testvére Orestés hoztak a tauroszok földjéről (PAUSANIAS 2000. III. 16.7). E történet háttere pedig Euripidész, aki azt írja az *Iphigeneia a tauroszok között* című tragédia végén, hogy Orestés és Iphigeneia csak Athéné beavatkozásának köszönhetően menekülhettek el a tauroszoktól, akik így magukkal vihették Artemis kultuszszobrát (EURIPIDÉS 1961. 1455-1462). Pausanias azonban elveti a történet valószínűségét, szerinte ugyanis a valódi kultuszszobor Artemis Orthia spártai szobra. Fel is teszi a kérdést, hogy vajon miért hagyta volna Iphigeneia a szobrot Braurónban és mivel Pausanias úgy tudja, a szobrot a perzsák Kr.e 480-ban ellopták, hozzáteszi, ha valóban ilyen becses tárgyról van szó, akkor az athéniaiak miért nem pakolták fel hajóikra, amikor az ellenség elől menekültek (PAUSANIAS uo, illetve VIII. 46.3). Pausanias érvelése azonban több ponton is megkérdőjelezhető. Athéné istennő ugyanis az *Iphigeneia a tauroszok között* végén Orestésre bízta a kultuszszobrot, nem Iphigeneiára és neki adta a feladatot, hogy alapítson

Artemis tiszteletére új kultuszt Halaiban. Tévedés az is, hogy Xerxés király csapatai ellopták volna a szobrot. Braurónban ugyanis csak feltételezhető egy 5. századi pusztítás (NIELSEN uo), ráadásul Euripidés tragédiájában sem jelenik meg a szobor ellopása, vagy ígéret a szobor visszaszerzésére. Ha így lett volna, azt Euripidésnek nyilvánvalóan meg kellett volna jelenítenie művében (Frazer 1898. I. 23.7). Felmerülhet azonban a kérdés, akkor Pausanias miért állította, hogy Spártába került a szobor. A római korban élő szerző már nem ismerhette a brauróni kultuszt, hiszen ebben az időszakban a vidéki kultuszhelyszín már megszűnt létezni, így csak felületesen ismerhette a kultusz alakjait, mondáit. Ezzel ellentétben a braurónihoz nagyon hasonló Artemis Orthia kultuszát viszont jól ismerhette, és mivel Orestés Spárta királya volt, a kettőt könnyen összekapcsolhatta a szerző, és állíthatta, hogy Artemis Orthia szobra a barbárok földjéről hozott szobor, melyhez talán egy sajátos spártai hagyomány is társult.

II. Iphigeneia

A brauróni kultuszt Artemis kultusza mellett Iphigeneia kultuszának is szokás tekinteni, holott Iphigeneia brauróni jelenléte és szerepe is igen vitatott. A királylány sorsa ismerős lehet, hiszen az Artemisnek feláldozott, de a tauroszok földjére menekített lány története a klasszikus kor tragédiáiróinak kedvelt témája volt. Iphigeneia ugyanakkor kezdetben feltehetőleg nem kapcsolódott az Átreidák családjához (KERÉNYI 1977. 343), nevének eredeti jelentése „az erővel uralkodó” vagy az „erővel a születéseken uralkodó” (Uo). A hőroína megnevezése folyamatosan változott, nevét is számos változatban megtaláljuk. Iphigeneia az, aki talán már az *Iliászb*an is megjelenik Íphianassa néven (ILIÁSZ 1974. 9. 145). Az Íphianassa név Homéros mellett megjelenik még Sophoklés *Elektrájában* is, de itt a szerző már 4 lánygyermeket tulajdonít Agamemnónnak. Elektra és Khrüsothemis mellett, az első, a legidősebb Iphigeneia, akit a király Aulisban feláldozott, a másik pedig Íphianassa (SOPHOKLÉS 1983. 531-532, 157-158). Agamemnón lányának feláldozása és az Iphigeneia név egyik első megjelenése Kypriában maradt fenn. A feláldozásra szánt Iphigeneiát Artemis elmenekíti az oltárról, helyébe egy gímsszarvast helyez, a királylányt pedig a tauroszok földjére viszi és hallhatatlanná teszi (KYPRIA 1974. Fr. I). A klasszikus kor tragédiaszerzőinél, többek között, Aischylos *Agamemnón* tragédiájában van szó Iphigeneia feláldozásáról, de a fennmaradt tragédiák közül kétségkívül Euripidés két tragédiája: az *Iphigeneia Aulisban* és az *Iphigeneia a tauroszok között* a legfontosabb. Az *Iphigeneia a tauroszok között* című tragédia szerint

az Aulisban az oltárról megmenekített Iphigeneia, mint Artemis papnője teljesít szolgálatot a tauroszok földjén és feladata az, hogy a barbárokhoz érkező helléneket áldozza fel az istennőnek. Egyik nap testvére, Orestés és unokatestvére megérkeznek a tauroszokhoz és amikor a testvérek felismerik egymást, egy cselet kieszelve ellopják Artemis kultuszszobrát, de a tauroszok rájönnek a szökésre és el akarják fogni őket. A konfliktust Athéné oldja fel azáltal, hogy különböző feladatokat ad a testvérpárnak, akik elmenekülhetnek a tauroszoktól. Iphigeneiának ezt mondja:

Ste, Iphigeneia, majd Braurón szent lépcssein/ az istennő szentélye kulcsát őrized: s ha meghalsz, ott léssz eltemetve: szobrodat/olyan szépenszött fátyolokkal díszítik/ miket otthonukban szülés közt kisenvedő asszonyok hagynak (EURIPIDÉS 1961. 1463-1467).

Euripidés sorai világosan szólnak egy Iphigeneiához kötődő kultuszalapításról Braurónban, melynek során a héraína a szentély kulcsainak őrzője lesz, vagyis a szentélykörzetben lévő rituálék felügyelője és az azokban résztvevők védelmezője. Halála után pedig alvilági kultusza lesz, szobrára a szülésben meghalt nők ruháit fogják tenni.

Euripidés mellett Aristophanés *Lysistraté* című komédiájának 644-645 sorához fűzött kommentár említi még Iphigeneia jelenlétét Braurónban.

Néhányan azt mondják, az Iphigeneiával kapcsolatos történetekre, hogy azok Braurónban történtek, nem pedig Aulisban. Euphorion ezt írja: „Braurónnál, a tenger mellett van Iphigeneia sírja. Agamemnón, úgy tűnik, Braurónban áldozta fel Iphigeneiát, nem Aulisban, és hogy helyetted medvét és nem szarvast áldoztak fel. Ezért ünnepelnek misztériumot az ő tiszteletére (saját fordítás, In. ΕΚΡΟΤΗ 2003. 62).

A scholion állításával azonban két probléma van. Az egyik az, hogy a scholion Euphoriont idézi, Euphorion pedig feltehetőleg vagy Euripidéstől vette a héraína brauróni jelenlétének gondolatát, vagy egy olyan forrásból dolgozott, amelyet Euripidés is felhasznált (KYRIAKOU 2006. 1462-1467a). A forrás harmadik mondata is inkább reflektálásnak tűnik Euphorion állítására és olyan, mintha a scholion kapcsolatot szeretne találni Braurón, a medve, és Iphigeneia között, ezért ír egy medveáldozatról, holott nem ismerünk ezen a forráson kívül más olyan mítoszvariánst, ahol Iphigeneia medvével való helyettesítése jelenne meg.

Felmerülhet a kérdés, hogy az írásos emlékek mellett vannak-e egyéb források, tárgyi emlékek, amelyek segíthetnek igazolni a brauróni Iphigeneia kultuszát. Euripidésnél és a scholionnál is megjelenik az az állítás, hogy Iphigeneiát

Braurónban fogják eltemetni. John Papadimitriou, a brauróni ásátások vezetője, a szentélykörzet egy elszigeteltebb részében egy kis szentélyt fedezett fel, amelyet egy beomlott barlang helyébe építettek. A régész úgy gondolta, mivel a görög hőroszsirok nagyon gyakran barlangokban helyezkedtek el, ezért lehetett ez a barlangszentély Iphigeneia sírja (PAPADIMITRIOU 1963. 115). Állítását megerősítette az is, hogy a szentély környékén nagymértékben talált felajánlásra szánt tárgyakat. A kutatók nagy többsége elfogadja a barlangot, mint Iphigeneia sírját. Ugyanakkor Papadimitriou felvetése sok szempontból vitatható, főképpen azért, mert Iphigeneia, az írásos forrásokon kívül, semmilyen formában nem jelenik meg Braurónban, ráadásul a hériónának Hellász szerte több feltételezett sírhelye is volt, többek között Megarában (PAUSANIAS 2000. I. 43. 1). Nehezíti Iphigeneia brauróni jelenlétének kutatását az is, hogy nincsenek hozzá kötődő feliratok, vagy ábrázolások, a tárgyi kultúrában tehát szinte semmi nem utal az ő jelenlétére.

A régészet mellett a mítoszok ismerete, illetve mítoszanalógiák is segíthetnek Iphigeneia jelenlétének vizsgálatában. Egyes feltételezések szerint ugyanis a királylány nem más, mint Artemis brauróni alteregója, az istennő alvilági személye (KERÉNYI 1977. 344). Ez Euripidésnél is megjelenik, hiszen Iphigeneia kultusza elsősorban a halott nőkhez kötődött, míg Artemisé az élőkhez. A hérióna kultusza ilyen szempontból nem lenne egyedülálló. Spártában, Amyklaiban tisztelték Apollón-Hyakinthos kultuszát. Hyakinthos a mítosz szerint Apollón kedvese volt, de az isten véletlenül, diszkoszvetés közben agyonütötte szerelmét. Hyakinthos korábbi, önálló kultusza mellett, megjelent Apollón kultusza is, vagyis a spártaiak meghagyták az ősi hőrosz tiszteletét Amyklaiban, de kiegészítették azt Apollónéval és a két istenséget egy mítosszal is összekapcsolták. Ugyanez a jelenség megfigyelhető Iphigeneiánál is, aki talán egy prehisztorikus termékenységistennő lehetett, akinek kultuszát később egybeolvasztották Artemisével (PAPADIMITRIOU 1963.113.). Artemis és Iphigeneia kettőse Braurónon kívül, más poliszokban is megjelenik. Pausanias említ Hermionéban, egy Iphigeneia melléknévvvel rendelkező Artemis szentélyt (PAUSANIAS 2000. II, 35. 1), illetve Aigeriában is ír egy Artemis templomról, benne egy szoborral, amit a helyiek Iphigeneiának neveznek. Pausanias szerint, ha igazuk van, bizonyára a templomot is valaha Iphigeneia tiszteletére építették (PAUSANIAS 2000. VII. 26.5).

Annak ellenére, hogy a régészettudománynak nem sikerült Iphigeneia jelenlétét bizonyítania, illetve az írásos források megbízhatósága is kérdéses, mégis vannak olyan bizonyítékok, melyek a királylány kultuszát igazolhatják, melyeket az átmeneti rítus bemutatásánál fogok felvázolni.

III. Hekaté

Felmerült annak a lehetősége, hogy Artemis mellett Hekatéhez kötődő kultusz is megjelenhetett a szentélykörzetben. Pausanias ugyanis, *Görögország leírásában* Hésiodos *Asszonyok Katalógusát* idézi, mely szerint Iphigeneia nem halt meg, hanem Artemis akaratából Hekatévá változott (PAUSANIAS 2000.I. 43.1). A szakirodalom Hekaté brauróni jelenlétével csak periférikusan foglalkozik, számomra azonban relevánsnak tűnik az istenség jelenlétének vizsgálata. Hekaté számos olyan funkcióval, hatáskörrel rendelkezett, melyek megjelentek a brauróni kultuszban. Hekaté holdistennő volt és a holdistennői jelenlét, mely az emberi termékenységhez kapcsolódott, kiemelkedő jelentőségű volt a kultuszban. Az istennő emellett a szülőanyák segítője is volt és a gyermekszüléshez kapcsolódó rituálék szintén megjelentek Braurónban. Ráadásul, ha Hekaté szerepköreinek a fejlődését nézzük, a klasszikus kor előtti Hekaté funkciói nagyon erősen az anyasághoz kötődtek, ami csak a későbbiekben alakult át a mágiához kötődő boszorkány alakjává (LAUTWEIN 2009. 34). Hekaté feladatköreiből adódóan, úgymint a határterületek, a bizonytalanságok istennője, egy olyan személy, aki az ismert világ mögött van, mint például a születés, halál, amelyek szintén eredményezhették az istennő megjelenését egy anyasághoz kötődő kultuszban (LAUTWEIN 2009. 33). Bár ennél is érdekesebb Hekaté alvilági aspektusainak vizsgálata. Az istennő, amellett, hogy a szülést segítette, ő volt a vajúdó nők kínzója is, tehát a sikertelen szülésekhez is kötődött a neve (KERÉNYI 1977.19). Ha Hekaté szobrára helyezték a szülésben elhalt nők ruháit, azzal talán a meghalt feleség lelkének visszaérkezését akarhatták megelőzni. Ráadásul a görögök az istennő lakhelyéül egy barlangot képzeltek el, tehát lehetséges, hogy az Iphigeneiának tulajdonított barlangsról az valójában Hekáténak berendezett szentély. Hekaté ábrázolása megjelenik Braurónban, több kisebb szobor is az istennőt ábrázolja (EKROTH 2003. 72).

IV. A brauróni rituálék

A brauróni szentélykörzet számos rituálé helyszíne volt, melyek főképpen a női élet legfontosabb állomásaihoz, a nővé váláshoz, a feleséggá és anyává váláshoz kapcsolódtak. A különböző rituálék keretében válhatott valaki eladósorban lévő lánnyá, majd első szülése után felajánlást tehetett Artemisnek, ha pedig elhunyt a szülésben, rokonai gondoskodtak adományokról, hogy az asszony lelke nyugalomra találjon.

i. Magánfelajánlások

Magánfelajánlásokat valószínűleg egész évben, bármikor tehettek a Braurónba érkezők, a felajánlások helyszíne pedig Artemis temploma lehetett. Szokás volt az, hogy sikeres szülés után nők néhány ruhadarabjukat vagy legkedvesebb tárgyaikat felajánlották az istennőnek hálából, vagy gyermekeikről szobrokat állítottak a szentélykörzetben.

Ha egy nő meghalt a szülésben, akkor családtagjai felajánlották ruhadarabjait egy alvilági istennőnek, vagy Iphigeneiának, vagy Hekaténak. A ruhafelajánlás ezen gyakorlata nagyon különös, ugyanis ismeretes, hogy az istenségeknek adtak ruhaáldozatot, például a trójai nők Athénének az *Iliász*ban ruhát áldoznak, (ILIÁSZ 6) de igazából nem ismerünk olyan kultuszokat, ahol a halott nők ruháit ajánlották volna fel (KYRIAKOU 2009. 1464-1657a, EKROTH 2003. 96).

ii. Arkteia

A brauróni rituálék között kétségkívül a legfontosabb az Arkteia rítusa volt, egy átmeneti rítus, a gyermeklányból nővé válás rítusa, mely ugyanakkor termékenység funkciói miatt szervesen kapcsolódott a polisz, Athén közösségéhez is. Az Arkteiát általában életválsági, vagy átmeneti rítusként definiálják, ugyanakkor a források hiánya miatt nehéz megállapítani, hogy az Arkteia mennyire volt az egyén átmeneti rítusa és mennyire a közösségé. Christopher A. Faraone például, inkább a közösség szempontjából tartja fontosnak az Arkteiát, amely így a naptári rítusokhoz kötődik (DODD-FARAONE 2003. 43-45). Az ellentét talán feloldható lehet. Feltehetőleg ugyanis, lehetett Braurónban egy minden évben megtartott ünnep, ahol talán a Mesogaiában élő lányokat avathatták be. Ez talán azért is valószínűsíthető, mert Athénban, Pireusban, Artemis Mounichia kultuszában is Braurónhoz hasonló, medverítussal avatták be a pubertás korbá élő lányokat. Ha több medve-rítusos kultuszhelyszínt ismerünk, feltételezhető, hogy azok egy bizonyos településen, vagy vidéken élő lányok beavatására szolgáltak. Emellett, Braurónban tudunk egy négyévenként megtartott ünnepről is, melyen talán csak egy szűk csoport lánygyermekei vettek részt, és mely főképpen a közösség számára biztosított kiengesztelő tevékenységet.

Az Arkteia rítusa kapcsán több eredetmondával is rendelkezünk, melyekben központi szerepet töltött be a medve, hiszen maga az Arkteia is az *arktos* szóból származik, mely medvét jelent. Az eredetmondák nagyon hasonlóan egymáshoz, egy-két ponton térnek csak el. Az egyik szerint egy Phlaidai nevű kis községbe betévedt egy nőténymedve, aki megszelídült és együtt élt a falubeliekkel. Egy nap azonban egy kislány játszani akart a medvével, ingerelte is,

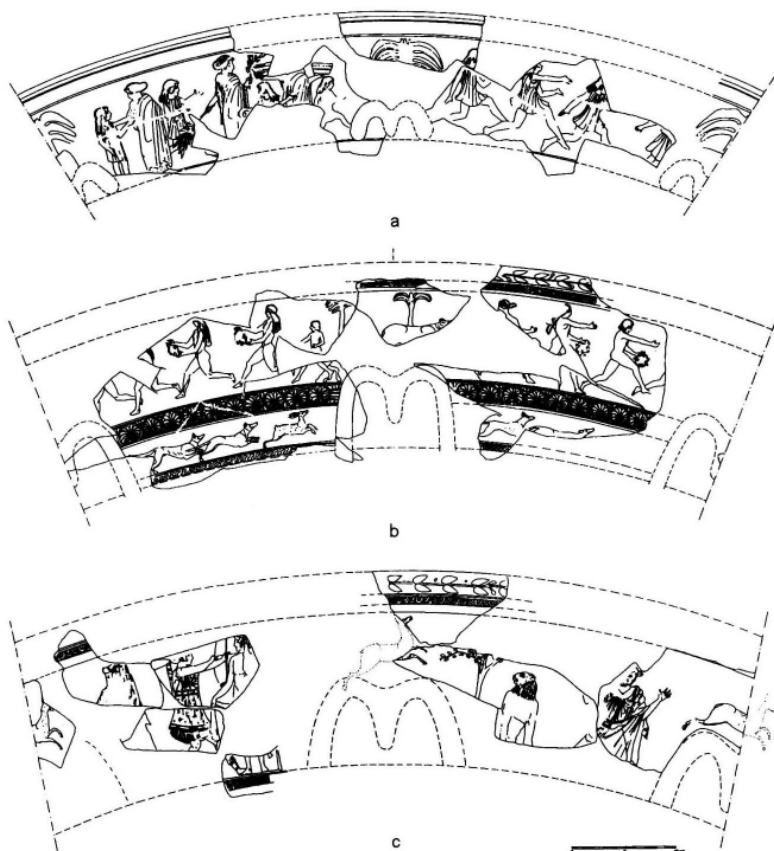
mire a medve ijedtében megölte a gyermeket. A lány testvérei dühükben ledöftek a medvét. Mivel azonban Artemis istennő szent állatát ölték meg, dögvész kezdett pusztítani az athéniaiak között. A járványt csak úgy győzhették le, ha az athéniaiak kislányaikat felajánlották Artemisnek papnői szolgálatra. Belőlük lettek az arktosok. Egy lány addig nem mehetett férjhez, míg Artemisnek nem szolgált (HEGYI 2003. 64). A második történet nagyon hasonló ehhez. Valamikor egy medve került Braurón községbe, a már Artemisnek álló szentélybe és ez a nősténymedve megszelídült. Egyszer egy kislány játszani kezdett Artemis szent állatával, mire a medve ijedtében kikaparta a lány szemét. A kislány fiútestvére dühében megölte a medvét, mire Artemis istennő éhínséggel sújtotta az athéni lakosokat. A delphoi jósdá tanácsa, Apollón kinyilatkoztatása szerint és az athéniaiak szavazatával egyetemben, az éhínség megszüntetéséért minden lánynak, még férjhez menés előtt, el kellett játszania a medvét Artemis tiszteletére (DODD -FARAONE 2003. 52).

Az eredetmondákból kiderül, hogy a konfliktust az okozta, hogy Artemis csapásokkal sújtotta az athéniaiakat, akik elküldik lányaikat az istennőnek szolgálni. Aristophanés *Lysistraté*jának 644-645. sorához kapcsolódó scholion alapján tudjuk, hogy feltehetőleg csak athéni arisztokrata családok lánygyermekai teljesítettek papnői szolgálatot, akik 5-11 éves koruk közötti lányok voltak, akik ekkor érkeztek meg Braurónba, valamennyi időt eltöltöttek itt, és megkezdték papnői szolgálatukat. A brauróni arktosok a szentélyben nemcsak papnőként tevékenykedtek, hanem a kultuszhelyszín egyfajta „internátusként” is funkcionált, vagyis a lányokat jövőbeli anyai és feleségi feladataira is felkészítették (SEIFERT 2007. 56).

Az arktosok nővé válása beavatással történt meg. A lányok a szertartás során kis, sáfrányszín khitónt viseltek, melyet Aristophanés is megemlít a *Lysistraté*-ben: „Mint tíz éves leány Artemis örlője valék, /S medve, sáfrányszín ruhában a Brauróni ünnepen” (ARISTOPHANÉS 2002. 644-645). A sáfrányszín egy bizonytalan interpretáció szerint a medve bőrszínét szimbolizálta (NIELSEN 2009. 86), de álláspontom szerint a sáfrányszín viseletének egy lehetséges magyarázata, hogy a sáfránysárga ruha a görög lányok mennyasszonyi ruhája is volt, mely összecseng az Arkteia céljával. Ugyanakkor a sáfrányszínnak szexualitáshoz kötődő tartalma is van, hiszen a *Lysistraté* vígjáték címszereplője arra kéri nőtársait, hogy viseljenek kirívó, és áttetsző sáfrányszínruhát, hogy férjeik figyelmét újra magukra vonják, tehát a sáfrány a női testiség, testi érettség szimbóluma is volt, mely szintén kapcsolódott a pubertásból a női életbe való átlépésbe.

Az átmeneti rítus kapcsán Arnold van Gennep (2007) és Victor Turner (2002) által alkalmazott rítuskategóriákkal és fogalmakkal szeretném bemutatni az Arkteiát. Az antropológusok a beavatás első szakaszának az elkülönülést jelenítették meg, mely során a beavatásra váró kikerül a megszokott környezetéből és korábbi státuszát felhagyva, a *communitas* szellemében, társaival egyenlőtözekekben, egyforma viselkedési normákkal készül fel a beavatásra. Jelen esetben ezek az otthonukból kiszakított kislányok, akik egyenszínű sáfrányruhát viseltek.

A beavatás további mozzanatait egy svájci magánygyűjteményben fennmaradt vázatöredéknek köszönhetően tudjuk rekonstruálni. A vázarajzok a beavatás második, „liminális” szakaszát jelenítik meg, amikor a lányok kapcsolatba kerülnek a transzcendens világgal.

Az A vázatöredékrajzon lányok kis khitónban szaladnak feltehetően egy őket üldöző vadász elől. A futás valószínűleg egy rituális vadászat, amelyet tanúsítanak a B vázatöredékrajz alsó részében lévő üldözött szarvasok, illetve az őket üldöző vadászkutyák. A képen szinte minden életkorban lévő nő megtalálható, kislányok egészen rövid hajjal, nagyobb lányok, akik a beavatásra várnak, és hosszú ruhát viselő idősebb nők, akik papnők lehetnek, mert az egyik női alak egy kis kratért tart a kezében, melyet italáldozat bemutatására használtak (NIELSEN 2009. 96). A khitónban szaladó medve-lányokat egy kisebb, mezeten alak üldözi, aki az a fiú, akinek a medve megölte a lánytestvérét. Majd az arktosok levetik a ruhát, amellyel a kislányok egy szimbolikus áldozattal

felajánlják magukat Artemisnek kiengesztelésül, a megölt medvéért, akinek képe a vázatöredékrajz közepén fellelhető. Ez a szimbolikus áldozat jelentheti a kislányok természetfeletti világgal való kapcsolatát, melynek végén, miután elérték Artemis bocsánatát, „újjászületnek”, átlépnek egy életfázison. A meztlenség, illetve az egyéb ábrázolásokon megjelenő medvemaszk viselete, amely szándékos elcsúfítást is jelent, valamint a fáklyatartóként való ábrázolás, amely szintén egy éjszakai rítusra vonatkozik, mind a liminális szakaszra jellemző szimbólumok, melyek az átmenet fontos eszközei mind az egyén, mind a közösség számára. Majd az átmeneti rítus utolsó szakaszában, a visszafogadó vagy újrafogadó szakasz keretében a lányok a felnőtt nők hosszú ruháját öltötték magukra, mellyel lezárult a beavatásuk.

A C vázatöredék azonban vélhetőleg egy mitológiai történetet ábrázol. A saját interpretációm szerint a C vázatöredék az A és B vázarajzok történéseinek szimbolikus ábrázolása. A bal szélen látható nőalak Artemis, vele szemben a férfi, aki megöli a medvét, jobb szélen pedig egy medvemaszkos nőalak, aki feltehetőleg papnő, az Arktea felügyelője. A kutatásban azonban a leginkább elfogadott feltételezés, hogy a medvemaszkos nőalak, papnő talán Iphigeneia. A scholiontól fennmaradt forrás szerint Agamemnón Braurónban áldozta fel lányát Artemisnek, de helyette medvét helyeztek az oltárra, amire egy „misztériummal”, vagyis egy beavatással emlékeznek. Felmerülhet azonban a kérdés, vajon mi köze, - ha van köze - Iphigeneiának egy átmeneti rítushoz. A válasz talán Iphigeneia történetének ismeretében rejlik. Ha megvizsgáljuk Iphigeneia feláldozásának történetét, Euripidés, *Iphigeneia Aulisban* című tragédiája alapján és a brauróni eredetmondákat, akkor sok hasonlóságot találunk, melyet egy táblázatban foglalok össze, melyből látszik, hogy olyan, mintha Euripidés tudatosan mutatná be az átmenetet Iphigeneia sorsán keresztül.

Hasonló motívumok	Iphigeneia története	Braurón
Szent állat megölése	Agamemnón megöli Artemis szarvasát	Egy brauróni kislány testvére megöli Artemis medvét
Büntetés	A görög hajók nem tudnak elindulni Trójába, mert Artemis megvonja a kedvező szelet	Éhínség, illetve járvány
Isteni jóslat, mely emberáldozatot követel	Kalkhás pap jóslata	A delphoi jósda tanácsa

Apa zsarnoksága	Agamemnón hajlandó feláldozni a lányát	Az athéni apák kislányaikat otthonuktól messze küldik szolgálni
Öltözék	Sáfrányszín ruha, ami Aischylosnál (AISCHYLOS 1962. 238-240) is megjelenik: »S mikor leomlott a földre sáfrány/ ruhája, esdő nyilat/lőtt az áldozókra mind (...)«	A brauróni kislányok szintén sáfrányszín ruhát viseltek
Meztelenség	Iphigeneiáról lehull a sáfrányszínű ruha	A brauróni lányok levetik a sáfrányszín ruhát.
Megmenekülés	Iphigeneia helyett szarvas vagy medve kerül az oltárra	Braurónban a lányok a medve sorsát játszáék újra, illetve Hétykhios szerint kecskeáldozat is van
Házasság	Iphigeneia az esküvőjére érkezne Aulisba	Az Arktea után a lányok eladósorban lévő lánnýá váltak.
Státuszváltozás	Iphigeneia papnő lesz, először a tauroszok földjén, majd Braurónban	A lányok feleséggé válhatnak

Az, hogy a kultusz eredetmondája ennyire sok Iphigeneiára mutató jelet tartalmaz, arra enged következtetni, hogy létezett egy olyan „ösmítosz”, vagy „östörténet”, amelynek elemei voltak a táblázatban foglalt motívumok. Ez a mítosz lehetett az alapja az Iphigeneia történetnek, amely később igen nagy népszerűségnek örvendett. Ez az „ösmítosz” alakulhatott át többféle kultusz eredetmondájává, amely településenként, kultuszhelyszínenként változhatott, de mivel ott volt a széles körben ismert Iphigeneia-történet, ezért különböző szerzők a klasszikus korban analógiákat kezdtek alkotni és egy-egy adott kultusz történetét Iphigeneiához kötötték, illetve az ő jelenlétével magyarázták. Ez talán Iphigeneia feláldozásának történetét és az emberáldozat értelmét is új megvilágításba helyezi. Azzal, hogy Iphigeneia feláldozza magát Artemisnek és az istennő szolgálja lesz, talán egyszersmind a nők segítőjévé és védelmezőjévé is válik az átmenetben: az ő áldozata, megmenekülése és papnői kiválasztása biztosítja a lányok sikeres átmenetét a felnőtt életbe, egy új női generáció

megszületését, mely áldozatot az átmeneti rítusban, különböző motívumokkal újra és újra el is játszanak. Iphigeneia sorsa emellett ötvözi azokat a lehetőségeket, melyek egy nő számára adódhatott, ha részesült a beavatásban. Egy nő férjhez mehetett, feleséggé és anyává válhatott, ahogyan arra Iphigeneia is készült Aulisban, de lehetett papnő is, csakúgy mint a hőroina a tauroszok földjén, illetve Braurónban.

iii. A Braurónia ünnep

Az Arkteia, a lányok beavatási ünnepe egy nagyszabású ünnepséggel záródott, ez volt a Braurónia. A Braurónia feltehetőleg egy négy vagy ötévenkénti ünnep volt, amit az *Athenaion Politeia* is megemlít: „Négyévenkénti ünnepek a következők: az egyik a délosi - itt van egy hatévenkénti ünnep is -, a második a Braurónia, a harmadik a Hérakleia, a negyedik az eleusisi ünnep, az ötödik a Panathénaiiai” (AZ ATHÉNI ÁLLAM 2003. LIV. 7). Ugyanakkor azt is leírják, hogy Braurónban, ötévenként Bacchusünnepet, Dionysosnak szentelt ünnepeket is tartottak (ARISTOPHANÉS 2002. *Béke* 876). A Braurónia mindig ünnepi menettel indult az athéni Akropolisról Braurónba, és itt a régészek megtalálták a gymnasion nyomait, ahol sportmérkőzéseket tartottak, a lányok is versenylutáson vettek részt, valamint nagy lakomákkal és zenés mulatságokkal ünnepeltek. Aristophanés szerint ezen a rendkívüli esemény volt a férfiaknak lehetőségük arra, hogy nyilvánosan lányokkal találkozzanak (ARISTOPHANÉS 2002. *Béke* 874). A Braurónia ünnep minden bizonnyal még a liminalitáshoz kötődik, ahol a határok elmosódnak, a társadalmi normák szerepe csökken, ahol férfiak és nők együtt ünnepelhetik azt, hogy a lányok elnyerték az istennő bocsánatát és így a termékenység évről-évre biztosítva van.

V. A Brauroneion, Artemis Braurónia az Athéni Akropoliszon

A brauróni Artemis kultusz vélhetőleg a 6. században, Athén tyrannosának, Peisistratosnak idejében jelenhetett meg az athéni Akropoliszon, ez volt az úgynevezett Brauroneion, vagyis a brauróni Artemis kultuszának szentélye, a Propylaia mellett. A Brauroneion épületéről kevés forrással rendelkezünk, az ókori szerzők közül Pausanias említi Artemis istennő brauróni kultusza mellett az athénit, az Akropoliszt is. Művében ezt írja: „Itt van a brauróni Artemis szentélye. Benne a szobor Praxitelés alkotása; az istennő ezt a nevet Braurón községről kapta. Ősi, fából készült szobra szintén Braurónban áll, és mint mondják, ez a taurisi Artemis” (PAUSANIAS 2000. I.23.7). A szentélykörzetben a múlt században végeztek régészeti ásásokat és megtalálták azt a helyet, ahol

Artemis istennő kultuszszobra állhatott, amelyet Pausanias szerint Praxitelés készített. A régészek a falmaradványok mellett rekonstruálták a két bejáratot és a szentélyhez vezető lépcsőt (RHODES-DOBBINS 1979. 341). A görög-perzsa háború után a szentélyt újjáépítették, Mnésiklés a Propylaia építészé volt valószínűleg az, aki Artemis Braurónia szentélyét is új fallal vette körül (BOERSMA 1970.72). Továbbá, ettől az időszaktól kezdve a vidéki Braurónban tett felajánlásoknak két listája is volt: az egyik Braurónban, a másik az Akropoliszon (PAPADIMITRIOU 1963. 113). Tehát az akropoliszi Brauroneion a vidéki szentély egyfajta nyilvántartási helyeként is működött.

VI. A brauróni kultusz szerepe Peisistratos valláspolitikájában

A történeti kutatásban alapvetően feltételezik, hogy Peisistratos, uralkodása alatt Artemis Braurónia kultuszát felvitte az Akropoliszra. A szakirodalom azonban megosztott azzal kapcsolatban, hogy a Brauroneion megépítése és Artemis kultuszának akropoliszi „meghonosítása” valóban Peisistratos uralkodása idején történt, vagy a szentélyt csak jóval később építették meg. A szentély Peisistratoshoz kötését elismeri többek között Helmut Berve (1967) és emellett érveit fogalmazza meg Loretana de Libero (1996) is. Az elmélet ellenzői alapvetően írásos bizonyítékok hiányára és a kevés régészeti leletekre hivatkoznak (pl. BOERSMA, Johannes Sipko. *Athenian building policy from 561/0 to 405/4 B.C.* vagy MEJER, Jorgen. „Artemis in Athens.” In *From Artemis to Diana. The Goddess of Man and Beast*. (Danish Studies in Classical Archeology, Acta Hyperborea.12). Ugyanis a legkorábbi, szentélykörzetben fellelhető lelet két, 6. század végén keletkező márvány vadászkutya szobor, amelyek talán felajánlási tárgyak lehetettek a vadászat istennőjének (BOERSMA 1970. 15). Néhány kutató az 5. század elejére keltezi a Brauroneion alapítását, mert ebből az évszázadból valók a szentélynél talált fekete-fehér alakos kratériskoi-k, bár ezekből a leletekből korábbi fennállásra is lehet következtetni (MEJER 2009. 61). A későbbi alapítás kapcsán egy lehetséges interpretációnak tartom, hogy a görög-perzsa háborúk után a szentélykörzet felújítatójának, esetleg építőjének Kimónt feltételezik (BOERSMA 1970. 72), akinek nemzetsége, a Philaidák szintén Braurónból származtatták magukat.

A különböző feltételezéseket egybevetve, véleményem szerint helytálló a Brauroneion megépítését Peisistratos időszakához kötni, ha nem is kifejezetten magához a tyrannoszhoz, de mindenképpen az ő családjához, a Peisistratidákhoz. Legfőképpen azért gondolom ezt, mert Plutarkhos és Platón írásaiból tudjuk, hogy Peisistratos Braurónból származott. Ha a két

szerző állítását elfogadjuk, akkor felmerülhet a kérdés, hogy vajon kinek állhattott érdekében, hogy egy viszonylag kicsi és marginális, tipikusan női kultuszt felvigyen az Akropolisra, ha nem egy olyan uralkodónak, akinek személyes kötődése van az adott kultuszhoz. Lehetségesnek tartom, - annak ismeretében, hogy a lokális kultuszok papi vezetői általában az adott kultusz területét birtokló arisztokrata családok voltak (SAPHIRO 1989. 14) - hogy Peisistratos, illetve a családja a brauróni kultuszban betölthetett valamilyen szakrális funkciót. Emellett a tyrannos idejében bevezetett kultuszok, ünnepségsorozatok, szentélyépítések, mind olyan istenségeket helyeztek előtérbe, akik feladatköreik, attribútumaik miatt az arisztokrácia helyett inkább a társadalom vidéki, paraszti rétegéhez kötődtek, mint Dionysos isten (ZATTA 2010. 38). Artemis is hasonló istenség lehetett, mert az istennő, akinek különösen sok kultushelyszíne volt a vidéki Attikában, bizonyosan kedvelt és ismert istenség lehetett. Azzal, hogy Peisistratos szentélyt állíttatott ennek a népszerű istennőnek, talán az athéni társadalom egy szélesebb, vidéki rétegének akart kedvezni és annak elismerését akarta kiváltani, mindazonáltal a saját hatalmának megerősítését is elérhette. A Brauroneion Akropolisra történő helyezése is nagyon érdekes. Jelenlegi ismereteim alapján, a Brauroneion volt az egyetlen olyan épület az Akropolison, ahol a helyiek magánadományait rakhatták le, melyeket nem Athénének, vagy a városnak szántak (MEJER 2009. 61). Mindez azt bizonyítja, hogy kiemelkedő jelentőségű volt Artemis Braurónia kultusza, vagy legalábbis azzá vált. Peisistratos tehát a vidéki kultusból városit csinált, amellyel esetlegesen Athén poliszának a városban és vidéken élő közösségeit akarta összekötni. A kitüntetett helyszínválasztás újabban jelentheti a lokális kultuszok jelentőségét a tyrannos politikájában, de azt is, hogy a kultusz tartalmának üzenete, a termékenység, a magánfelajánlások gyakorlata fontos volt az uralkodó számára. A Brauroneion megépítésével a vallási ünnepségek száma növekedett, a közös ünnepek pedig minden bizonyosan a város közösségét is jobban összekovácsolták, erősítve a polisz közös identitását. Végül pedig, ugyan nem tudjuk, hogy az akropolisi Brauroneion épületében mely vidéki rituálék jelentek meg, de a szentély megépítése Attika központjában, mondhatni „fővárosában” talán több család számára tette elérhetővé az artemisi szolgálat megvalósítását, mint a tengerparti Braurónban és talán a kultusz felvitelével Peisistratos a vallásgyakorlatot, a magánfelajánlások körét kívánhatta könnyebben elérhetővé tenni az attikai családok számára.

Szövegkiadások

- AISZKHÜLOSZ. 1962. „Oresztea: I. Agamennón”. Ford. Devecseri Gábor. In *Aiszkhülosz drámái*, (A világirodalom klasszikusai). Budapest: Európa. 151-202.
- ARISZTOPHANÉSZ. 2002. „Béke”. Ford. Arany János. In *Arisztophanész vígjátékai*. (Osiris Klasszikusok). Budapest: Osiris. 307-375.
- ARISZTOPHANÉSZ. 2002. „Lysistrate”. Ford. Arany János. In *Arisztophanész vígjátékai*, (Osiris Klasszikusok). Budapest: Osiris. 467-537.
- „Az Athéni állam”. 2003. Ford. Ritoók Zsigmond. In *Államéletrajzok* (Osiris Könyvtár, Történelem). Budapest: Osiris. 5-56.
- EURIPIDÉSZ. 1961. „Iphigeneia Auliszban”. Ford. Devecseri Gábor. In *Euripidész válogatott drámái*. Budapest: Magyar Helikon. 407-473
- EURIPIDÉSZ. 1961. „Iphigeneia a tauroszok között”. Ford. Devecseri Gábor. In *Euripidész válogatott drámái*. Budapest: Magyar Helikon. 275-335
- HOMÉROSZ. 1974. „Iliász”. Ford. Devecseri Gábor. In *Iliász, Odüsszeia, Homéroszi Költemények*. Budapest: Magyar Helikon. 9-446.
- „Küприя.” 1974. Ford. Devecseri Gábor. In *Iliász, Odüsszeia, Homéroszi költemények*. Budapest: Magyar Helikon. 894-902.
- PAUSZANIASZ. 2000. *Görögország leírása, I. kötet*. Ford. Muraközy Gyula. Budapest: Pallas Stúdió-Attraktor KFT.
- PAUSZANIASZ. 2000. *Görögország leírása, II. kötet* Ford. Muraközy Gyula. Budapest: Pallas Stúdió-Attraktor KFT.
- PLATÓN. 2005. „Hipparkhosz (avagy a Haszonleső)” Ford. Mészáros Tamás. In *Apokrif dialógusok. Első Alkibiadész, Második Alkibiadész, Hipparkhosz, Szerelmes ifjak, Theagész, Kleitophón, Minósz*. Budapest: Atlantisz. 123-134.
- PLUTARKHOSZ. 1978. „Szolón.” Ford. Máthé Elek. In *Párhuzamos életrajzok, Első kötet*. Budapest: Magyar Helikon. 169-207.
- SZOPHOKLÉSZ. 1983. „Elektra.” Ford. Devecseri Gábor. In *Szophoklész drámái*. (A világirodalom klasszikusai.) Budapest: Európa. 231-293.
- STRABÓN. 1977. Ford. Dr. Földy József. *Geógraphika*. Budapest: Gondolat.

Bibliográfia

- ASHERI, David–LLOYD, Alan–CORCELLA, Aldo. 2007. *A Commentary on Herodotus Books I- IV*. Oxford: Oxford University Press.
- BERVE, Helmut. 1967. *Die Tyrannis bei den Griechen*. Beck: München.
- BOERSMA, Johannes Sipko. 1970. *Athenian building policy from 561/0 to 405/4 B.C.* h.n.: Wolters-Noordhoff Publishing.

- DODD, David B.–FARAONE, Christopher A. 2003. *Initiation in Ancient Greek Rituals and Narratives. New Critical Perspectives*. London: Routledge.
- DOWDEN, Ken. 1990. „Myth: Brauron and Beyond”. *Dialoges d'Histoire Acienne* 16/2: 29-43.
- COOK, J.M. 1951. „Archeology in Greece, 1949-1950.” *The journal of Hellenic Studies* 71: 233-253.
- EIJNDE, Floris van den. 2010. *Cult and society in early Athens. Archeological and Anthropological approaches to state formation and group participation in Attica. 1000-600 BCE*. PHD Amsterdam. Utrecht University Repository.
- EKROTH, Gunnel. 2003. „Inventing Iphigeneia? On Euripides and the Cultic Construction of Brauron.” *Kernos, Revue internationale et pluridisciplinaire de religion grecque antique* 16: 59-118.
- GENNER, Arnold van. 2007. *Átmeneti rítusok*. (Kultúrák keresztútján 9.) Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete, PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, L'Harmattan.
- FRAZER, James George. 1898. *Pausanias's Description of Greece: 2.: Commentary on Book I*. London, New York: Macmillan and Co., Lim.
- HEGYI, Dolores. 2003. *Görög vallástörténeti Chrestomahia*. Budapest: Osiris.
- KERÉNYI, Károly. 1977. *Görög mitológia. I. Történetek az istenekről és az emberiségről. II. Hérosztörténetek*. Szeged: Szukits.
- KYRIAKOU, Poulheria. 2006. *A Commentary on Euripides's Iphigeneia in Tauris*. Untersuchungen zur Antiken Literatur und Gesichte. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- LAUTWEIN, Thomas. 2009. *Hekate, Die dunkle Göttin*. Roter Drache.
- LIBERO, Loretana de. 1996. *Die archaische Tyrannis*. Stuttgart: Franz Steiner.
- LLOYD-JONES, Hugh. 1983. „Artemis and Iphigeneia.” *The Journal of Hellenic Studies* 103: 87-102.
- MEJER, Jorgen. 2009. „Artemis in Athens.” In *From Artemis to Diana. The Goddess of Man and Beast*. (Danish Studies in Classical Archeology, Acta Hyperborea.12) University of Copenhagen: Museum Tusculanum Press.
- NIELSEN, Inge. 2009. „The sanctuary of Artemis Brauronia. Can Architecture and Iconography Help to Locate the Settings of the Rituals?” In *From Artemis to Diana, the Goddess of Man and Beast*. (Danish Studies in Classical Archeology, Acta Hyperborea 12) University of Copenhagen: Museum Tusculanum Press.
- ODGEN, Daniel (Szerk). 2007. *A Companion to Greek Religion*. h.n.: Blackwell.
- PAPADIMITRIOU, John. 1963. „The Sanctuary of Artemis at Brauron.” *Scientific American* 208/6: 110-120.

- RHODES, Robin F–DOBBINS. John J. 1979. „The Sanctuary of Artemis Brauronia on the Athenian Akropolis.” *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 48/4: 325-341.
- SAPHIRO, Harvey Alen. 1989. *Art and cult under the tyrants in Athens*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- SEIFERT, Martina. 2007. „Kleine Bärinnen in Brauron? Ein Kult und seine Interpretation.” In *Archäologie zwischen Befund und Rekonstruktion. Festschrift für Renata Rolle zum 65. Geburtstag*. Hamburg: Dr. Kovac.
- TURNER, Victor. 2002. *A rituális folýamat: struktúra és antistruktúra*. Budapest: Osiris.
- ZATTA, Claudia. 2010. „Making History Mythical: The Golden Age of Peisistratus.” *Arethusa* 43/1: 21-62.

„Mindezek ellenére se hagynám el a hitemet...”
**– Vallásosság és spiritualitás észlelt előnyeiről
és hátrányairól kibontakozó felnőttkorban**

OLÁH JULIANNA

Bevezetés

Vallás és spiritualitás

A vallás és a spiritualitás (V/S) az emberi élet olyan aspektusai, amelyek sokakat meghatározóan érintenek, mégis megítélésük, mérésük és definiálásuk rendkívül változatos nehézségeket okoz. Jelen kutatásomban a vallás és spiritualitás több elterjedt deifníción és metodológiai megközelítése közül az interkorrelációs és dimenzionális megközelítést alkalmazom (FETZER INSTITUTE 1999), azaz a jelenséget két, részben átfedő, gyakran, de nem feltétlen együttjáró fogalomegyüttesként kezelem, amelyek külön-külön és együtt is több dimenzióra lebonthatóak. Bár a szövegben többször használom a vallás kifejezést, ezzel az egyes személyek vallásosságára, személyes hitük vallásos keretekben való megélésére utalok, és nem egy társadalmi szintű világnézetet és spiritualitást közvetítő, kollektív rendszerre. Emellett fontos megemlíteni, hogy a kutatás mintavétele miatt annak elméleti kereteit a nyugati, szekularizált államokban megjelenő, keresztény-zsidó vallás családból származó vallásosság kutatása adja, ami globálisan nem reprezentatív.

Korspecifikus spiritualitás?

A szellemi bölcsesség hagyományosan az idősor gyümölcse, és a pszichológia több elmélete is az élet szellemi vagy erkölcsi fejlődését feltételezi (pl. FOWLER 1991, ERIKSON 1980). Az elméleti keretek mellett számos empirikus vizsgálat is alátámasztja, hogy a korosztályok között jelentős különbségek vannak a V/S nagyságrendjében és szerepében. Pl. a latin-amerikai Markides (1987) longitudinális tanulmánya szerint az önbevalláson alapuló vallásosság mértéke az évek során enyhén nőtt és ezt az adatot afroamerikai mintán végzett

tanulmányok is megerősítik (CHATTERS–TAYLOR 1989). Ainlay és Smith (1984) szerint bár a V/S dimenzióit az emberek az évek során azonos módon írják le és idősebb korban a szervezeti és személyes vallási gyakorlat mennyisége közelebb van a fiatalkorihoz, az évek múlásával a vallási elkötelezettség egyre inkább meghatározó. A fenti adatok tükrében látszik, hogy a vallásosság és a vallásosság hatásának általánosítása különböző életkorokra problematikus, azonban a legtöbb tanulmány kontrollváltozóként kezeli a kort. Azonban, ha speciális korcsoportra fókuszál is - valószínűleg épp a sok esetben megnőtt relevancia miatt -, akkor idős emberek vallásosságának, spiritualitásának hatásait és ennek módjait vizsgálja és jóval kevésbé gyakori szempont a konstruktum fiatal felnőttkori vizsgálata (MCNAMARA ÉS MTSAI 2010). Ez azért jelent számottevő hiányosságot, mivel ha alacsonyabb és a fent idézett elméleti keretek szerint minőségében is más a spiritualitás megélése fiatalok körében, akkor feltételezhetjük, hogy hatásának mértéke vagy minősége is eltér.

Márpedig hasonlóan az előző bekezdés adataihoz, melyek megerősítik a mennyiségi különbséget, a minőségi eltérésekre is találhatunk empirikus bizonyítékokat. Kifejezetten a korcsoport vallásosságát és spiritualitását vizsgáló tanulmányok szerint a fiatal felnőttek vallási képe személyre szabottabb és nagy különbségeket mutat az egyének között, még ugyanazon vallási csoportokon belül is (VOAS–CROCKETT 2005). A normaként megjelenő vallási/spirituális meggyőződésektől való deviancia mellett azonban leírtak új, korspecifikus V/S-formákat is, amelyeket a fiatal felnőttek nagy többsége (~2/3-a) önazonosnak érez még szekularizált, nem vallásos európai országokban is (SMITH–SNELL 2009). Az, hogy egyébként ateista többséggel jellemezhető közösségekben is megjelenik a spiritualitás valamilyen formájának fontossága, egy nem vallásos környezetből származó dán hallgatókon végzett kutatás is megerősíti, amely a morális és spirituális meggyőződések és nézetek kidolgozottságára, gazdagságára és elterjedtségére hívta fel a figyelmet (ARNETT–JENSEN 2002). Ha a lelki életet intézményesített vallásgyakorlatra és személyes spiritualitásra bontjuk, fiatal felnőttek körében intézményes vallásosság mértékében csökkenő, míg személyes lelkiség mértékében enyhe növekedést láthatunk. Ez nem meglepő, hiszen erre az életszakaszra a vallási kétségek kiemelkedően magas szintje (KRAUSE ÉS MTSAI 1999), és a fokozott halálsszorongás is jellemző az identitáskeresés, szereppróbatgatás mellett (RICHARDSON ÉS MTSAI 1983). Ezeket a megállapításokat figyelembe véve felmerül a kérdés, hogy ami a kibontakozó felnőttkor új, egyházhoz nem vagy lazán kapcsolódó spirituális formákat és a vallási hit egyénre szabott formáit illeti, milyen módon lehetnek előnyösek a fiatal felnőttek számára?

Nemi különbségek a vallás és spiritualitás megélésében

A spiritualitás szakirodalmának egy másik elhanyagolt területe a nemi különbségek vizsgálata, amelyet szintén kortrollváltozóként kezelnek a legtöbb kutatásban. Több tanulmány számolt be arról, hogy a hit, lelkiség, vallás megélése minőségi és mennyiségi különbségeket mutat nemek mentén, különösen fiatal korban.

Ezen eredmények szerint a nők a férfiakhoz képest általában a spiritualitást és a vallást inkább fogalmazzák meg a kapcsolat és a kapcsolódás szempontjából (MILLER–DAVIES–GREENWALD 2000) Desrosiers és mtsai (2011) kutatásai szerint lányok esetében egy felsőbb létezővel való kölcsönös kapcsolat, míg fiúknál inkább a vallás útján nyert társas támogatottság, jelentésadás a jelentős. A különbséget a kutató olyan markánsnak látta, hogy a női mintán megfigyelt vallásosság speciális formáját kapcsolati spiritualitásnak nevezte el („relational spirituality”).

A minőségi nemi különbségek hipotézisét megerősíti az is, hogy egy gyermekeken végzett kvalitatív és kvantitatív kutatás azt találta, hogy Isten fogalma egy kicsit legalistább volt a fiúknál, és jobban hangsúlyozták Isten erejét és az emberi erkölcsre gyakorolt hatását, mint a lányok (TAMMINEN 1994). Isten közelségét gyakrabban érzékelik a lányok - akiknél a vallásos hit és istenkép inkább nyugszik saját tapasztalatokon és egy bensőséges viszonyon, mint egy hitrendszer és gondolkodásmód felé való elköteleződésen –; vezetésének érzékeléséről azonban nagyobb százalékban számoltak be fiúk. Továbbá a lányok a vallás személyes, mintsem a fiúk által kiemelt praktikus vetületét hangsúlyozták. Ezzel párhuzamosan a lányok általában spirituálisabbnak és vallásilag elkötelezettebbnek vallották magukat (TAMMINEN 1994). Serdülők között a lányok sokkal nagyobb valószínűséggel vesznek részt vallási szolgálatokon, mint a fiúk; a hitet a mindennapi élet formálásában fontosabbnak tekintik; inkább érznek személyes elkötelezettséget arra, hogy Istennek adják az életüket; gyakrabban vesznek részt vallási ifjúsági csoportokban, illetve nagyobb valószínűséggel imádkoznak és érzik magukat közel Istenhez (SMITH–DENTON 2009) amerikai mintán. Buchko (2004) szerint a főiskolai nők vallásos hitében is nagyobb szerepet kap egyfajta spirituális kapcsolati jelleg (*strong spiritual relational component*), mint a férfiakéban, és a valláshoz való kötődésük is erősebb. Ez a kötődés úgyis fenn áll, hogy bár vallásosabbnak tartják magukat, többet járnak istentiszteletre, erősen kapcsolódnak az egyházhoz, mégis kívülállónak érzik magukat nagyméretű, patriarchális vallási közösségeikben (St. VILLE 2001), tehát a szociális előnyök ellenére is megjelenik a különbség.

A feltárt különbségeket egyes kutatók biológiai vagy intrapszichés tulajdonságoknak tulajdonítják (FRANCIS–WILCOX 1996, MILLER–HOFFMANN 1995, THOMPSON 1991, TRZEBIATOWSKA - BRUCE 2013), míg mások a társadalmi, kulturális, interpszichés hatásoknak a szerepét hangsúlyozzák (HALL 1997, MAHALIK–LAGAN 2001, COLLETT–LIZARDO 2009, SCHNABEL 2015, HACKETT és MTSAI 2016). Mahalik és Lagan (2001) eredményei szerint egyes tradicionális férfiszerepek eltántoríthatják a férfiakat a vallásos bevonódástól, például azok a kaukázusi férfiak, akik szerettek volna a tradicionális nemi szerepnek megfelelően élni, alacsonyabb jóllét pontszámot és alacsonyabb intrinzik valóságosság pontszámot értek el, mind azok, akik ezt nem tartották fontosnak. Továbbá csak a nemi orientációt nézve, a feminin nemi orientáció pozitív kapcsolatban állt a vallásos hiedelmekkel, míg a férfi nemi orientáció nem mutatott kapcsolatot (FRANCIS–WILCOX 1996). Ezek az eredmények a nemi különbségek társadalmi befolyásoltságát erősítik meg, akárcsak az, hogy egyes, amerikai-nyugati kultúrától eltérő környezetben folyó kutatások nem találtak nemi különbségeket (SIMPSON és MTSAI 2008). Egyes elméletek szerint ez a nemi különbség főleg annak köszönhető, hogy a nők tradicionális társadalmi szerepeit (és hátrányait) a vallás újratermeli. Ennek egy kiemelt módja lehet az, hogy az alapvetően femininnek tekintett viselkedésmintát és kapcsolódási mintát a vallási közösségek jutalmazták, így az egyébként elnyomott helyzetben levő nők hatalomhoz juthatnak a vallási csoporton belül a „női vallásosság” által (FEDELE ES KNIBBE 2013).¹

Nemi különbségek a vallás és spiritualitás hatásában

Néhány kutatás már vizsgálta a spiritualitás, vallás hatását nemi szempontból is, azaz tesztelte, hogy ha a vallás és spiritualitás alapszintjére kontrolláljuk is az adatokat, máshogy vagy más mértékben hat-e a vallás a mentális és fizikai egészség mutatóira férfiaknál és nőknél. Egy amerikai tanulmány a spirituális élmények, személyes és nyilvános vallási tevékenységek kapcsolatát, interakcióját elemezte a mentális egészség általános mutatóival (MASELKO és KUBZANSKY, 2006). Az eredmények azt mutatják, hogy mind a férfiak, mind a nők heti rendszerességgel folytatott nyilvános vallási tevékenysége jobb önértékeléssel, alacsonyabb pszichológiai nehézségekkel és nagyobb boldogsággal járt együtt. Férfiaknál azonban a nyilvános vallásos tevékenységek gyakorisága és az egészségügyi állapot közötti kapcsolat erőssége kétszer akkora volt, mint

¹ Természetesen ezt korrigálni igyekvően megjelentek a nemek egyenlőségére törekvő, vagy a nők megerősítését célzó spirituális mozgalmak is.

nőknél, továbbá a nyilvános vallásos aktivitás distresszel, és boldogsággal való kapcsolata kb. másfélszer erősebb volt férfiak esetében. A személyes vallásos tevékenység nem mutatott szignifikáns kapcsolatot a vizsgált változókkal, ám tendenciaszintű hatása boldogság és egészség esetében szintén erősebb volt férfiaknál, míg a spirituális élmények hatása kb. megegyezett mindkét nemnél. Eredményeik megerősítették a hipotézist, miszerint a nyilvános vallási tevékenységek (pl. szolgálati részvétel), lelki élmények a nők és a férfiak széleskörű jólléti mutatóihoz kapcsolódnak, azonban a kapcsolatok erőssége jelentősen eltérhet nemenként. Úgy tűnik, ha elfogadjuk a vallásosság hatását a jóllétre, a férfiak több hasznot húznak a közösségi, nyilvános vallási tevékenységek végzéséből, mint a személyes vallásos tevékenységekből és lelki élményekből, míg nők esetében a lelki élmények gyakori átélése növeli leginkább a jóllétet (legalábbis amerikai, keresztény-zsidó valláscsaládhoz tartozó hívők körében).

Strawbridge és munkatársai (2001) depressziós betegek utánkövetése során azt találták, hogy a depressziópontszám nagyobb valószínűséggel esett a klinikai szint alá, ha a résztvevők vallásos szolgáltatásokat vettek igénybe (pl. istentisztelet, imacsoport), ám ez a kapcsolat csak nők esetében állt fent. Európai országok népességét vizsgálva Nicholson és mtsai (2009) szintén nemenként változó hatásméretet találtak a vallásgyakorlat és az önbevalláson alapuló egészségügyi állapot között. Egy amerikai több évtizedes longitudinális vizsgálat szerint nők esetében a vallásgyakorlat egész életen át tartó jobb egészségügyi állapothoz és lassabb egészségügyi hanyatláshoz vezetett, ám férfiak esetében nem volt ilyen hatás. Több tanulmány beszámol arról is, hogy a V/S protektív ereje az öngyilkossággal szemben erősebb nőknél, mint férfiaknál (NEELEMAN és MTSAI 1997, NEELEMAN–LEWIS, 1999; RASIC–KISELY–LANGILLE 2011). Kralovec és mtsai (2017) pedig arra is rámutattak, hogy klinikai mintán a vallás és spiritualitás az öngyilkosság rizikófaktoraival negatívan korrelál nőknél, ám férfiaknál nincs szignifikáns összefüggés. Nők esetében a felsőbb erőkbe vetett hit szorosabb kapcsolatban áll az élet értelmességének érzésével és a jólléttel, mint férfiak esetében (MATTIS 2002). Sharma és Reimer–Kirkham (2015) megvizsgálták, hogy a hit miként befolyásolja az egészségügyi ellátásban betegként átélt tapasztalatokat és úgy találtak, hogy a vallás különösen a nők számára jelenthet jelentős erőforrást. Koenig és mtsai (1999) longitudinális, időseken végzett kutatásukban pedig a hosszabb élettartam és vallásos eseményeken való részvétel közötti kapcsolatot erősebbnek találták nőknél.

Összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy a vallás és a spiritualitás megélésében megfigyelhetőek nemi különbségek, bár ezek kultúránként és vallásonként

eltérőek lehetnek. A vallás és spiritualitás mentális egészségre, fizikai egészségre gyakorolt, ill. mentális problémákkal szembeni preventív/rehabilitációs hatásában szintén megfigyelhetünk különbségeket mind a hatásméret, a hatás iránya vagy a hatást kiváltó komponensek mentén. Az eredmények azonban nem tisztázottak és ellentmondásosak: egyes kutatások nőknél mutatnak erősebb vagy szignifikáns hatás, míg más kutatások a férfiaknál találtak szélesebb körű és erősebb kapcsolatot. Mivel az eredmények többsége Amerikából származik és az egyes kutatások pedig nem találtak nemi különbségeket, a kérdés tisztázása további kutatásokat igényel. A problémát nehezíti, hogy szűkösek az eredményeink arra vonatkozólag, a lelki élet pontosan milyen úton hat az emberek életére az ő megítélésük szerint, és ennek életkorokra szabott feltérképezése hiányos.

A jelen kutatás

Kutatásomban két, kevésbé kutatott területét térképezem fel a vallásos, spirituális élményeknek: egyrészt képet kapunk arról, fiatal, magyar, felnőttek miként vélekednek a vallás és spiritualitás hatásáról az életükben, másrészt megvizsgálom ezen vélekedések nemi eltéréseit.

Módszer és minta

Kutatási kérdéseim megválaszolására kvalitatív, exploratív, kérdőíves elemzést is végeztem, melynek hipotézise szerint a V/S előnyeinek és hátrányainak más módjairól számolnak be nők és férfiak.

Az adatok gyűjtése online, egy nagyobb kérdőíves kutatás részeként, hálóba módszerrel történt, mely lehetővé tette a célcsoport minél szélesebb elérését. A kiindulási személyek 18-28 éves, egyetemista fiatalok voltak, akik szociális médiafelületük üzenőfalán, vagy vallásos és nem vallásos fiatalokat tömörítő csoportokban osztották meg a kérdőívet egy kitöltésre való felhívással. A kérdőív kitöltése előtt a résztvevők egy toborzó szöveget és egy tájékoztató, beleegyező nyilatkozatot olvastak el. A kitöltőknek a felhívás szerint 18-28 év között kellett mozogniuk. A kitöltés önkéntes és anonim volt, a résztvevők bármikor megszakíthatták a kitöltést.

Meg kell említenünk a kutatásból levonható következtetések limitációit, melyek egyrészt a mintanagyság korlátozottságából, nem reprezentatív voltából, a kultúra és a vallási preferenciái viszonylagos egyoldalúságából és a mintavétel nem randomizált módjából adódnak. Nem mehetünk el olyan demográfiai

változók hiánya mellett, melyek hatásait nem tudtuk mérni a jelen vizsgálatban, ám a témakörben relevánsak lehetnek, pl. végzettség, anyagi helyzet, családi állapot, szociális támogatottság, általános egészségügyi állapot, szociális környezet vallásossága.

Egy nagyobb, kvantitatív elemeket is tömörítő kérdőív részeként két nyitott kérdéssel arra kértem a résztvevőket, hogy ha tudnak, írjanak egy-egy példát arra, amikor vallásuk, spiritualitásuk megkönnyítette vagy megnehezítette életüket (*“Ha életében aktívan szerepet játszik/játszott a vallás vagy spiritualitás, mi miatt érezte, hogy ez segített Önnek? Írjon egy konkrét példát!”*; *„Volt esetleg olyan eset, időszak, amikor vallása/spirituális megnehezítette az életét? Írjon egy konkrét példát!”*). A kérdéseket online lehetett megválaszolni korlátlan terjedelemben.

A kutatást az ELTE PPK Kutatásetikai Bizottsága engedélyezte (2017/238-2).

Minta sajátosságai

	<i>Pozitív aspektusok</i>	<i>Negatív aspektusok</i>
N	162	96
M_{kor}	21.4 (SD = 2.1)	20.9 (SD = 1.8)
Nők	59%	58%

Vallásosság/Spiritualitás

Nagyon vallásos/ Nagyon elkötelezett spirituálisan	30% / 31%	32.5% / 34%
Közepesen vallásos/ Közepesen elkötelezett spirituálisan	43% / 42%	37% / 41%
Kicsit vallásos/ Kicsit elkötelezett spirituálisan	14% / 15%	13% / 10%
Nem vallásos/ Nem elkötelezett spirituálisan	13% / 13%	17% / 15%

Vallási preferencia

nem vallásos vagy atesita	12%	14.5%
spirituális	1%	4,2%

egyedi vallásos /spirituális hitét követi	4.2%	2%
buddhista	2%	3%
keresztény:	83%	76%
katolikus	46 %	56%
református	6%	8%
evangélikus	2%	1%
baptista	2%	3%
nem részletezett protestáns	27%	8%

Elemzés

A *kvalitatív elemzések* során először induktív tematikus elemzéssel létrehoztam egy 12-, illetve 8-fokú kódrendszert a hitből, vallásból nyert előnyök, illetve nehézségek értelmezésére. A kódrendszert két független kódoló (nem vallásos, ateista; vallásos, keresztény) értékelte, majd miután alkalmasnak találták, egymástól függetlenül lekódoltuk a szöveges válaszokat. Egyet nem értés esetén (4 szövegrész kategorizálása) szóban egyeztettünk a legmegfelelőbbnek talált megoldásról, míg konszenzusra nem jutottunk. Majd ezek gyakoriságát női és férfi résztvevők mentén százalékos eloszlásban összesítettem és az eltérések szignifikanciáját Khí -négyzet próbával teszteltem SPSS v. 21 adatelemző programban.

Eredmények

A kódolás során a következő tematikus kódrendszer jött létre:

POZITÍVUMOK, VALLÁS, SPIRITUALITÁS ELŐNYEI	
Kód	Példa
Erőforrás nehézségek során (instrumentális és érzelmi)	<p>„Ha valamit nehéz csinálni vagy ténylegesen szenvedés egy adott szituáció, akkor is tudom, hogy ez így lehet jó, mert a búzaszemnek is elhalva van értelme.”</p> <p>„Egy szakítás után nagyon összeomlottam. (...) Az előző héten lefogytam 5 kg-t és hulla fáradt voltam, és a második hetet és a vizsga időszakot végig bögttem. De naponta jártam templomba kicsit beszélgetni a Teremtővel. Soha nem volt olyan jó átlagom mint akkor.</p> <p>Csak Istennek tudom betudni ezt az eredményt!”</p>
Biztonságérzet, megnyugvás, béke	<p>„Élmény lecsendesedik, tisztábban látok, szorongás helyett nyugalom lesz bennem és béke.”</p>
Döntéshozatal, célok, moralitás területén való eligazodás, iránymutatás	<p>„A vallás útmutatást, keretet ad az életemnek.”</p> <p>„Kamasz és egyetemista koromban is a "spiritualitás", a magamba mélyedés segített célt találni. Úgy gondolom, hogy ezek nélkül a célok nélkül csak sodródtam volna az életben.”</p>
Emberi kapcsolatok fejlődése, létrejötte	<p>„Plébániai keresztény közösségemben hatalmas elfogadást, támogatást és szeretetet kaptam a többiektől.” „A válásom által ismertem meg rengeteg hozzám közel álló személyt és ez segített a párkapcsolatom elmélyítésében is.”</p>
Empátia, hála, nyitottság növekedése	<p>„Azon időszakokban, amikor rendszeres az imaéletem, az általánosnál nagyobb empátiát és nyitottságot tapasztalok magamban.”</p>
Pozitív élmények, boldogság növekedése	<p>„Általánosságban boldogabbnak, kevésbé elveszettnek érzem magam tőle.”</p>
Megbocsájtás, önfeloldozás elősegítése	<p>„Meg tudtam bocsájtani magamnak Jézus szeretete miatt.”</p>
Motiváció, erőforrás személyes növekedéshez	<p>„Energikusabb, magabiztosabb lettem tőle.”</p> <p>„Kreatív ötletek, megoldások fakadnak belőle.”</p>
Kapcsolatban levés Istennel/felsőbb erővel (nem az ebből származó előnyök, hanem maga a kapcsolat jutalmazó)	<p>„Személyes kapcsolatom van Istennel. Még ha sokszor nem is tudom, hogy mi a célja az életemmel, azt tudhatom, hogy a legjobbat akarja nekem. Soha nem hagyta el, még akkor sem, ha én kallódom el egy kicsit.</p> <p>Folyamatosan érzem visszahúzó szeretetét és feltétlen hűségét.”</p> <p>„Boldoggá tesz maga a tény, hogy Isten létezik, a létének örülök, szeretem Őt.”</p>

Halállal való megbirkózás (saját halál gondolata, szeretett személy halála)	„A nagypapám halálának feldolgozásához rengeteg erőt merítettem a szerető Istenbe vetett hitemből. Most már én sem félek a haláltól.”
Eszköz más, fizikai vagy társadalmi javak megszerzésére	„Könnyeb így vallásos lányokkal ismerkedni.” „Jónevű, vallásos gimnáziumba járhattam.”

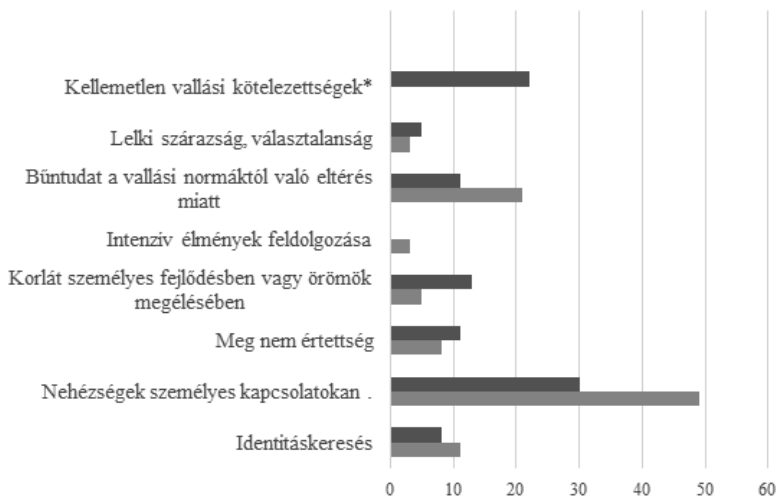
NEGATÍVUMOK, VALLÁS, SPIRITUALITÁS HÁTRÁNYAI	
Kód	Példa
Kellemetlen vallási kötelezettségek	„Nem szeretek misére járni, nyűg.”
Intenzív spirituális élmények feldolgozásának nehézsége	„Karizmatikusság által átélt élmények feldolgozása néha megterhelő.”
Nehézségek személyes kapcsolatokban	„A párom nem vallásos, a vele való kapcsolatomban néha elbizonytalanít egy másik kapcsolatnak pedig a végét jelentette a vallási különbség.” „Egyszer egyetemen kinéztek, mert vallási témában adtam elő, és elmondtam, hogy ez nekem tök fontos.” „A szexuális életet a vallás elítéli házasság előtt, és ez nagy problémát jelentett nekem, mikor komoly kapcsolatom lett.”
Bűntudat a vallási normáktól való eltérés miatt	„Mindig, amikor úgy éreztem, nem érek fel a vallás elvárásaihoz, bűntudatom lett.”
Lelki szárazság, választalanság érzése spirituális élet területén	„Néha az imádság nehéz, amikor nem érzek benne érzelmi töltetet vagy Isten közelségét, megvisel.” „Súlyos refluxbeteg lettem 5 éve és azóta sem gyógyultam meg. Hiába imádkoztam rengeteget és jártam orvosokhoz, nem segített. Ez jelentős kognitív disszonanciához vezetett minden nap, mert nem értettem miért nem segít Isten.”
Vallás szabályozottsága korlát a személyes fejlődésben vagy örömek megélésében	„Amikor az előírásokat nem megfelelő helyen értelmeztem, ezeknek túlságosan nagy jelentőséget tulajdonítottam, és ez hátráltatott az életem szabad megélésében.” „Kamaszkori gátlásokat erősítette.”

Identitáskeresés	<p>„...meleg identitás elfogadása.”</p> <p>„Apácának kellene lennem, gondolat terhe és félelme, ezen való gondolkodás.”</p> <p>„Papi hivatás elfogadása.”</p>
Meg nem értettség mások által	<p>„Kommunikációs problémák pl. a vallásos emberek nem elfogadóak azokkal, akik nem értik meg a vallásokat, vagy épp a tudományos szemléletük miatt irracionálisnak érzik azt és viszont.”</p> <p>„Amikor az iskolában páran nem értették, mit jelent hinni Istenben, és kínos kérdéseket tettek fel.”</p>

És a kódok mentén a válaszok gyakorisága a következőképpen alakult:

10.ábra: Vallás, spiritualitás előnyeire adott válaszok kódjainak százalékos eloszlása férfi és női válaszadók között. A férfiak válaszait a sötét, a nőket a világosabb szín jelöli. Khí-négyzet próba szignifikáns eredményeit *, tendenciaszintűeket . jelöli.

11.ábra: Vallás, spiritualitás hátrányaira, nehézségeire adott válaszok kódjainak százalékos eloszlása férfi és női válaszadók között. A férfiak válaszait a sötét, a nőket a világosabb szín, Khí-négyzet próba szignifikáns eredményeit *, tendenciaszintűeket . jelöli.

A létrehozott kódrendszerek három kód kivételével² mindkét nemnél alkalmazhatóak voltak, azaz a spiritualitásból/vallásból származó előnyöket és nehézségeket mindkét nem hasonlóan konceptualizálta, azaz hipotézissel ellentétben lényeges minőségi különbségeket nem találtunk a vizsgálatban. Mennyiségi különbségek tekintetében férfiak említették szignifikánsan többször a vallás mint eszköz használatát más célok megszerzésére ($\text{Kh}^2 = 3,164$, $\text{df} = 1$, $p = 0,75$, Cramer's $V = 0,23$). Nők szignifikánsan többször említették a hit előnyös szerepét a saját halál gondolatával vagy más halálával való megbirkózás esetén ($\text{Kh}^2 = 4,062$, $\text{df} = 1$, $p = 0,44$, Cramer's $V = 0,27$), illetve a V/S előnyeit akkor, amikor nehézségekkel kell szembenéznük vagy krízisben vannak ($\text{Kh}^2 = 12,083$, $\text{df} = 1$, $p = 0,001$, Cramer's $V = 0,46$).

Nehézségek területén (11. ábra) a kellemetlen vallási kötelezettségek és a személyes kapcsolatokban okozott nehézségek esetén mutatkozott statisztikai nemi különbség. Lányok tendenciaszinten többször említettek a hitnek vagy vallásnak tulajdonított nehézségeket személyes kapcsolataikban ($\text{Kh}^2 = 2,779$, $\text{df} = 1$, $p = 0,096$, Cramer's $V = 0,33$), és csak férfiak számoltak be arról, hogy nehézséget jelentenek nekik egyes vallási kötelezettségek (pl. miselátogatás, hitoktatás vagy ima, egyes étkezési vagy szexuális előírások) ($\text{Kh}^2 = 8,970$, $\text{df} = 1$, $p = 0,003$, Cramer's $V = 0,35$). A személyes kapcsolatokban való nehézségek két csoportra oszlottak: egyrészt a közösségből való kiközösítés vagy „kinézés érzését”, másrészt a párkapcsolatokban felmerülő konfliktusokat írtak le a válaszadók, amelyek a hitéleti vagy hitbeli különbségekből fakadnak. Ezek közül kiemelkedett a szexuális viselkedésekről való nézetkülönbségek problémája, amelyről egyaránt beszámoltak férfiak és nők is, és legtöbbször ez a téma merült fel, mint a bűntudat forrása, férfiak körében.

Láthatjuk még, hogy az előnyök közül a spiritualitás/vallás nehézségek során jelenlévő erőforrás szerepe volt domináns nők és férfiak között is, ezt pedig a hit biztonságérzetet adó szerepe követte. A hátrányok, nehézségek közül a személyes kapcsolatok során megélt nehézségek voltak a legkiemelkedőbbek nők és férfiak között is.

² Az előnyök esetében csak a férfiak említették a vallás mint eszköz használatát és a spirituális, vallási nehézségek között a kellemetlen kötelezettségeket. Csak nők számoltak be az intenzív spirituális élmények feldolgozásának nehézségéről.

Diszkusszió

Kvalitatív eredményeim alapján úgy tűnik, a hipotézissel ellentétben minőségi különbség nem, mennyiségi különbség azonban megfigyelhető a V/S hatásában nemek között. Úgy tűnik, férfiaknak fontosabb a vallás mint eszköz szerepe, amellyel elérhetnek más célokat is, és kellemetlenebbnek élnének meg egyes vallási kötelezettséget, mint nők. Az eredmények szerint a nőknek fontosabb a vallásból, spiritualitásból nyert segítség a halállal vagy egyéb nehézséggel való megküzdéskor. Az, hogy mindkét nemnél ez az előny volt a legdominánsabb, megerősíti a modellt, amely a V/S hatásmechanizmusában a vallásos megküzdésnek állít mediáló szerepet (FABRICATORE ÉS MTSAI 2000, MOREIRA-ALMEIDA ÉS MTSAI 2006, ANO - VESCOLLENES 2005), bár ezzel csak óvatos feltételezésként élhetünk, a minta nem-reprezentatív voltából adódóan. A pozitív vallásos megküzdés segít a stressz csökkentésében, a problémák tágabb kontextusba helyezésében és erőt, önbizalmat, reményt meríthet a hívő egy transzcendens erő közelségének megélése közben (PARGAMENT ÉS MTSAI 1994). Egy longitudinális kutatás kimutatta azt is, hogy a vallásos megküzdés és a distressz közötti kapcsolat nemcsak retrospektív torzítás eredménye, és hogy a vallásos megküzdés jelentős hatással van a stressz szintjére az idő múlásával (PARGAMENT ÉS MTSAI 1994).

A kvalitatív adatokban feltárt nemi különbségek magyarázata nehézségeket jelent, pl. nem áll rendelkezésre modell arra vonatkozólag, miért érinti inkább a férfiakat a kellemetlen vallási kötelezettségek terhe. Bár csak tendenciaszinten jelent meg, feltételezhetjük, hogy nők által többször leírt személyes kapcsolatokban okozott nehézségek mögött állhat a tradicionális női identitás azon eleme, mely szerint egy nőnek kötelessége jó kapcsolatot ápolnia környezetével vagy az a kép, hogy értékét kapcsolatainak minősége szabja meg (HALL 1997, THOMPSON 1991), ami miatt a nők intenzívebben reagálnak az e területen felmerülő nehézségekre.

A halállal és egyéb nehézségekkel való találkozáskor úgy tűnik, a nők tudnak több/többször erőt meríteni a vallásukból, amelyet egy másik kutatás is megerősít (TARAKESHWAR ÉS MTSAI 2005). Ebben szerepe lehet a keresztény vallások, illetve az európai társadalmak patriarchális rendszerének, melyekben női szerepkörbe könnyebb interpretálni a segítségkérés aktusát (MÖLLER-LEIMKÜHLER 2002, ADDIS-MAHALOK 2003). Emellett, ha érvényesnek ismerjük el korábbi, akár más korosztályú kutatások eredményeit a mai fiatalokra, a nőkre jellemző kapcsolaton alapuló, szerető, meleg istenképhe könnyebben illeszkedik a segítségkérés folyamata és ennek meghallgatása,

mint a férfiak legalistább, útmutató karakterűjébe (TAMMINEN 1994, OZORAK 1996, MILLER–HOFFMANN 1995).

Érdekes eredmény, hogy a kvalitatív elemzés a V/S pszichés hatásának olyan útjaira derített fényt, amelyeket eddig nem vizsgáltak a szakirodalomban és amelyek mérésére még mérőeszközöket sem alakítottak ki (pl. Kellemetlen vallási kötelezettségek, Intenzív spirituális élmények feldolgozásának nehézsége, Halállal való megbirkózás, Biztonság, megnyugvás). Különösen szembetűnő a lehetséges negatív következmények gazdagsága, melyek mérésére szintén kevés és nem eléggé kidolgozott mérőeszköz áll rendelkezésünkre. A vizsgálódás és tudatosságfokozás fontosságára hívja fel a figyelmet, hogy a fiatalok vallási töltetű nehézségei legnagyobb valószínűséggel környezetük intoleranciája vagy vallási nézeteiket nem vallókkal való összeegyeztetése okozta. Érdemes figyelembe venni azt is, hogy a problémák a fiatal felnőttek pszichoszociális fejlődésének olyan vitális pontjain voltak a legjellemzőbbek, mint a szociális vagy párkapcsolatok, és mélységükben a megvetettség, lenézés, kiközösítés és a párkapcsolat megszakításának élményéig terjedtek.

Mivel a vizsgálat eredményei több ponton is eltértek az idős vagy teljes populációt célzó kutatások eredményeitől, felvetődik a V/S potenciális hatásának eddig hiányzó, korcsoportspecifikus értelmezése (CASAS ÉS MTSAI 2009), bár természetesen ez csak számos egyéb longitudinális vizsgálat kiértékelése után lehet megalapozott és több kvalitatív és kvantitatív adatot igényel.

Szintén érdekes lehet a hatások vagy nemi különbségek változása a vallásosság/spiritualitás mértékének és „érettségének” szempontjából, ugyanis, ha elfogadjuk, hogy az ember spirituális képességei, érzékenysége fejlődhet élete során (JUNG 1939, FOWLER 1991, ERIKSON 1980, WILBER 2001), elképzelhető, hogy más érettségű vagy mértékű szinteken más hatásmechanizmusok érvényesülnek. Pl. a spirituális „érettség” magas fokán levő fiatalok inkább profitálnak a hit kvalitatív kutatás szerint „Kapcsolatban levés Istennel/felsőbb erővel” kódú aspektusából, míg a vallás, spiritualitás „Eszköz más, fizikai vagy társadalmi javak megszerzésére” aspektusa alacsonyabb „érettségi” szinteken domináns³.

Friss szakirodalmi eredmények arra utalnak, a V/S hatását és megélését erősen befolyásolhatják pozitív öntranszcendens emóciók (áhitat, hála, szeretet, béke) (VAN CAPELLEN ÉS MTSAI 2016) vagy kötődési stílusok (SIM–YOW 2010, AUGUSTYN ÉS MTSAI 2017), ezek vizsgálatát szintén érdemes lehet bevonni a nemi különbségeket célzó jövőbeni kutatásokba.

³ vö. Emmons: spirituális intelligencia [Emmons, 2000]

Összefoglalás

A kutatás a vallás és spiritualitás hatásának mennyiségbeli nemi különbségeit és eddig nem vizsgált módjait tárta fel, különös hangsúllyal a vallásosság, spiritualitás lehetséges negatív következményeire. Az eredmények a V/S pszichológiai hatásának életkorspecifikus értelmezésére hívják fel a figyelmet, továbbá kiindulási pont lehet egy fiatal felnőttekre kidolgozott vallás és spiritualitás mérőeszköz fejlesztéséhez.

Bibliográfia

- ADDIS, Michael E. –MAHALIK, James R. 2003. „Men, masculinity, and the contexts of help seeking”. *American Psychologist* 58/1: 5–14.
- AINLAY, Stephen C. –SMITH, Randall D. 1984. „Aging and Religious Participation”. *Journal of Gerontology* 39/3: 357–363.
- ANO, Gene G. –VASCONCELLES, Erin B. 2005. „Religious coping and psychological adjustment to stress: A meta-analysis”. *Journal of Clinical Psychology* 61/4: 461–480.
- ARNETT, Jeffrey J. –JENSEN, Lene A. 2002. „A Congregation of One”. *Journal of Adolescent Research* 17/5: 451–467.
- AUGUSTYN, Brian D., et al. 2017. „Relational spirituality: An attachment-based model of spiritual development and psychological well-being”. *Psychology of Religion and Spirituality* 9/2: 197–208.
- BUCHKO, Kathleen J. 2004. „Religious Beliefs and Practices of College Women as Compared to College Men”. *Journal of College Student Development* 45/1: 89–98.
- CASAS, Ferran, et al. 2009. „Satisfaction with Spirituality, Satisfaction with Religion and Personal Well-Being among Spanish Adolescents and Young University Students”. *Applied Research in Quality of Life* 4/1: 23–45.
- CHATTERS, Linda –M.TAYLOR, Robert J. 1989. „Age Differences in Religious Participation Among Black Adults”. *Journal of Gerontology* 44/5: 183–89.
- COLLETT, Jessica L. –LIZARDO, Omar. 2009 „A Power-Control Theory of Gender and Religiosity”. *Journal for the Scientific Study of Religion* 48/2: 213–231.
- DESROSIERS, Alethea, et al. 2011. „Parent and peer relationships and relational spirituality in adolescents and young adults”. *Psychology of Religion and Spirituality* 3/1: 39–54.
- EMMONS, Robert A. 2000. „Is Spirituality an Intelligence? Motivation, Cognition, and the Psychology of Ultimate Concern”. *International Journal for the Psychology of Religion* 10/1: 3–26.
- ERIKSON, Erik H. 1980. *Identity and the Life Cycle*. New York: W. W. Norton.
- FABRICATORE, Anthony N., et al. 2000. „Personal Spirituality as a Moderator of the Relationship between Stressors and Subjective Well-Being”. *Journal of Psychology and Theology* 28/3: 221–228.
- FEDELE, Anna –KNIBBE, Kim, 2014. *Gender and power in contemporary spirituality*. Routledge.
- FOWLER, James W. 1991. „Stages in faith consciousness”. *New Directions for Child and Adolescent Development* 52: 27–45.

- FRANCIS, Leslie J. – WILCOX, Carolyn 1996. „Religion and gender orientation”. *Personality and Individual Differences* 20/1: 119–121.
- HALL, Terese A. 1997. „Gender differences: Implications for spiritual formation and community life”. *Journal Psychology And Christianity* 16: 222–232.
- HELWIG, Charles C. 1995. „Adolescents' and Young Adults' Conceptions of Civil Liberties: Freedom of Speech and Religion”. *Child Development* 66/1: 152–166.
- KOENIG, Harold G. 2009. „Research on Religion, Spirituality, and Mental Health: A Review”. *The Canadian Journal of Psychiatry* 54/5: 283–291.
- KOENIG, Harold G., et al. 1999. „Does Religious Attendance Prolong Survival? A Six-Year Follow-Up Study of 3,968 Older Adults”. *The Journals of Gerontology Series A: Biological Sciences and Medical Sciences* 54/7: 370–376.
- KRALOVEC, Karl, et al. 2017. „The Gender-Specific Associations Between Religion/Spirituality and Suicide Risk in a Sample of Austrian Psychiatric Inpatients”. *Suicide and Life-Threatening Behavior* 48/3: 281–293.
- KRAUSE, Neal, et al. 1999. „Aging, Religious Doubt, and Psychological Well-Being”. *The Gerontologist* 39/5: 525–533.
- MAHALIK, James R. – LAGAN, Hugh D. 2001. „Examining masculine gender role conflict and stress in relation to religious orientation and spiritual well-being”. *Psychology of Men & Masculinity* 2/1: 24–33.
- MARKIDES, Kyriakos S. 1983. „Aging, Religiosity, and Adjustment: A Longitudinal Analysis”. *Journal of Gerontology* 38/5: 621–625.
- MASELKO, Joanna – KUBZANSKY, Laura D. 2006. „Gender differences in religious practices, spiritual experiences and health: Results from the US General Social Survey”. *Social Science & Medicine* 62/11: 2848–2860.
- MATTIS, Jacqueline S. 2002. „Religion and Spirituality in the Meaning-Making and Coping Experiences of African American Women: A Qualitative Analysis”. *Psychology of Women Quarterly* 26/4: 309–321.
- MCMANARA, Barry, C., et al. 2010. „Religiosity and spirituality during the transition to adulthood”. *International journal of behavioral development* 34/4: 311–324.
- MILLER, Alan S. – HOFFMANN, John P. 1995. „Risk and Religion: An Explanation of Gender Differences in Religiosity”. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 34/1: 63–75.
- MILLER, LISA, et al. 2000. „Religiosity and Substance Use and Abuse Among Adolescents in the National Comorbidity Survey”. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry* 39/9: 1190–1197.
- MOREIRA-ALMEIDA, Alexander, et al. 2006. „Religiousness and mental health: a review”. *Revista Brasileira de Psiquiatria* 28/3: 242–250.

- MÖLLER-LEIMKÜHLER, Anne M. 2002. „Barriers to help-seeking by men: a review of sociocultural and clinical literature with particular reference to depression”. *Journal of Affective Disorders* 71/1–3: 1–9.
- NEELEMEN, Jan, et al. 1997. „Tolerance of suicide, religion and suicide rates: an ecological and individual study in 19 Western countries”. *Psychological Medicine* 27/5: 1165–1171.
- NEELEMEN, Jan–LEWIS, Glyn. 1990. „Suicide, religion, and socioeconomic conditions. An ecological study in 26 countries”. *Journal of Epidemiology & Community Health* 53/4: 204–210.
- NICHOLSON, Amanda, et al. 2009. „Association between attendance at religious services and self-reported health in 22 European countries”. *Social Science & Medicine* 69/4: 519–528.
- PARGAMENT, Kenneth I., et al. 1994. „Methods of Religious Coping with the Gulf War: Cross-Sectional and Longitudinal Analyses”. *Journal for the Scientific Study of Religion* 33/4: 347.
- RASIC, Daniel, et al. 2011. „Protective associations of importance of religion and frequency of service attendance with depression risk, suicidal behaviours and substance use in adolescents in Nova Scotia, Canada”. *Journal of Affective Disorders* 132/3: 389–395.
- RICHARDSON, Virginia, et al. 1983. „Projective Assessment of the Relationships between the Salience of Death, Religion, and Age among Adults in America”. *The Journal of General Psychology* 109/2: 149–156.
- SCHNABEL, Landon. 2015. „How Religious are American Women and Men? Gender Differences and Similarities”. *Journal for the Scientific Study of Religion* 54/3: 616–622.
- SIM, Tick N. –YOW, Amanda S. 2010. „God Attachment, Mother Attachment, and Father Attachment in Early and Middle Adolescence”. *Journal of Religion and Health* 50/2: 264–278.
- SIMPSON, David B., et al. 2008. „Sex and Gender Differences in Religiousness and Spirituality”. *Journal of Psychology and Theology* 36/1: 42–52.
- SMITH, Christian–DENTON, Melinda L. 2009. *Soul searching: The religious and spiritual lives of American teenagers*. Oxford University Press
- ST. VILLE–Susan M. 2001. „The Religious Imagination of American Women. By Mary Farrell Bednarowski”. *The Journal of Religion* 81/2: 307–308.
- STRAWBRIDGE, William J., et al. 2001. „Religious attendance increases survival by improving and maintaining good health behaviors, mental health, and social relationships”. *Annals of Behavioral Medicine* 23/1: 68–74.

- TAMMINEN, Kalevi. 1994. „Religious Experiences in Childhood and Adolescence: A Viewpoint of Religious Development Between the Ages of 7 and 20”. *The International Journal for the Psychology of Religion* 4/2: 61–85.
- THOMPSON, Edward H. 1991. „Beneath the Status Characteristic: Gender Variations in Religiousness”. *Journal for the Scientific Study of Religion* 30/4: 381–394.
- TRZEBIATOWSKA, Marta–BRUCE, Steve. 2013. „‘It’s all for girls’: re-visiting the gender gap in New Age spiritualities”. *Studia Religiológica* 46/1: 17–33.
- VAN CAPPELLEN, Patty, et al. 2014. „Religion and Well-Being: The Mediating Role of Positive Emotions”. *Journal of Happiness Studies* 17/2: 485–505.
- VOAS, David–CROCKETT, Alasdair. 2005. „Religion in Britain: Neither Believing nor Belonging”. *Sociology* 39/1: 11–28.
- WILBER, Ken. 2001. *Sex, ecology, spirituality: The spirit of evolution*. Boston: Shambhala Publications

Epikurosz, századunk prófétája?

Az epikureus teológia lehetőségei a 21. században

FARKAS VENDEL

Nincs olyan gondolkodó, akinek szellemi öröksége a halála után részben ne abból a hátrahagyott mérhetetlen zavarból állna, amelyet néhány kétértelmű vagy inkohereus elképzelésével teremtett meg még élete során.¹ Nem kivétel ez alól maga Epikurosz sem, akinek teológiai elképzelései akkora fejtörést okoztak már az ókori görögöknek is, hogy egyesek az ateizmust látták az epikureizmus szükségszerű következményének, míg mások az ő módszerét tartották az egyetlen, valóban az istenek megismeréséhez vezető útnak. Tanulmányom első felében azt a célt tűztem ki, hogy Mircea Eliade, 20. századi vallástudós elképzeléseinek segítségével egy olyan, a megszokott értelmezések párbeszédén túlmutató megközelítést prezentáljak, amely sajátos megoldást ad erre az értelmezési problémára, miközben a modern valláseméleti diskurzusba is megpróbálja beemelni az epikureus teológiát. Egyáltalán nem célom egy „eliadista” vallásértelmezés felvázolása, ehelyett sokkal inkább a hermeneutikai szakadék áthidalását próbálom meg alapvető strukturális egyezések kimutatásával az epikureus teológia, illetve a mi történelmi beágyazottságunkhoz sokkal közelebb álló Eliade vallásfilozófiája között. A tanulmány második felében pedig az itt bemutatott modern adaptáció további lehetséges kérdésfelvetéseit ismertetem, melyen keresztül egy aktuális vallástudományi témakörnek a filozófiai vetületét is felvázolom: feléleszthetők-e ma az ókori vallások?²

¹ Köszönöm a tanulmány készítése során kapott megjegyzéseket Németh Attilának, Vér Ádámnak és Veres Máténak, akik arra is felhívták a figyelmemet, hogy az epikureus teológia és Eliade között fennálló hermeneutikai szakadék áthidalására tett kísérletem túl vakmerő lehet. Noha most már én is erősnek érzem ezeket a kételyeket, úgy gondolom, hogy az eredeti írás megjelentetésével hasznos betekintést tudok nyújtani több fontos, itt feldolgozott vallásfilozófiai témába, azok közül is legfőképp az újpogányság körüli diskurzusba.

² A tanulmány két felének tematikája lazábban kapcsolódik egymáshoz, így önmagukba is olvashatók.

1. Epikurosz és Eliade

1.1. Epikurosz: az istenek tagadója vagy az istenek hírnöke?

Ahhoz, hogy megértsük az epikureusok teológiáját, először az etikájukba kell röviden betekintenünk, hiszen filozófiájuk egészének végcéljaként – a többi hellenisztikus iskolához hasonlóan – a boldog és bölcs ember állapotának elérését tekintették. Epikurosz szerint a boldog bölcs állapota nem az erények középpontba állításával vagy a jó állam megteremtésével, hanem elsősorban a lelki nyugalom (*ataraxia*) biztosításával válik lehetségessé. Ennek érdekében létre is hozott Athénban az i. e. 4. évszázad végén egy elvonult, zárt közösséget, ahol az életvezetés fő alapelve az utóhatásoktól mentes és mérsékelt gyönyörökre (*hedoné*) való törekvés volt. Ennek az állapotnak a fő motívuma a fájdalommentesség, ezért semmiképp se szabad összekevernünk a mai torz hedonizmusfogalommal, amely az élvezetek féktelen hajhászását tűzi ki célul. Csak egy példa a különbség szemléltetésére: az epikureusok nem támogatták a túlzott alkoholfogyasztást vagy a szexualitás köré épülő életmódot, hiszen az utóhatásként fellépő másnaposság vagy a libidó okozta vágyakozás súlyosan megsérti a lelki egyensúlyt (LONG–SEDLEY 2014. 144–159).

Ez az életmód még az olyan tevékenységektől való elhatárolódást is magával vonja, mint a politizálás vagy a filozófiai spekuláció, hiszen az előbbi esetben a politikai színtér kiszámíthatatlansága, utóbbi esetben pedig a megoldhatatlan elméleti problémák okoznak olyan zavart lelkiállapotot, amely lehetetlenné teszi az ember számára a gyönyörök elérését, illetve az epikureus bölcs elvonult és mérsékelt életmódját. Nem csoda tehát, hogy az istenek, akiket – az epikureusok szerint – a lehető legboldogabb entitásokként kell elképzelnünk, nem csak, hogy nem teremő istenek, de még az univerzum irányításától és a gondviselés feladatától is elfordulnak. Tökéletességükben pont, hogy a tétlenséget választják, ennek megfelelően pedig az embernek se kötelessége áldozni nekik vagy imádkozni hozzájuk, de még csak félnie se tőlük, hanem legfeljebb példát véve róluk ő is beteljesítheti ezt az ideált, mintegy ő maga is az istenek nyomdokaiba léphet (LONG 1998. 61–70).

Az etika elsőbrendűségét mutatja a többi filozófia diszciplinával szemben az is, hogy az isteneknek mint példaképként viselkedő entitásoknak az elképzelése az egyetlen pont, ahol minden értelmezői hagyomány konszenzusra jutott. Azonban amint megpróbáljuk az epikureus ismeretelmélettel és metafizikával is összeegyeztetni az istenek által megtestesített ideáltípust, máris komoly problémákba ütközünk. Ennek megértéséhez tekintsünk be röviden – Anthony Long értelmezésén keresztül – az epikureus filozófia ezen szeletébe is:

Epikurosz metafizikájában a korábbi atomisták modelljét továbbgondolva egy olyan univerzumot képzelt el, amelynek végtelen, üres terében végtelen számú atom végzi örökmozgó tevékenységét. Mechanisztikus világképében minden test az atomok kombinációjából áll, amelyek az őket körülvevő űrben mozognak, azok a változások, keletkezések és pusztulások pedig, amiket tapasztalunk, az atomok egymással való ütközéseiből származnak. Így néz ki az univerzum az egész felől nézve – az egyén azonban magukat az atomokat nem, hanem csak az azok kombinációiból létrejövő *képmások*at tapasztalja érzéki észleletek (*aiszthétisz*) formájában. Az epikureus ismeretelmélet szerint ezek a közvetlen fenomenális tapasztalatok feltétlenül igazak, amit senki, még kortársaik, a szkeptikusok se tudtak megcáfolni. Vegyük a „méz édes” tapasztalat példáját: lehet azzal vitatkozni, hogy a „méz” nevű jelenség édes lenne vagy hogy én tényleg mézet eszek-e most és nem csak egy szimuláció csap be engem, sőt azzal is, hogy egyáltalán létezik-e ez a tárgy a valóságban; de azzal nem, hogy én most ebben a pillanatban az édesség érzetét tapasztalom meg. Ugyancsak igaznak fogadják el az epikureusok az eközben létrejövő közvetlen mentális képmást (a méz édes folyása) is, illetve azt az általános fogalmat („méz”), ami a képmás lenyomataként jelenik meg, viszont onnantól kezdve már, hogy nyelvi eszközökkel ítéleteket próbálunk alkotni a képmásokról vagy az úgynevezett előzetes fogalmakról (*prolépszisz*), átjutunk a spekuláció ingoványos talajára (LONG 1998. 61–70).

Itt kanyarodunk vissza a filozófia és a tudományosság bizonyos fokú elítéléséhez: amíg csak a közvetlen észleleteinket szemléljük, illetve az azokból létrejövő előzetes fogalmakat, meg tudjuk őrizni nyugodt lelkiállapotunkat; viszont onnantól kezdve, hogy ezeknek a metafizikai és logikai spekulációk ingoványos talajára lépünk, zsákutcában találjuk magunkat és összezavarodunk. Ugyanakkor, még ha össze is egyeztethető ez az antispekulatív metafizika és ismeretelmélet az etikai törekvéssel, mégis kikényszerít némi korrekciót: az örökmozgó atomi világban élő ember törekedhet a nyugalmi állapotra és el is érheti azt bizonyos fokig, de teljes mértékben sose valósíthatja meg. Ez az etikát tekintve nem feltétlenül okoz hatalmas gondot, hiszen alakult ki már magyarázat más hellenisztikus iskola esetében is (lásd sztoikusok) arra, hogy miért érdemes az elérhetetlen bölcs-ideálra is törekedni (AKLAN 2018. 14). A teológia esetében azonban bonyolultabb a helyzet: az istenek ugyanis a tökéletes boldogság megtestesítői, amely ontológiailag már ellentmond egy állandóan változó univerzum képének. Ez azt jelenti, hogy az istentan esetében már komolyabb kompromisszumok megkötése válik szükségessé: vagy úgy alakítjuk

át a metafizikát, hogy az mégis megengedje a statikus, atomi mozgások által nem befolyásolt entitások létezését; vagy pedig elfogadjuk azt, hogy nem létezhetnek tökéletes entitások.³ Két értelmezési hagyomány alakult ki idővel e két lehetséges elképzelés mentén, melyek párviadalán nem kisebb kérdés múlik, mint hogy tényleg hitt-e Epikurosz az istenek, mint önálló entitások létezésében, vagy sem. Ezt a két hagyományt hívjuk realista és idealista értelmezésnek.

A *realista értelmezés* az atomizmus rendszerébe próbálja beiktatni azt az tézist, miszerint elképzelhetünk olyan kivételes atomi összetevőket, amelyek sajátos módon függetlenek mindenféle változástól. Ehhez érdemes azt is fellelvenítenünk, hogy Epikurosz az univerzumot végtelen számú világra osztotta fel, a realista értelmezés pedig azzal egészíti ki ezt, hogy olyan izolált világokat feltételez, amelyek a világok közötti űrben találhatók: ezek az *intermundiumok*. Itt lehetségessé válik az, hogy egy olyan statikus állapot létezzen, amelyekben az istenek is élni tudnak. Ennek hátránya, hogy „közvetlen” kapcsolatunk nem lehet az istenekkel, hiszen a miénktől különböző ontológiai státuszra tesznek szert, de ugyanakkor mégis kibocsájtanak magukból bizonyos fajta képmásokat, amelyek kilépve ebből az izolált térből már a számunkra is felfogható atomokkal keverednek, amiket mi már szakrális tapasztalatként élünk majd meg.

Az *idealista értelmezés* azonban részben tagadja ezt, így ahelyett, hogy az isteneknek önálló fizikai létezését tulajdonítana, csakis mentális képmásokként tartja elképzelhetőnek őket. Szóval még ha valamilyen külső fizikai jelenség is okozza az isteni képmásokat, akkor is elképzelhetetlen, hogy azok maguk az istenek legyenek, ők ugyanis legfeljebb a kognitív tevékenységeink eredményeként létezhetnek. Vagyis ebben az esetben Epikurosz istenfelfogása egyszerű pedagógiai szerepet tulajdonít az isteneknek: kognitív beidegződésként segíthetnek az egyénnek előre-haladni a boldogság felé vezető úton, példaképpként állva előtte, de ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy ténylegesen többek lennének a valóságban nem létező, elérhetetlen ideáltípusoknál.

Most nem fogjuk részletesen tárgyalni a két értelmezés örök vitáját – akit érdekel a téma, az amúgy is bepillantást nyerhet annak lehetséges rekonstrukciójába Veres Máté 2017-es, *Theology, Innatism, and the Epicurean Self* című cikkében. Azt viszont már ennyiből is beláthatjuk, hogy semelyik értelmezés se

³ Persze az is egy lehetséges értelmezés lenne, ha az istenek esetében se feltételeznénk, hogy a boldogság tökéletes elsajátítói lennének. A hellenisztikus iskolák teológiáit tekintve viszont azt figyelhetjük meg (lásd pl.: *Az istenek természete*), hogy a többségük az isteneket – az adott filozófiai rendszer paraméterei szerint – a lehető legtökéletesebb entitás(ok)ként tartja számon.

képes megnyugtató módon beágyazni Epikurosz teológiáját filozófiai rendszerének egészébe: a realista értelmezés az epikurosz metafizikával megy szembe, az intermundium-elmélettel pedig olyan tényezőt iktatnak be követői, amelyet – tudásunk szerint – maga Epikurosz nem használt; az idealista értelmezés pedig az ismeretelmélettel megy szembe, azt állítva, hogy egyes képmások csak az elme trükközése által jönnek létre, azaz nem igazak önmagukban, ráadásul a Menoikeuszhoz írt levélben az is ránk maradt, hogy Epikurosz igenis hitt az istenekben (LONG–SEADLEY 2014. 177). Ahhoz, hogy megoldjam ezt a kérdést, teljesen más irányból szeretném megközelíteni, hátrahagyva ezt a diskurzust, remélve, hogy az új irányvétel képes lehet olyan szempontokat is feltárni, amelyek alternatívát mutathatnak a probléma megoldására – ehhez pedig Eliade elméletét hívom segítségül.

1.2. Eliade és a szakrális tapasztalat igazsága

1917-ben Rudolf Otto megjelentette *A szent* című írását, amely a vallástudomány egyik azóta alapvető művévé vált. A mű fő tézise szerint el kell kezdenünk komolyabban foglalkozni a szakrális tapasztalat kérdésével is, szemben az akkori gyakorlattal, amelyben a hiedelmek, a teológiák és a vallástörténet vizsgálata töltötte ki a vallástudományi érdeklődést. Negyven évvel később ezt a programot vette alapul Eliade, amikor kiadta *A szent és a profán* című művét, amely hasonlóan alapvető művé vált azóta. Otto elképzeléseit továbbgondolva vizsgálódásai középpontjába a *szakrális tapasztalatot* helyezte el, majd a maga totalitásában figyelte meg betöltött szerepét a vallásos ember gondolkodásában:

Rudolf Otto *A szent* című könyve mindmáig emlékezetes visszhangnak örvend. Sikere a szerző egészen sajátos és új nézőpontjának köszönhető; művében ugyanis nem isten és a vallás fogalmával foglalkozott, hanem a *vallásos tapasztalás* különböző formáit kívánta elemezni. [...] Mindezeket a tapasztalatokat Otto *numinos*-nak (a latin *numen*=istenség szóból) nevezi [...] A numinózus mindenén kívül áll, „egészen más”: nem hasonlítható hozzá semmiféle emberi, a világmindenség semmilyen más jelensége. [...] A szent mindig olyan valóságként nyilvánul meg, amely egészen másfajta, mint a „természetes” valóságok. [...] A szent első meghatározása pedig a következő: *a profán ellentéte.*” (ELIADE 2019. 6)

Ahogy láthatjuk, szent és profán ellentétét Eliade a lehető legradikálisabb, minőségi különbségként képzei el, melynek köszönhetően a vallásos embernek (*homo religiosus*) – aki ma a profanításba van belevetve – állandó

erőfeszítésébe kerül, hogy időnként legyőzze a végtelen távolságot saját létmódja és a szakralitás létmódja között. Fáradozásai nem hiábavalók, hiszen a szent mindig léttel telített, értelmet adó valóság, vagyis egy olyan állandó, szilárd egzisztenciális talaj, amely képes legalitást, illetve orientációt nyújtani az egyén életének. Szemben áll ezzel a felfogással a profán ember példája, aki az üres, emberi történelem terhét veszi magára, azaz vállalja, hogy egy olyan világban fog élni, amely értelem és tájékozódási pont nélküli és ahol az idő véletlenszerű, megállíthatatlan és visszafordíthatatlan folyása sajátos felelősségvállalásra kényszeríti őt, létezését pedig legfeljebb az általa teremtetett, ingatag és gyenge értékek orientálhatják (ELIADE 2006. 222–229).

Felmerül a kérdés: de miért nincs a vallásos ember is Eliade elképzelésében hasonlóan tragikus sorsra ítélve, ha a két létmód tényleg egymás tökéletes ellentéte? Hiszen ebben az esetben a szakrálisnak elérhetetlennek kellene lennie. Eliade nem tagadja a helyzet paradoxitását, ugyanakkor állítása szerint a vallásos ember tapasztalata azt igazolja, hogy „erőszakkal” ugyan, de a szent *hierofánia* során a szakrális képes betörni a profán létdimenzióba, ezáltal törést, szakadást okozva annak homogenitásán. Ezt persze sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet, hiszen a profán létezés kereteiben ragadt racionalitás szintén végtelen távolságra van a szakrálisról (MISKOLCZY 2014. 24), amihez a maga „tisztaságában” ezért legfeljebb a tapasztalat útján férhetünk hozzá. Persze ez utóbbi sem történik meg olyan könnyen: a vallásos embernek komoly lépéseket kell tennie annak érdekében, hogy a profán térben is megvalósulhassanak azok a körülmények, ahova a szakrális képes betörni – ez csakis a szent tér és a szent idő örök megismétlésével válik lehetségessé.

Sajnos annak ellenére, hogy ez Eliade gondolkodásának és vallásértelmezésének egyik – saját elmondása szerint is – kitüntetett, sőt talán leglényegesebb pontja, se *A szent és a profán*ban, se másik fő művében – amely kifejezetten erre a témára fókuszál –, *Az örök visszatérés mítoszában* nem törekszik definiációs szinten az addigi filozófiai és valláselméleti diskurzushoz való tudatos és egyértelmű viszonyulásra, ezzel is megnehezítve az értelmezők feladatát. Két szakterminus fordul csak elő egyszer-kétszer, egyrészt az „örök visszatérés”, másrészt az „imitatio dei” kifejezés, ám előbbi esetben a nietzsche-i értelmezéstől azonnal elhatárolódik, az ókori görög filozófiai iskolákat pedig ugyan az örök visszatérés mítoszában legkifinomultabb formájának tartja, viszont példaként csakis a fennmaradt – ráadásul csak az ismétlés egy bizonyos fajtájával foglalkozó – mitikus elképzeléseket sorol fel, az a mögött megbújó filozófia elképzelésekhez való viszonyulását nem bontja ki (ELIADE

2006. 176–181). Az imitatio dei esetében még ennyire se tisztázott a helyzet, egyszer-kétszer használja mindenféle magyarázat nélkül, ami nem üresíti ki ugyan magát a kifejezést, de így nagyon tág értelmet hagy neki.

Hogyan értelmezzük akkor helyesen azt a tant, amit ő az imitáció, az ismétel és a visszatérés fogalmaival azonosít? Eliade nem használja a „mimézi” kifejezést, pedig talán ez lenne az a filozófiatörténeti fogalom, amelybe az akörül folyó diskurzus kiterjedt mivelta miatt Eliade elképzelését is integrálhatjuk. Emiatt én is az Eliade korában népszerű – és általa is ismert (ELIADE 2006. 216–217) – hermeneutikai szövegértelmezés mimézi fogalmán keresztül értelmezem az idevonatkozó elképzeléseit, amely talán a legközelebb áll ahhoz a felfogáshoz, ami a szövegeiből és a felsorolt mitikus és vallási példákból kirajzolódik.

A mimézi – ha Eliade felfogásán keresztül értelmezzük – nem egyszerű utánzás, másolás, amely emiatt egyet jelent az eredetitől, tehát a valótól való eltávolodással – mint mondjuk az *Államban* prezentált mimézi-fogalom esetében (SALLIS 1998. 822–823) –, hanem annál sokkal több: újratерemtés, újjászületés. Ennek a felismerésnek érdemes kitüntetett jelentőséget tulajdonítanunk, a másolás és az újratерemtő mimézi között ugyanis ontológiai ellentét van: míg az egyszerű másolás másodrendű, kiüresedett lenyomatot képes csak létrehozni, az újratерemtés pontosan ugyanazt képes a maga létmódjában és minőségében újra elénk tárni. A vallásos ember mimetikus tevékenysége csakis ezért képes eredményesen „bejuttatni” a szentet a saját, profán hétköznapijaiba, mert nem csak annak profán képmását hozza létre, hanem mert képes a szent mozzanatokát egy az egyben beemelni bizonyos ideig a profán életvilágába. Eliade úgy gondolja, hogy a szakralitás léttel telítettsége és értelmet adó funkciója mögött az húzódik meg, hogy az istenek egyszer egy mitikus időben és térben részt vettek az ősteremtés aktusában, ami által létrehozták mindennek az „archetípusát”, azaz az első példáját. A vallásos ember pedig arra törekszik, hogy ennek a szent térnek és szent időnek, illetve rajtuk keresztül a szent archetípusoknak a mimézisét valósítsa meg újra és újra (ennek találhatjuk meg részletes elemzését *A szent és a profán* első két fejezetében).⁴

⁴ Írásaiban persze Eliade – vallástudósként – rengeteg konkrét példát is próbál hozni annak bizonyítására, hogy tényleg a vallásos ember gondolkodásának lényegi motívumaival van itt dolgunk. A szent tér mimézise elsősorban a templomoknál és az otthonoknál jelenik meg: gondolhatunk itt egy megadott építési procedúrára, ami teremtmésmítoszt imitál, olyan építésművekre, amelyek az isteni „fenttel” és „középpel” való élő kapcsolatot fejezik ki (pl.: valamilyen középhez kötődő elhelyezés, valamilyen nyílás az ég felé, stb.), de nemes egyszerűséggel olyan berendezési tárgyakra is, amelyek szimbolikusan leképezik a kozmoszt. Utóbbi jelentősége onnan ered, hogy az isteni példamutató és értelemdadó teremtés fő eredménye magának a kozmosznak, a világ szent rendjének a létrejötte. A szent időt ünnepek segítségével

Itt újabb kérdés merül fel Eliadéval szemben: hogyan képesek az ünnepek időközönként pontosan ugyanúgy újateremteni a mitikus cselekedeteket, miközben a történeti vizsgálódások azt tárják eléink, hogy az egyes ünnepek a történelem során rengeteget változtak kivitelezésük tekintetében? A mimézis fogalmának hermeneutikai megközelítése arra mutat rá, hogy az igazi probléma nem itt, hanem egy másik ponton lép fel, amiről az előbb már röviden szóltunk is. A hierofánia ugyanis, ahogy láthattuk, valamennyire mindenképp a profán és a szakrális ellentmondásos „keveréke”, hiszen csak a profán eszközökön, tárgyakon keresztül törhet be hozzánk a szakrális – ezt már Eliade is megfogalmazta, jelezve, hogy az archaikus ember se magukat a köveket vagy a fákat tartotta szentnek, hanem sokkal inkább annak hordozóinak tekintette azokat. A profán viszont történeti volta miatt mindig alkalmazkodik az adott profán térhez (adott kultúrkör) és profán időhöz (adott történeti korszak).

A kérdés tehát valójában nem az, hogy külsőségeiket tekintve miért néznek ki mindig máshogy a különböző évszázadokban az ünnepek, hanem az, hogy az állandó szakralitás hogyan képes újra és újra betörni a változó profanitásba és megteremteni ott ugyanazt a mitikus időt és teret, isteni hierofániát létrehozva ezáltal (BACSÓ 2014. 12–13). A hermeneutikai megközelítés Eliadéhoz hasonlóan nem próbálja meg feloldani ezt az elméleti paradoxont, hiszen a mimetikus tapasztalat lényegi részének tartja: a mimézis olyan, már ismert és befogadható jelenséget prezentál számunkra, amely ellentmondásos módon mégis túlmutat önmagán, azaz egy általunk nem ismert és tőlünk radikálisan különböző elemmel szembesít minket (BACSÓ 2014. 16–17).

Egyelőre elégedjünk meg ennyivel Eliade elképzelései kapcsán és térjünk vissza az epikureus teológia értelmezéséhez, hogy ezáltal meg lehessük a közös pontokat.⁵ Most, hogy hátrahagytuk az istenek ontológiai státusza körül folyó vitákat, új értelmezési irányként a szakrális tapasztalat problémakörét jelölhetjük meg. Ennek alkalmazásához érdemes azokra az epikureus szövegekre tekintenünk, amelyek a vallások kialakulásával foglalkoznak – ezek szolgáltak

vagyunk képesek újra és újra megteremteni, hiszen a mitikus cselekedetek mimézisével – amire általában törekedni szoktak a vallási ünnepek – nem csak az isteni cselekedeteket tudjuk a maga valóságában újra megalkotni, hanem azt a mitikus időt is, amiben az elhelyezkedett. Végezetül a természet is azért bír szakrális súllyal, hiszen az istenek teremtése, és ezért az égi mintázatot követi – innen ered misztériuma és állandóan megújuló, ciklikus jellege is.

⁵ Maga Eliade nem foglalkozott túl sokat az epikureus teológiával: a *Vallási hiedelmek és eszmék története* című átfogó és részletes vallástörténeti műve például egyáltalán nem foglalkozik a helyén filozófiai iskolák teológiáival, két legfontosabb művében, *A szent és a profán*ban, illetve *Az örök visszatérés mítoszában* pedig a legfőbb megállapítása az, hogy bár Epikurosz hitt az istenekben, azokat annyira távolinak tartotta, hogy szinte semmi közünk sincsen hozzájuk.

forrásként annak az istenérvnek, amit ma *konszenzusérv*nek nevezünk (OBBINK 1992. 194). Elemzésem tárgyaként Lucretius idevonatkozó töredékét veszem alapul, amely magyarul is fellelhető a Long-Sedley-féle *A hellenisztikus filozófusok* című szöveggyűjteményben, az értelmezéshez pedig segítségül hívom Cicero beszámolóját is, akinek *Az istenek természete* című dialógusművében az epikureus vitapartner szintén többször visszatér a kérdéshez.

Az érvelés első premisszája az az empirikus megfigyelés, hogy minden létező népnek van valamilyen vallási hite és/vagy hisz az istenek létezésében, még ha később el is fordulnak tőlük.⁶ Lucretius ezután leírja, hogy emiatt az emberek a világon mindenhol oltárokat és szentélyeket emelnek, ünnepeket és szertartásokat tartanak, illetve emiatt istenfélők is és persze a teológiai elképzelések (a teremtető és gondviselő istene képe, illetve a cselekedeteikről és életükről szóló mítoszok) létrejötte is innen eredeztethető. Az istenekbe vetett hit mögött az epikureusok azt az okot látják, hogy az emberek tényleg részesülnek időközönként szakrális tapasztalatban. Ugyanakkor annak ellenére, hogy ez a tapasztalat bizonyítja létezésüket, a hierofániákra épülő hiedelmeket és vallási spekulációkat mind helytelennek bélyegzik meg. Vagyis megfigyelésük egyszerre bizonyítja az istenek létezését és egyben tanúsítja azt, hogy mindenki csak spekulál róluk. *Az istenek természetében* Velleius, a fiktív epikureus karakter, miután kritika alá vett minden vallási elképzelést, így beszél:

A költők tévedéseivel össze lehet kapcsolni a varázslók szörnyű elképzeléseit, az egyiptomiak hasonló esztelenségeit és azokat a néphiedelmeket, melyekre nagy következtelenségükben az a jellemző, hogy teljesen semmibe veszik az igazságot. Aki belátja, hogy mindezeket milyen megdöbbenéssel és mennyire vaktában mondják, annak tisztelettel kell adóznia Epicurusnak, azok sorába iktatva őt, akiket most vizsgálunk. Először is: egyedül ő látta be, hogy az isteneknek azért kell létezniük, mert a róluk alkotott elképzelést maga a természet oltotta be mindannyiunk lelkébe.

A kulcsmondatok pedig ezután következnek:

Mert van-e olyan nép és olyan embercsoport, amelynek tanulás nélkül is ne lenne az istenekről valamiféle előzetes fogalma? Ezt Epicurus *prolépszis*nek, azaz egy-egy dologról a lélekben eleve meglévő elképzelésnek nevezte, amely nélkül semmit sem lehet megérteni, megvizsgálni vagy megvitatni. (CICERO 2004. 21–22)

⁶ Ennek az empirikus tételnek a bizonyítása vagy cáfolása most nem a mi dolgunk, de arra mindenképp érdemes felhívnom a figyelmet, hogy Eliade is ezen a véleményen van (ennek konkrét szerepéről részletesebben a 3. szakaszban írok).

Vagyis az epikureusok nemes egyszerűséggel a korábban vázolt ismeretelméletükön keresztül értelmezik a vallástörténeti elképzeléseiket is. Itt érhetjük tetten az Eliade-féle radikális szentprofán ellentétet: a szakrális tapasztalat, illetve az azokról alkotott legalapvetőbb fogalmak mindig igazak, ami bizonyítja az istenek létezését, viszont a rá épülő vallások már mind spekulációvá torzulnak. Ehelyett a szakrális tapasztalatok megfelelő értelmezését az adhatja meg, ha csak nyugodt lélekkel szemléljük a dolgokat, ezáltal meglátva az előzetes fogalmakat a szakrális tapasztalatban és kiszűrve a szükségtelen és zavart lelkiállapotot okozó spekulációkat.

Értelmezésem lényege tehát az, hogy Epikurosz rendszerén belül is felépíthetünk egy olyan teológiai elképzelést, amit arra az egyszerű állításra alapozunk, hogy szakrális és profán radikális ellentétben áll egymással és még a vallási cselekedetek se képesek átugrani a kettő között tátongó óriási szakadékot. Épp ezért a szükségtelen metafizikai, illetve ismeretelméleti spekulációk behozatala helyett leszűkítjük az epikureus teológiai vizsgálódást a szakrális tapasztalat és az abból fakadó előzetes fogalmak közvetlen szemlélésére.⁷ Ha így állunk hozzá a kérdéskörhöz, a realista és az idealista értelmezési hagyomány között folyó vita úgy „oldódik meg”, hogy az annak alapjaként szolgáló három kérdést irrelevánsnak jelöljük meg, melyekre nem lehet az epikureizmus antispekulatív tendenciájával összhangban válaszokat adni.

Persze az én értelmezésemmel szemben is lehet ellenérveket felhozni. Tanulmányom első szakaszában azt láthattuk, hogy az epikureusok között konszenzus áll fent az istenek életmódjával és „etikájával” kapcsolatban: na és ez nem számít spekulációnak? Erre az ellenvetésre két választ lehet adni:

- a. Kevésbé meggyőző, viszont az epikureus retorikával összhangban álló válasz, ha azt mondjuk, hogy amit Epikurosz leszűrt a szakrális tapasztalatból, az nem spekuláció, hanem az előzetes fogalmak szemlélésének eredménye. Ezt láthatjuk ugyanis akkor, ha az epikureusok más filozófiai iskolákkal kapcsolatos ítéleteit vizsgáljuk

⁷ Persze azt mindenképp vegyük figyelembe, hogy itt csak részben alkalmaztam Eliade elképzeléseit, amelyek a konkrét részletek esetében komolyabban is eltérhetnek Epikuroszétól. Eliade például a szent és profán éles megkülönböztetése folytán minden vallási hagyományt legitimnek állít be a maga kontextusában és így szövegeiben nem húz különösebben határt működő és nem működő szent cselekedetek és vallások között. Nála sokkal inkább a vallásos és a profán ember között húzódik éles határ. Ezt azonban részben módosítanunk kell, ha alkalmazni akarjuk az epikureusokra is, akik a saját teológiájuk és mindenki más teológiája között látják a döntő különbséget. Ugyanakkor úgy gondolom, hogy ez a változás még önmagában nem teszi haszttalanná az itt bemutatott összehasonlítást.

meg: annak ellenére, hogy ma őket is filozófiai iskolákként tartjuk számon, ők a saját korukban mégis azt gondolták, hogy míg a filozófusok tanításai spekulációk, addig az ő elképzeléseik szükségszerűen következnek az érzéki észleletekből (LONG 1998. 34–36).

b. De lehetséges ennél meggyőzőbb válasz is: Otto és Eliade egy nagyon fontos tulajdonságot köt a szakrális tapasztalathoz, mégpedig annak a *többleterejét*. Egyrészt azért, mert szerintük a vallásos ember számára a szakrális tapasztalat a legfontosabb tapasztalat, így első-sorban arra irányul a figyelmük; másrészt a radikális profán-szakrális ellentét miatt a szakrális betörése a profánba különös erőt igényel, már csak a korábban vázolt paradoxitásból fakadóan is. Ez nagyon jól harmonizál azzal a korábban említett – persze minden iskolában kicsit máshogy értelmezett – hellenisztikus előfeltevéssel is, hogy az istenek mindenképp az elképzelhető legjobb entitások és a lehetséges legjobb tulajdonságokkal rendelkeznek, így a szakrális tapasztalatban megjelenő isteni erő a lehető legmagasabb szinten állónak a betörése a profán ember életterébe.

Innentől pedig már hasonló gondolatmenethez jutunk vissza, mint az a. verzió esetében: az epikureusok ugyanis úgy gondolták, hogy ők képesek voltak bizonyítani az epikureus etikát, illetve annak „szükségszerűségét” – szemben a többi spekulatív rendszerrel –, ezért onnantól kezdve, hogy azt állítjuk, hogy az epikureus etika a lehető legjobb dolog, amit el tudunk képzelni, és amennyiben úgy definiáljuk a szakrális tapasztalatban megjelenő isteneket, mint a legjobb entitások, amelyeket tapasztalni lehet, a kettő biztosan összefüggésben lesz egymással.⁸

2. Epikureizmus a 21. században

Tanulmányom első fele az epikureus teológia modern filozófiatörténeti értelmezésével foglalkozott, és noha önmagában is teljes műnek tekinthető, még

⁸ Persze azt mindenképp érdemes leszögezнем, hogy én csak az epikureus teológián belül megjelenő inkonzisztenciákat igyekeztem kiküszöbölni, a külső kritikákkal dolgozatomban nem foglalkoztam. (Utóbbi esetében a legérzékenyebb vallástudományi pont talán maga az empirikus állítás, melyet könnyen meg lehet cáfolni, ha találunk olyan népeket, amelyekben nincsenek istenek vagy nem jelenik meg a szakrális-profán ily módon való elválasztása. Jó példa mindkettő együttes jelenlétére a hagyományos kínai hitvilág.) Ugyanez igaz Eliade elképzeléseiről is, akinek azóta már sok – kutatásbeli – pontatlanságára mutattak rá, illetve kritizálták több szempontból is a felfogását.

se tudom megállni, hogy ne végezzek rövid önreflexiót az egész vizsgálódás filozófiai relevanciájáról. Írásomnak ugyanis nem az volt a valódi fő kérdése, hogy vajon mennyire nevezhető Eliade epikureusnak. Amikor olyan művekkel találkozunk, mint például G. B. Kerferd *A szofista mozgalom* című műve, aki 20. századi fenomenológiai és nyelvfilozófiai kérdéseket vél feltárni a szofisták fennmaradt töredékeiben (KERFERD 2003), vagy pedig olyan cikkeket fedezünk fel, amelyek a „szelf” problémakörét tárgyalják Plótinosz filozófiáján keresztül (pl.: KOVÁCS 2018), akkor elsősorban nem az a filozófiai relevanciája ezeknek az írásoknak, hogy tényleg lehet-e bizonyítani modern elképzelések meglétét ókori, klasszikus szövegekben vagy nem. Az ilyen összehasonlítások mögött megbújó fő kérdés sokkal inkább az, hogy hogyan tudjuk valamely másik korszak gondolkodásmódját aktuálissá és relevánssá tenni. Platón óta tudjuk, hogy sajnos az írott szöveg nem kommunikál, azaz nem képes válaszolni a kérdéseinkre (PLATÓN 2005. 275d), így nekünk magunk kell kísérleteznünk azzal, hogy mely értelmezés lehet képes megfelelően adaptálni ezeket a világképeket, úgy törekedve a hűségre, hogy közben észben tartjuk, az értelmezés már mindenképp 21. századi lesz.

Hogyan válhat tehát egy teológiai rendszer Eliadén keresztül 21. századivá? Ennek megértéséhez azt is figyelembe kell vennünk, hogy Eliade nem csak vallástudós, hanem vallásfilozófus is volt, akinek vallástudományi vizsgálódásai mögött filozófiai program körvonalazódik ki. Ezt elsősorban *A szent és a profán*nak a „Szent és a profán a modern világban” című alfejezetének, illetve *Az örök visszatérés mítosza* című könyvének segítségével tárhatjuk fel: ezekben ugyanis Eliade részletesebben prezentálja a szakralitás hanyatlástörténetét is. Ezt két nagy történeti bukás köré építi fel:

1. az első nagy bukás maga a vallások létrejötte volt, hiszen a szakralisra való törekvés csak a szakrális és a profán ellentéte esetén lehetséges (amit bemutattam korábban), utóbbi azonban együtt jár ezáltal a szakrális magától értetődöttségének és az azt mindenbe bele látó archaikus embernek a megszűnésével is.
2. Még messzebb kerül azonban a homo religiosus-nál az archaikus embertől a profán ember, amely a maga kitejesedett formájában a 19. században jelenik meg – az istenek megölésével párhuzamosan (OLSON 1989. 99 –100).

Eliade hanyatlástörténetéből, illetve historizmus-ellenességéből fakadóan a fő elméleti kérdés az lesz, hogy hogyan képes reagálni a profán ember kritikájára,

„ami relativisztikus vagy nihilista történelemszemléletet von magával” (ELIADE 2006. 219). A profán ember ugyanis, ahogy láthattuk, az örök megújulás isteni mimézisét elvetve csak egy állandóan folyó és folyásában romboló, lineáris történelmet ismer el, melynek rémképe magában hordozza egy értelmetlen, bizonytalan és üres világ képét is. Pedig az emberek túlnyomó többsége ezzel a tudattal nem képes elviselni a létezés terhét, így mindenképp biztosítanunk kell a homo religiosus lehetőségét a mi évszázadunkban is. „Csak a historista álláspont – és annak minden árnyalata, Nietzsche »végzetétől« Heidegger »időbe-vetettséig« – marad fegyvertelen. S az egyáltalán nem véletlen egybeesés, hogy e filozófiák a kétségbeesést, az *amor fati*-t és a pesszimizmust hősi erénnyé és a megismerés eszközévé léptetik elő” (ELIADE 2006. 219–220).

Eliade megpróbál választ adni a profán ember kritikájára. Stratégiája azonban nem az, hogy a profán gondolkodásmód igazságát cáfolja meg – amiről néha még elismerően is nyilatkozik –, hanem, hogy annak elérhetetlenségére próbál rámutatni. A profán ember vallástagadásában, illetve sajátos történelemfelfogásában – ahol a történelmet semmilyen felső erő nem irányítja – egy olyan törekvést vél felfedezni, amely a teljes szabadság és önállóság kedvéért magára veszi azt a hatalmas felelősséget is, amely egy üres és felsőbb értelem nélküli világgal jár együtt. A profán ember önállóan és szabadon akar alkotni, változtatni és teremteni. „Nem feladatunk itt megtárgyalni ezt a filozófiai beállítottságot. Csak annyi szögezünk le, hogy a modern, vallástalan ember tragikus létezését vállal magára, s egzisztenciális választása nincs híján a nagyságnak” (ELIADE 2019. 171).

Eliade írásaiban többször is rámutat arra, hogy ez, tehát a teljesen deszakralizált és racionalizált ember még ma is nagyon ritka. Ugyanis egyrészt a mai profán – sokszor kifejezetten vallásellenes – ideológiák (például a marxizmus), valamint az ember hétköznapijait irányító szokások (az otthonunkhoz való viszonyulás; az ünneplési szokásaink; a babonáink, stb.) valójában mintegy lenyomatként, ősmaradványként magukon viselik a vallásos gondolkodás több lényegi elemét is, csak most már torz állapotukban (ELIADE 2006. 212–222).

Itt érünk vissza ahhoz a korábban beharangozott elképzeléshez, hogy történetileg minden a vallásos ember dimenziójából származik. A profán ember cselekedeteit még mindig a vallásos ember világának torz lenyomatai határozzák meg, még ha nem is ismeri fel már azokat; így önállósága igazából menekülés annak a felismerése előtt, hogy maga se képes teljesen deszakralizálttá és önállóvá válni. És még ha sikerül is néhány embernek: ez akkor is mindig lázadás marad, a vallásos gondolkodás negálása, ebből kifolyólag pedig teljesen lehetetlen kikerülni ebből a dialektikából (ELIADE 2019. 171–172). Mindez azonban

önmagában még nem ágyazza meg a vallásos ember helyét a 20-21. században, csak azt bizonyítja, hogy a profán ember célkitűzése elérhetetlen.

A modern vallásos ember legitimizálásához Eliade nem hozhatja és nem is akarja visszahozni se az első, se a második nagy bukás előtti vallásos ember képét. El kell fogadnunk, hogy ma már se nem magától értetődő, se nem bizonyítható – racionális eszközökkel – a szakralitás. Így az egyetlen kapaszkodója a vallásos embernek csak az lehet, ha tényleges megtapasztalja és átéli a hierofániát. Ez viszont csak akkor válik lehetségessé, ha az emberben van *hit*, ami Eliade megfogalmazásában nem jelent többet, mint egyáltalán nyitottnak lenni „isten” lehetséges létezésére. Amennyiben viszont megvan a szakrális tapasztalatra való nyitottság, és az ténylegesen be is tör az életünkbe, akkor tapasztalati úton be fog bizonyosodni előttünk, hogy a szakrális mimézis elméleti paradoxitása a tapasztalati szférában igenis létezni tud. Ez pedig olyan bizonyosságot és önállóságot ad a vallásos embernek, amiről a profán még csak nem is álmodhat: hiszen ő képpé válik a kozmikus teremtés újra és újra megismétlésére.

Az *örök visszatérés mítoszában* Eliade még a zsidó-keresztény hagyományt jelöli meg a modern vallásos ember útjának (ELIADE 2006. 229–236), *A szent és a profán* végén azonban már nem köti konkrét valláshoz (ELIADE 2019. 169–180). Nem is csoda, hiszen még ha történetileg helytálló is az a kijelentése, hogy a benső hit koncepcióját a mai formájában ez a kultúrkör teremtette meg, ma már rengeteg vallás – ha nem a túlnyomó többségük – magáévá tette azt. Eltekintve ennek az elméletnek a vallások általánosságában való alkalmazhatóságától, úgy gondolom, hogy esszém rámutatott: az epikureus teológia főmotívumait tekintve nagyon jól párhuzamba állítható Eliade modern vallásképeivel – még ha utóbbi több következtetésben is tovább merészkedett –, hiszen közös pontként jelenik meg többek között a tapasztalati szféra előtérbe kerülése az elméleti spekulációval szemben; a szent és a profán radikális megkülönböztetése; illetve a mimézis vagy imitatio dei, mint az emberi élet fő iránymutatója. Mindez pedig lehetővé tette akár azt is, hogy egy 21. századi epikureus vallásos életmód megteremtéséről szóló diskurzus alapjait is lefektessük.

Ezzel azonban már túl is léptünk a „megszokott” hermeneutikai fejtegetéseken; a filozófus általában megáll annál a kérdésnél, hogy lehetséges-e valamely gondolatrendszer termékeny integrálása egy mai elméleti terület körüli diskurzusba a kutatóintézet négy fala között. Az én célom viszont az volt, hogy olyan párosítást válasszak, ahol hiba lenne itt megállni: az epikureizmus mindig is eredendően az egész életforma meghatározását tűzte ki célul, Eliade elméleti vizsgálódásai pedig kifejezetten a vallásos ember helyét keresik

a modern világban. Befejező kérdésem tehát az lenne, hogy lehetséges-e ma az átlagembernek olyan „életfilozófiát” és vallási gondolkodást magára vennie, amelyet 21. századi epikureizmusnak nevezhetünk.

Elsőre abszurd ötletnek tűnhet a filozófiai diskurzus számára egy ilyen felvetés, de vallástudományi szempontból kortárs viszonylatban talán az egyik legégetőbb kérdéskörhöz tartozik. A 20. századtól kezdődően olyan társadalmi tendenciák jelentek meg, amelyek az uralkodó világvallásokból kiábrándulva a régi, elfeledett pogány vallásokhoz fordultak saját spirituális igényeinek betöltésére – mára pedig ezek a tendenciák rohamos növekedésnek indultak. Csak pár példa: ma már világszerte „viking” templomokat emelnek,⁹ az Egyesült Államokban újhellen mozgalmak alakulnak (WIGINGTON 2018), sok muszlim pedig a zoroasztrianizmus modern formája felé fordul a háborús területeken (PS21 2015), sőt megemlíthetjük itt egy másik hellenisztikus iskola totális életvitelszerű gyakorlását feltámasztó kísérletet, az újsztoicizmust is (pl.: PIGLIUCCI 2019). Ezeknek a társadalmi jelenségeknek a felerősödése pedig erőteljesen maga után vonja a mai vallástudományi reflexiót is.¹⁰

A vallásméлет két szemponttal egészítheti ki gondolatmenetünket ahhoz, hogy láthassuk a fő kihívásokat az ókori vallások felélesztésével kapcsolatban. A dolgozat célja ezek közül a leginkább „filozófiai” akadályt, a hermeneutikai kérdésfeltevést és a modern adaptáció lehetségeségét vizsgálta. Befejezésül, röviden érdemes megemlítenünk a további két fő problémát. Az egyik gyakorlati természetű: sok esetben ezek az ókori gondolkodásmódok nem örökölték ránk megfelelő mennyiségű forrást (legyen az írott vagy tárgyi jellegű). Persze ez vallásokként eltér, a görög, római és skandináv újpogányság esetében így is hatalmas anyag áll a rendelkezésünkre, míg mondjuk a magyarhoz hasonló sztyeppe-i sámánizmusok esetében örülünk, ha rendelkezésünkre áll akár pár fennmaradt szöveg is, és azok is többnyire már a kereszténységre vagy iszlámra áttérés után több évszázaddal lettek lejegyezve.

⁹ Noha a nemzetközi sajtóban csak az izlandi nagytemplom építése terjedt el, és azt is az elsőként elkönyvelve (lásd pl KLEIN 2015), ha meglátogatjuk a többi skandináv újpogány közösség hivatalos oldalát is, azt láthatjuk, hogy ez már a sokadik lesz a világon (lásd pl az *Odinist Fellowship* Newark-i, vagy az *Odinist Community Spain* Albacete-i templomát).

¹⁰ Az újpogány mozgalmak 20. századi rohamos fejlődése Magyarországon is ugyanúgy megtörtént, viszont a vallási, illetve a vallástudományi szintér sajátos itthoni helyzete miatt az ezzel kapcsolatos vallástudományi kutatások még kezdetlegesebbek a nemzetközi trendeknél. Az egyetlen ismertebb, könyvhosszúságú szakirodalom Istenek ébredése – Az újpogányság vallástudományi vizsgálata címen jelent meg 2007-ben. Komolyabb, specifikusan az újpogányságra fókuszáló kutatócsoport az ELTE keretein belül működött 2015 és 2017 között – ez volt az Újpogányság-kutató Önképző Műhely.

A másik, elméleti szempontból érdekfeszítőbb vallástudományi kérdés a vallási hagyomány megszakadásához kötődik. Sok vallási hagyomány esetében ugyanis lényegi szerepet játszik a megszenteltség megszakítatlan folytonossága, legyen szó akár a szent pozíció betöltéséről (lásd a római katolikus pápát vagy a dalai lámát), akár pedig a szent szövegek szóban való továbbörökítéséről, azaz a vallási szájhagyományról. Utóbbi esetben nem is feltétlenül a források elvesztése okozza a fő problémát, hanem az, hogy a szájhagyomány-alapú szövegörökítés mint módszer magában rejt egy sajátos viszonyulást is a tudás és a szöveg természetéhez, amely ellentétes a szövegalapú gondolkodás több alapvető motívumával is. Csak egy példát említek: a skandináv újpogányság egyik fő forrása, a *Skáldskaparmál* arról tanúskodik, hogy a szájhagyomány során létrejövő költői változtatások a költők közötti generáció- és kultúrabeli különbségek észrevételén alapult (SNORRI 1916). Így nagyon sok újpogány vallásnak azzal a problémával találhatja magát szembe, hogy bár fennmaradtak a vallási szövegek, mégse tudja, hogyan fogjon hozzá azok értelmezéséhez, hiszen a szájhagyomány konkrét és sokszor tudatos strukturális működéséről nem minden esetben maradtak fent források, és még ha maradtak is, akkor is felmerül a kérdés, hogy az adott szájhagyomány megszűnése után fel lehet-e újra éleszteni mindezt a lejegyzett szövegek alapján.

Természetesen ezek a problémák is szervesen hozzátartoznának egy, a 21. századi epikureizmus körül folyó átfogó diskurzushoz. Tanulmányomban azonban csak arra törekedtem, hogy rövid betekintést nyújtsak a filozófiai intézmény számára is az újpogány vallások kérdéséhez, amelyre az epikureizmus tökéletes alanynak bizonyult. Itt az ideje, hogy a vallásfilozófiai diskurzus párbeszédbe keveredjen a vallástudománnyal, hiszen ezen a ponton „kezdődik az a kérdéskör, amely a filozófus, a pszichológus és a teológus illetékességi körébe tartozik.” (ELIADE 2019, 180).

Bibliográfia

- AKLAN Anna. 2018. „Contradictions around the Stoic Sage. Chapter Twenty of Plutarch's *On Stoic Self-contradictions*”. *Elpis* 18/19: 11–22.
- BACSÓ Béla. 2014. „A mimészis paradoxona – Arisztotelész felől”. *Filozófiai Szemle* 58/2: 8–18.
- CICERO. 2004. *Az istenek természete*. Ford. Havas László. Budapest: Lazi.
- ELIADE, Mircea. 2006a. *Az örök visszatérés mítosza – avagy a mindenség és a töténelem*. Ford. Pásztor Péter. Budapest: Európa.
- ELIADE, Mircea. 2006b. *Vallási hiedelmek és eszmék története*. Ford. Saly Noémi. Budapest: Osiris.
- ELIADE, Mircea. 2019. *A szent és a profán*. Ford. Berényi Gábor – M. Nagy Miklós. Budapest: Helikon.
- KERFERD, G.B. 2003. *A szofista mozgalom*. Ford. Molnár Gábor. Budapest: Osiris.
- KOVÁCS Dániel. 2018. „Önismeret és öntudat Szent Ágoston *De Trinitaté*ében”. *Magyar Filozófiai Szemle* 18/3. Budapest: Gondolat.
- KLEIN, Christopher. 2015. „First Viking Temple in 1,000 Years Coming to Iceland”. *History*. [https://www.history.com/news/first-viking-temple-in-1000-years-coming-to-iceland] (2019. 09. 09.)
- LONG, Anthony A. 1998. *Hellenisztikus filozófia*. Ford. Steiger Kornél. Budapest: Osiris.
- LONG, Anthony A. – SEDLEY, David N. 2015. *A hellenisztikus filozófusok*. Szerk. Bene László. Budapest: Akadémiai.
- MISKOLCZY Ambrus. 2015. *Cioran hosszú kamaszkora – avagy mi legyen a fasiszta múlttal?* Budapest: Gondolat.
- ORBINK, Dirk. 1992. „What all men believe must be true: common conceptions and *consensio omnium* in Aristotle and Hellenistic philosophy”. In *Oxford Studies in Ancient Philosophy* X. 193–231.
- OLSON, Carl. 1989. „Theology of Nostalgia: Reflection on the Theological Aspects of Eliade's Work”. *Numen* 36/1: 98–112.
- OTTO, Rudolf. 1997. *A szent*. Ford. Bendl Júlia. Budapest: Osiris.
- PIGLIUCCI, Massimo – LOPEZ, Gregory. 2019. *A Handbook for New Stoics: How to Thrive in a World Out of Your Control – 52 Week-by-Week Lessons*. New York: The Experiment.
- PLATÓN. 2005. *Phaidrosz*. Budapest: Atlantisz.
- PS21. 2015. „The curious rebirth of Zoroastrianism in Iraqi Kurdistan”. *Project for the study of the 21st century*. [https://projects21.org/2015/11/26/

- the-curious-rebirth-of-zoroastrianism-in-iraqi-kurdistan/?fbclid=IwAR2jwim-tUDuppHYYaK9uN_0G8XCb5beq9zcLaeCKiGxd0tjf3lmNNaYQb60] (2019. 09. 09.)
- SALLIS, John. 1998. „Mimészisz és a művészet vége”. Ford. Módos Magdolna. *Jelenkor* 41/8: 820–832.
- SEXTUS Empiricus. 1998. „A pürrhonizmus alapvonalai”. Ford. Lautner Péter. In: *Antik szkepticizmus – Cicero- és Sextus Empiricus-szövegek*.
- SNORRI Sturluson. 1916. „The Poesy of the Skalds”. In *The Prose Edda*. Ford. Arthur G. Brodeur. [www.germanicmythology.com/ProseEdda/BRODEURSkaldskaparmal.html] (2019. 09. 09.)
- SZILÁGYI Tamás–SZILÁRDI Réka. 2007. *Istenek ébredése – Az újpogányság vallástudományi vizsgálata*. Szeged: JATEPress.
- VERES Máté. 2017. „Theology, Innatism, and the Epicurean Self”. *Ancient Philosophy* 37/1: 129–152.
- WIGINGTON, Patti. 2018. „Greek Paganism: Hellenic Polytheism”. *Learn Religions*. [https://www.learnreligions.com/about-hellenic-polytheism-2562548] (2019. 09. 09.)

Média és politika

Hibrid hadviselés: a befolyásszerzés új eszköze a posztszovjet térségben?

Az orosz hadviselés Grúzia és Ukrajna befagyott
konfliktusaiban¹

ÁRMÁS JULIANNA

Bevezetés

Oroszország 2014-es ukrajnai tevékenysége nyomán, mely alatt értendő a kelet-ukrajnai szeparatizmus megszervezése és támogatása, illetve a Krim-félsziget annektálása, majd pedig az Oroszországi Föderációba való integrálása, egyre gyakrabban jelentek meg mind a közvélemény, mind a szakirodalom szintjén olyan hangzatos kijelentések, hogy egyrészt itt az új hidegháború, másrészt Moszkva „hibrid háborút” folytat Ukrajnában. Habár a krími annexió valóban tekinthető a hidegháború utáni világrend megkérdőjelezésének és felülírásának, félrevezető általánosítás lenne azon kijelentés, hogy a hidegháború vége és a Szovjetunió összeomlása óta az orosz–nyugati kapcsolatok a partnerség és a kooperáció jegyében zajlottak volna. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy egy olyan expanzív külpolitikai és birodalmi hagyományokkal rendelkező országról beszélünk, mely a Szovjetunió megszűnésének pillanatában megalapította a Független Államok Közösségét azzal a céllal, hogy a volt szovjet tagköztársaságokat reintegrálja, befolyását megtartsa felettük. Nemcsak a Szovjetunió integráló jellegét megtartó együttműködések kialakításával próbálta Oroszország pozícióját biztosítani a posztszovjet térségben, hanem aktív közbenjárást mutatott a volt tagköztársaságokban kirobbanó – főként etnikai alapú, polgárháborús helyzetet eredményező – fegyveres konfliktusokban is. Viszont ahelyett, hogy ezt pusztán nyílt orosz szerepvállalással tette volna, konvencionális és nem-konvencionális eszközök használata is megfigyelhető volt a beavatkozások során. Így sokkal inkább az etnikai konfliktusok nyomán,

¹ Jelen dolgozat a Budapesti Corvinus Egyetem Társadalomtudományi és Nemzetközi Kapcsolatok Kar (BCE TK) nemzetközi tanulmányok mesterképzésére 2019 áprilisában beadott szakdolgozatom rövidített átdolgozása.

a központi hatalomtól elszakadni vágyó szeparatista csoportok támogatása, békefenntartói szerepben orosz katonai erők állomásoztatása, politikai és gazdasági nyomásgyakorlás volt a jellemző eljárás. Oroszország befolyásszerzési tevékenységének köszönhetően „befagyott konfliktusok” alakultak ki a posztszovjet térségben; ide soroljuk Abháziát és Dél-Oszétiát Grúziában², Hegyi-Karabahot³ Azerbajdzsánban és a Dnyeszter-menti Köztársaságot Moldovában. Ezáltal a területi integritásukban megbontott, szuverenitásukban korlátozott államoknak azzal a hosszú távú kihívással kellett szembenézniük, hogy területükön létezik egy *de facto* entitás, mely Moszkva támogatását élvezi. A 2014-es ukrajnai eseményeket nézve – a Krím félsziget annektálásán kívül – Oroszország tevékenységében szignifikáns különbség nem mutatkozik az 1990-es évek eleji konfliktusokhoz képest. Mégis, a kelet-ukrajnai háborúhoz és a krími annexióhoz kapcsolódva honosodott meg a hibrid háború kifejezés és a hidegháború visszatérésének az emlegetése. Ennek apropóján aktuális annak áttekintése, hogy lényegében mi tekinthető hibrid hadviselésnek, és mi vezetett addig, hogy Oroszország ismét egy befagyott konfliktus létrehozása mellett döntsön.

Hipotézis és a kutatás módszere

A dolgozat azt a központi kérdéskört kívánja körbejárni, hogy új befolyásszerzési eszköznek minősíthető-e a hibrid hadviselés. *Ennek megfelelően jelen szakdolgozat azt feltételezi a hibrid hadviselés elméleti keretéből kiindulva, hogy ezen hadviselési forma nem új befolyásszerzési eszköz, mert a Szovjetunió összeomlása óta eltelt időben Oroszország számos alkalommal alkalmazott konvencionális és nem-konvencionális eszközöket befolyásának megtartására a posztszovjet térségben.* Továbbá a vizsgálat úgy véli, hogy meghatározó kapcsolat van aközött, hogy Oroszország mikor, milyen eszközöket használ, és aközött, hogy a nemzetközi közösséggel milyen a viszonya, illetve milyen az ott elfoglalt pozíciója. A tanulmányban ezért a Szovjetunió felbomlása óta eltelt majdnem három évtized során alkalmazott eszközök áttekintése történik a grúzai és ukrajnai konfliktusok nyomán.

² A dolgozat annak tudatában, hogy Magyarország már Georgiaként hivatkozik az országra, mégis, a magyar nyelvben meghonosodott Grúzia megnevezést alkalmazza a posztszovjet államra.

³ Ugyan a hegyi-karabahi válság nem a Szovjetunió széthullása után alakult ki, tekintettel arra, hogy a befagyott konfliktusok szakirodalma Hegyi-Karabahkal is foglalkozik, jelen felsorolásban is helyet kap a konfliktus.

A hibrid hadviselés definiálása

A dolgozat központi témája a hibrid hadviselés; annak megjelenése, és egy adott ország – jelen esetben Oroszország – befolyásszerzésre irányuló lehetőségei. Azonban a hibrid hadviselésre nem létezik általánosan elfogadott, bevett definíció, sőt, lényegében a hibrid háború az ukrainai események leírására – melyeknek köszönhetően alapvetően elterjedt a köztudatban ez a megnevezés – nem teljes mértékben alkalmas. Az ukrainai eseményekre a nem-lineáris háború megnevezést is használni kezdték a Geraszimov-doktrínát véve alapul (GERASIMOV 2016. 24–28), ahol a nem-katonai és katonai eszközök alkalmazását 4:1-hez javasolja a vezérkari főnök, tehát a nem-lineáris elemek kerülnek előtérbe (RÁCZ 2014a. 7). Mivel a NATO is hibrid hadviselésnek kezdte el Oroszország ukrainai tevékenységét nevezni és a nyugati közbeszédben is így terjedt el, jelen dolgozat is ezt a kifejezést fogja alkalmazni, azonban (az alábbiakban) pontosítva, hogy mit ért alatta.

Alapvetően abban egyetértés mutatkozik, hogy a hibrid háborúban kifejezetten olyan új elemek nem jelennek meg, melyeket eddig ne láttunk volna. Nem véletlenül hivatkoznak az aszimmetrikus hadviselés, az indirekt módszerek használatának vagy a lakosság befolyásolásának a hagyományára; mi több, már Clausewitz is különbséget tett direkt és indirekt hadviselés között (CLAUSEWITZ 1917. 33). A hibrid hadviselés elméleti fejlődésének vizsgálatakor az is nyilvánvaló válik, hogy azzal, hogy olyan nem-konvencionális eszközök kerülnek előtérbe, mint diplomáciai, gazdasági nyomásgyakorlás, pszichológiai vagy információs – hagyományos, elektronikus médiumok – hadviselés, akkor maga a háború hosszú, elnyújtott lesz, mely nem hagyományos értelemben kényszeríti térdre a megtámadott országot, hanem annak működését akadályozza (LIND–NIGHTENGALÉ–SCHMITT–SUTTON–WILSON 1989. 24).

Ezen összegzést figyelembe véve a dolgozat a hibrid hadviselés alatt egy állandósult háborús helyzetet ért, ahol a hagyományos fegyverek háttérbe szorulnak, és csak akkor kerülnek elő, mikor egyéb nyomásgyakorló eszközök nem érik el a hatásukat vagy a támadó állam úgy érzi, hogy azt a nemzetközi viszonyokban történő események indokolják. A nem-konvencionális eszközök közé sorolható lényegében minden olyan elem, mely hozzájárul egy ilyen elnyújtott, állandó háború érzetéhez; tehát a diplomáciai, politikai, gazdasági nyomásgyakorlástól, propaganda terjesztésétől kezdve a „békefenntartók” állomásoztatásán át a szeparatizmus támogatásáig. Fontos, hogy a hibrid hadviselés során – a NATO megállapításait figyelembe véve – a megszokottaktól eltérően a támadó állam lesz az erősebb minden esetben.

1. Befagyott konfliktusok létrehozása mint befolyásszerzési eszköz

A, már rögtön a Szovjetunió felbomlása után meginduló integrációs törekvésekből jól látható – FÁK, KBSZSZ, EGU –, hogy Oroszországnak feltett szándéka a posztszovjet térség feletti befolyás visszaállítása, a posztszovjet államok nyugati integrációs aspirációinak megtörése. Jelen befolyásszerzési eszközöknél láthatóan a három balti államot elengedte Oroszország, Észtország, Lettország és Litvánia már rögtön a Szovjetunió felbomlásával megalakuló Független Államok Közösségéhez sem csatlakozott. Az euroatlanti integráció útjára lépő három balti állam esetében később sem merült fel, hogy a további orosz integrációs törekvésekhez csatlakoznának. A politikai, védelmi vagy gazdasági alapon kötött együttműködések a hidegháború utáni új világrend viszonyait és Oroszország akkori pozícióját nézve a nemzetközi közösségben megfelelő eszközök lehettek volna az orosz célokhoz, azonban ezek nem hozták meg a várt hatást. Ezért kell említést tenni és megvizsgálni az úgynevezett „befagyott konfliktusokat (*frozen conflicts*)” mint a befolyásszerzés eszközét a térségben.

A '90-es évektől számos szeparatista mozgalom és konfliktus jelentett kihívást a posztszovjet államok számára, mely függetlenedési törekvéseknek köszönhetően orosz befolyás és kontroll alatt álló *de facto* államok jöttek létre. A nemzetközi közösség által el nem ismert, ám Moszkva támogatását élvező kvázi államokhoz, úgynevezett „befagyott konfliktusokhoz” soroljuk a moldovai Transznisztríát, az azerbajdzsáni Hegyi-Karabahot, a grúziai Abháziát és Dél-Oszétiát, illetve 2014 óta az ukrainai Donyecki és Luhanszki Népköztársaságot is. Ukrajnánál maradva a Krím is itt említhető, bár annexió történt, és a félszigetet integrálták az Oroszországi Föderációba, a nemzetközi közösség nem ismeri el a félsziget illegális annektálását (GRIGAS 2016. 1).

1.1 A befagyott konfliktusok definiálása

A politikai és nemzetközi viszonyokkal, illetve nemzetközi joggal foglalkozó szakirodalom az 1990-es évek elejétől kezdett bizonyos helyzetekre a posztszovjet térségen belül befagyott konfliktusként utalni. Ezáltal került a konfliktusok közé Transznisztria, Hegyi-Karabah, Dél-Oszétia és Abházia; azon régiók, ahol külső állam támogatását élvező szeparatista mozgalmak voltak megfigyelhetők, és az elszakadni kívánó területeken az adott állami vezetéssel szembeni, helyi vezetés állt fel (GRANT 2017. 326). Fontos megjegyezni, hogy nem egyedül a szeparatizmus léte, a kérdés megoldatlansága, a szeparatisták önálló államiságának a hiánya, vagy a fennálló területi viták különböztetik meg ezeket a helyzeteket, és teszik

őket befagyott konfliktussá, hiszen akkor például Nyugat-Szaharát, Ciprust vagy Palesztina kérdését is ide sorolhatnánk (MORAR 2010. 11).

A befagyott konfliktusok definíciójának pontos meghatározása érdekében még megemlítendő, hogy a kifejezés használata a hidegháború után terjedt el. Különböző állami szervek által készített jelentésekben, vagy a nemzetközi politikát meghatározó személyek nyilatkozataiban a '90-es évek óta tűnik fel visszatérően a szókapcsolat, mindig Transznisztria, Hegyi-Karabah, Abházia és Dél-Osztétia állapotára utalva, hozzáátéve akár azt is, hogy ezek kifejezetten Oroszország úgynevezett „érdekszférájában” vagy „közel-külföldjén” fordulnak elő. A nemzetközi szervezetek gyakorlatát nézve az ENSZ ugyan ritkán használja a befagyott konfliktusok megnevezést – csak 2000-ben, a belső menekültekért felelős képviselő tette ezt először, szintén a posztszovjet térséggel kapcsolatban –, de a NATO esetében már gyakrabban előfordul, míg az EBESZ sokszor, módszeresen az említett helyzetek kifejezésére alkalmazza; akár saját weblapján található esettanulmányban vagy az ENSZ BT számára készítendő jelentésekben. Ezen előzményeket figyelembe véve, kizárólag a volt Szovjetunió területén vizsgálva a befagyott konfliktusokat, számos olyan jellemző vonás figyelhető meg, melyek miatt külön típusként beszélünk róluk (GRANT 2017. 362–367).

A befagyott konfliktusok olyan helyzeteket jelölnek, ahol a konfliktus fegyveres szakaszának már vége van, azonban békeszerződés vagy egyéb politikai megállapodás nem született a felek közötti rendezés érdekében; csupán fegyverszünetről beszélhetünk, ezért a konfliktusok bármikor kiújulhatnak. A szeparatista törekvések nyomán az elszakadni kívánó területekkel létrejövő konfliktuszonák csak belső szuverenitással rendelkeznek, a nemzetközi közösség elismerését nem tudják kivívni. Ezen területek olyan szürke zónákat eredményeznek, melyek kihívást jelentenek a nemzetközi közösség és nemzetközi jog számára azáltal, hogy megkérdőjelezik a hidegháború utáni nemzetközi rendet és destabilizálják a Szovjetunió felbomlása után szuverenitásukat visszanyert államokat területi integritásuk megbontásával. A befagyott konfliktus kifejezést így a posztszovjet térség elszakadni kívánó területeire használjuk, melyek a Moszkva által támogatott szeparatizmus miatt jöttek létre, valamint Moszkva politikai befolyását és katonai védelmét élvezik (GRIGAS 2016. 1).

1.2 A befagyott konfliktusok generációi

A befagyott konfliktusok vizsgálatakor érdemes a szakirodalmak által is gyakran alkalmazott generációs elkülönítést követni, különösen akkor, ha az elemzés a nemzetközi rendszer és az egyes országok belpolitikai változásaira is kitér,

mint a konfliktusokat és a hibrid elemek alkalmazását meghatározó tényezők. A szakirodalom döntően két generációt különít el egymástól; az első generációba tartozik Transznysisztria, Abházia, Dél-Osztétia és Hegyi-Karabah; míg a második generációt az ukrainai konfliktus alkotja: a Donyecki és Luhanszki Népköztársaság, illetve a Krím annektálása (TYTARCHUK – KHYLKO 2016.). Ahhoz, hogy a hibrid hadviselés jellemvonásainak a megjelenése a befagyott konfliktusokban megfelelően figyelemmel kísérhető legyen, érdemes egy korábbi, első generációs, és a Szovjetunió felbomlása után később történt, második generációs konfliktust kiválasztani. Míg a második generációs konfliktus esetében egyedüli példaként az ukrainai események kínálják magukat, addig az 1990-es évek elején kialakult válságok esetében bonyolultabb a helyzet. Jelen dolgozatban választásom a grúziai abház és délosztét befagyott konfliktusokra esik.

1. ábra: A posztszovjet térség befagyott konfliktusai.

Forrás: <https://eurasiangeopolitics.com/2014/10/30/ukraine-lessons-learned-from-other-frozen-conflicts-in-the-soviet-successor-states/>

2. A hibrid hadviselés gyakorlata a posztszovjet térségben

2.1 A jalcini Oroszország az „új világrendben”

A Szovjetunió felbomlása után Oroszország mint új államalakulat nagyhatalomként kívánt a nemzetközi közösségbe lépni, azonban míg ez katonailag el

is lett volna mondható az államról, addig gazdasági, világpolitikai, kulturális vagy információs értelemben már nem. Tovább bonyolította a helyzetet, hogy az „új orosz politikai elit” (Sz. BÍRÓ 2014a. 37) a Szovjetunió bel- és külpolitikai hagyományaitól minél jobban távolodni kívánt, hogy a nyugati világrendbe integrálódhasson, azonban tette mindezt azon az elgondoláson alapulva, hogy Oroszország nagyhatalmi pozícióját a volt Szovjetunió szuperhatalmi öröksége biztosítja (Sz. BÍRÓ 2014a. 37).

A Szovjetunió utáni első éveket, a 1991 és 1993 közötti időszakot a „*korai atlantizmus*” (Sz. BÍRÓ 2014a. 39) éveinek nevezhetjük. Az atlantizmus nemcsak politikai, de gazdasági átalakulást is magában hordozott, cél volt a világgazdasági integráció. Ez még a hagyományos nagyhatalmi pozíció hirdetését is felülírta, a piacgazdaságra való áttérés pedig a központi hatalom szerepét csorbította (KUCHINS–ZEVELEV 2012. 149). A korai orosz elképzelések a tettekben is megmutatkoztak, Jelcin korán kísérletet tett a NATO-val való kapcsolatfelvételre; a NATO említése azért is lényeges, mert míg a Varsói Szerződés megszűnt, addig az Észak-atlanti Szövetség fennmaradt, melynek ténye kihívást jelentett Oroszország számára (Sz. BÍRÓ 2014a. 42).

A korai, partnerségi szemlélet hamar felülíródott, 1994–1996 között már az „*atlantizmus felülvizsgálatáról*” (Sz. BÍRÓ 2014a. 46) beszélünk, melyhez több minden is hozzájárult. Mind a nemzetközi rend, mind a belpolitika stabilizálódásával, és a partnerségi kezdeményezésre adott nyugati válasz hiányával a Nyugat mint stratégiai partner kezdett leértékelődni (KUCHINS–ZEVELEV 2012. 149–150). 1993–1994-re egyértelművé vált Oroszország számára, hogy a NATO keleti bővítése, a kelet-közép-európai államok felvétele meg fog történni, ezt maximum csak lassítani tudta Oroszország. Nem meglepő, hogy a FÁK-térség kezdett felértékelődni, az ottani orosz szerepvállalás pedig hangsúlyosabbá válni. 1994 őszén deklarálta Moszkva, hogy „a FÁK-térség egészét életfontosságú érdekövezetnek tekinti” (Sz. BÍRÓ 2014b. 47). Eddig a pontig a térség konfliktusainak rendezésében, békefenntartásban Oroszország hajlott arra, hogy ne kizárólagos orosz szerepvállalás valósuljon meg, azonban innentől kezdve a posztszovjet térségben hangsúlyosabban kezdte meg befolyásának visszaállítását (Sz. BÍRÓ 2014b. 47).

A jelicini korszak utolsó időszakát, 1996 és 1999 között az „*átfogalmazott atlantizmus*” (Sz. BÍRÓ 2014a. 50) jellemezte, ahol egyértelműen kiteljesedett a hatalmi egyensúlyi politika visszatérése. Az orosz meglátás szerint Oroszországnak nagyhatalmi státuszából kifolyólag nincs szüksége az Egyesült Államok vagy a Nyugat által nyújtott védelemre (KUCHINS–ZEVELEV 2012. 154).

Azonban ezen időszakot sem a teljes elhidegülés éveiként kell elképzelni. Ugyan a NATO-bővítés körüli orosz alkudozások nem bizonyultak sikeresnek – annak lefektetése, hogy balti államok, egyéb posztszovjet, FÁK-államok ne legyenek a Szövetség tagjai –, jelentős gazdasági kapcsolatfelvételtől beszélhetünk Oroszország és a Nyugat viszonyában, ezért értendő az „*átfogalmazott atlantizmus*” kifejezés (Sz. BÍRÓ 2014b. 53–54). Az 1997 végétől a Távol-Keletről begyűrűző pénzügyi válság pontosan ezért érintette negatívan Oroszországot. A gazdasági visszaesés és a részleges államcsőd mellett felerősödtek azon hangok, melyek szerint a liberális demokrácia nyugati modellje nem alkalmas Oroszország számára – nem véletlen, hogy az 1998 után Putyin vezetésével kezdődő sikeres gazdasági fellendülés már az orosz szemmel törekény demokratikus intézmények háttérbe szorításával zajlott, még inkább leértékelve a nyugati modell alkalmasságát (KUCHINS–ZEVELEV 2012. 154).

2.1.1 Konzolidálódó grúz–orosz és ukrán–orosz kapcsolatok az 1990-es években

Alapvetően megállapítható, hogy az 1990-es éveket a grúz–orosz kapcsolatokban Oroszország sikerként könyvelheti el, befolyását folyamatosan növelni tudta Grúzia felett. A fegyverszüneti egyezmények által orosz békefenntartók állomásozhattak a térségben, Grúzia csatlakozott a FÁK-hoz, illetve a KBSZ-hez is. Sevardnadze azonban nem tudta prezentálni a hozzá fűzött azon reményeket, hogy jó moszkvai kapcsolatainak köszönhetően visszaállítja az ország területi integritását. Grúzia területén három szakadár entitás is létezett regnálása végéig, a politikai–gazdasági konszolidáció nem sikerült, melynek eredménye nemcsak Sevardnadze bukása lett, hanem Grúzia Nyugat felé fordulása és a „rózsás forradalom” is (BENES 2018. 31).

Az 1990-es évek orosz–ukrán kapcsolatrendszeréről elmondható, hogy míg Oroszország próbálta magához minél közelebb tartani Ukrajnát, addig Ukrajna függetlenségének elnyerésekor nagy várakozásokkal tekintett a Nyugatra mint a lehetőségek és a fejlődés forrására. A kapcsolatokat illető eltérő elképzelések már a FÁK megalapításánál is megmutatkoztak, ahogy az már említésre került, Oroszország az integrációban egy eszközt látott a posztszovjet államok feletti ellenőrzés kiterjesztésére, míg Ukrajna a szovjet múlt minél hamarabbi felszámolását szorgalmazta általa. A Nyugat irányába mutató elvárások miatt Oroszország már akkor azt az álláspontot képviselte – mely Putyin tradicionalista fordulata és az ukrainai események nyomán is előkerült –, hogy Ukrajna történelmileg mindig is Oroszországhoz tartozó területeket kapott meg, mely területeket nagyrészt oroszok lakják. Még azt is felvetette Moszkva, hogy a jövőben elkerülhetetlen lesz Ukrajna felosztása egy keleti és egy nyugati részre (OLSZANSKI 2001. 34–35).

2.1.2 Az orosz „békefenntartás” Abháziában és Dél-Oszétiában

Az orosz álláspont szerint a konfliktus alatti, békefenntartói tevékenységgel történő egyoldalú fegyveres beavatkozás a kollektív biztonsági elv nevében valósul meg, amivel a FÁK-térség határainak védelme a cél. Felmerül a kérdés, hogy ezen elv szerint hogyan tud eljutni Oroszország addig, hogy a befolyás és az orosz csapatok állandó jelenlétét biztosítani tudja a térségben. Miközben hagyományos békefenntartói, a szembenálló felek kooperációját elősegítő tevékenységet is végzett Oroszország a nemzetközi gyakorlatnak megfelelő elvek mentén: olyan politikai, diplomáciai, gazdasági és katonai nyomásgyakorlásba kezdett, mely saját, térségbeli érdekeit szolgálta. Így Moszkva közbenjárása mentén a békefenntartóként történő beavatkozás lényegében nem a béke felé terelte a feleket – ezért utalnak a „*negative peace*”, azaz „*negatív béke*” megnevezéssel a szakirodalomban Oroszország ezen tevékenységére –, hanem egy olyan tűzszüneti egyezmény aláírására kényszerítették a résztvevőket, mely a továbbiakban is az orosz befolyást tartósítja a térségben (LYNCH 2000. 26–28).

A békefenntartóként való jelenlét alkalmas eszköz volt arra Oroszországnak, hogy különösebb, a Nyugattal való konfliktus nélkül megtarthassa befolyását Grúzia felett. Az abház háború lezárása és az azt övező orosz sikerek azonban lehetőséget adtak arra, hogy Oroszország egyértelművé tegye viszonyát a posztszovjet térséghez. Erre először Andrej Kozirjev, orosz külügyminiszter tett kísérletet az ENSZ Közgyűlése előtt – már a moszkvai egyezmény aláírása után – miszerint „*Oroszország békefenntartói erőt semmilyen más nemzetközi szervezet vagy államcsoport nem helyettesítheti a posztszovjet térség ezen kiemelt régiójában*” (GORDADZE 2009. 34). Kozirjev kijelentése alapján véve előrevetítette és nyíltan deklarálta Oroszország hosszú távú szándékát, melynek értelmében a posztszovjet térség feletti hegemonia visszaállítása lesz a cél. A Szovjetunió felbomlása után nem sokkal, erőforráshiánnyal és belpolitikai konszolidációval küzdve Moszkva ugyan mondhatta volna azt, hogy csupán a katonai bázisait tartja fent és a separatista mozgalmakat támogatja a posztszovjet államokban, ám itt a támogatás lényegét nem az adta, hogy elősegítse a szakadár területek függetlenedését. „Békefenntartói” jelenléttel elérte, hogy az újonnan függetlenné vált, azonban területi integritásukban megbontott volt szovjet tagállamok ne tudjanak a Nyugat felé közeledni, a „*peacekeeping*” így „*piece keeping*” lett (GORDADZE 2009. 34).

2.2 Putyin első két elnöksége

A sikeres putyini belpolitikai konszolidációs törekvések ellenére Oroszország az igazi elismerést a Nyugattól várta, miszerint a Nyugat a nemzetközi rendszer

meghatározó szereplőként fogja őt kezelni. Ezt alapvetően Moszkva egy természetes folyamatnak vette, ám mikor szembesült azzal, hogy ezen elvárása nem fog bekövetkezni, a törekény nyugati–orosz kapcsolatokban a feszültség, és az orosz oldalt jellemző kiábrándulás kezdett felerősödni.

Az elhidegülés igazi okaként azonban a posztszovjet térség úgynevezett színes forradalmi jelölhető meg. A posztszovjet államokban történő Nyugat-barát kormányok hatalomra kerülése, és az emögött látott amerikai szerepvállalás megerősítette Oroszország azon félelmét, hogy nem az általa elképzelt, nagyhatalmi pozícióban kezeli a nemzetközi közösség. Mi több, a színes forradalmaknak köszönhető kormányváltások és demokratizálódási hullám azt is jelentette, hogy Oroszország közel-külföldjén, érdekszférájában jelentkezett a nyugati tevékenység (SNETKOV 2014. 71–75).

A posztszovjet térség színes forradalmi alatt az elcsalt választásokra hivatkozott hatalmváltást vértelen kikényszerítését értjük. Ehhez szükséges, hogy a választásokat valóban elcsalják, és a csalás tényét a politikai közösség nagy részével el lehessen hitetni. Így a csalás érdemben fogja befolyásolni a közvéleményt, ezáltal mozgósító hatása is lesz. Fontos azonban, hogy a politikai elit is megghasadjon, a választási csalás ténye legyen számukra is kellemetlen, hiszen ilyen módon lehetséges csak a választások megismétlése (Sz. BÍRÓ 2012).

Grúziában konszolidációra törekvő, orosz–grúz és grúz–nyugati kapcsolatokban egyensúlyt kereső Sevardnadze bukását a 2003-as rózsás forradalom hozta el. Posztszovjet állam lévén Grúziában is jelen voltak a szovjet időkől maradt politikai erők, akik az orosz kapcsolatok erősítése mellett álltak ki, azonban ezzel szemben már megjelent egy új, a Nyugat mellett kiálló generáció. Közülük való Miheil Szaakasvili, aki a Nemzeti Mozgalom élén kívánt az ország elnöke lenni. Bár a 2003-as elnökválasztáson Sevardnadze már nem indulhatott, az Új Grúziáért nevű kormánypárti ernyőszervezetet támogatta. A „szisztematikus választási csalások” (BENES 2018. 32) (választási névjegyzék hiányossága, egy választópolgár többször szavazhatott, míg volt, aki egyszer sem) után, melyek az Új Grúziáért győzelmét eredményezték, és az ennek következtében kezdődő rózsás forradalom élére Szaakasvili állt (BENES 2018. 32).

Azonban a 2004 januárjában megválasztott új elnök, Mihail Szaakasvili sem tudta hozni a hozzá fűzött remények konszolidációs eredményeit. A gazdasági növekedést a társadalom nem érezte meg, a mindent átható korrupció megmaradt, és igaz, hogy Adzsária felett vissza tudta állítani a központi hatalom ellenőrzését, a másik két szakadár területtel még bizalmatlanabbá vált

a viszony a kisebbségek felé gyakorolt agresszívebb, kirekesztőbb magatartás következtében (Sz. BÍRÓ 2008. 34).

Szaakasvili nemcsak belpolitikai szintén vállalta fel a konfrontációt Oroszországgal, hanem Grúzia külpolitikai orientációjának meghatározásában is. Grúzia NATO-val való kapcsolata 1994-ben kezdődött, ezt kezdte el mélyíteni a „rózsás forradalom” után felálló Szaakasvili-kormány olyan átfogó reformok meghirdetésével, melyek a NATO-tagság (illetve hosszabb távon az EU-tagság) feltételeinek teljesítésére irányultak (NATO 2018). Ezt követte a NATO 2008-as bukaresti csúcstalálkozója, melynek záró nyilatkozatában a Szövetség deklarálta, hogy a NATO üdvözli Ukrajna és Grúzia euroatlanti integrációs törekvéseit, és kijelentették, hogy ezen országok a Szövetség tagjaivá fognak válni („*these countries will become members of NATO*”) (NATO 2008).

Ukrajna tekintetében a 2000-es évek esetén a narancsos forradalom emelendő ki, mint az orosz–ukrán és orosz–nyugati kapcsolatokat meghatározó esemény. A 2004-es ukrajnai elnökválasztás alkalmával az ellenzéki, közös jelölt, Viktor Jucszenko élvezte a Nyugat támogatását, míg a már egy évtizede hatalmon lévő elnök, Leonyid Kucsma és Oroszország a kelet-ukrajnai gyökerekkel rendelkező Viktor Janukovicsot favorizálta. A kétfordulós választások első fordulóját Jucszenko nyerte nagyjából 1%-os fölényrel, míg a másodikat Janukovics, szintén kis, 3%-os különbséggel (KATCHANOVSKI 2013).

Janukovics győzelmét azonban az ellenzék már nem fogadta el, és kibontakozott a narancsos forradalom; a „narancsos” elnevezést a tüntetések mögött álló *Mi Ukrajnánk* politikai erő narancssárga szimbóluma adta. A választási csalásra hivatkozva (kormányzat által manipulált szavazási folyamat, a szavazási eredmények megmásítása, adminisztratív eszközök és a média használata a szavazók befolyásolására) meginduló tüntetéssorozat hamar fordult a korrump, autoriter Kucsma-rezsim oligarchákra támaszkodó rendszere ellen, és követelte a hatalmi ágak szétválasztását, a független médiát és a választások megismétlését. Tágabb értelemben beszélhetünk a szovjet múlt és az orosz befolyás elutasításáról, ezzel szemben pedig a NATO- és az EU-tagság támogatásáról (KATCHANOVSKI 2013. 375).

2.2.2 Nem-konvencionális hadviselés Grúziában a 2000-es években

A 2008-as ötnapos háborút megelőző évtized Oroszország Grúzia-politikájából két olyan elem emelendő ki, melyek a megbomlott grúz területi integritást fenntartották, az orosz befolyást továbbra is biztosították; amelyeknek következtében az „állandósult háborús” helyzet a 2000-es években is folytatódhatott.

A következőkben tárgyalt békefenntartók szerepéhez és az állampolgárságok jelentőségéhez hozzátartozik a 2004-es délosztét helyzet eszkalációja. Az újonnan felállt Szaakasvili-kormány kísérletet tett Adzsária reintegrálására, mely kísérletet lényegében Moszkva is támogatta. Azonban az adzsáriai sikeres próbálkozás arra ösztönözte a grúz vezetést, hogy a többi szakadár területet is visszafoglalja, miközben Oroszország éppen kiterjeszteni próbálta katonai és adminisztratív kontrollját Abházia és Dél-Osztétia felett. Ezzel együtt az orosz útlevélek kiosztása is megkezdődött, mely egy esetleges orosz tevékenységre válaszul szolgált, miszerint Oroszország csak az állampolgárai védelmében lép fel (ILLARIONOV 2009. 56–59).

Az orosz intézkedések mögött így Tbiliszi az ország szuverenitását érintő erősödő támadásokat látott. A konfliktus gyökerének a szakadár területeken állomásozó orosz „békefenntartókat” nevezte meg, akikre támaszkodva Oroszország könnyen magáénak érezte a területeket. Grúzia a megoldást az orosz jelenlétre a nemzetközi békefenntartók érkezésében látta, és egyre többször fogalmazott meg nemzetközi keretek között is olyan kritikát, hogy az orosz válságkezelési gyakorlat és a szeparatista hatalmak támogatása mögött nincs egyéb célkitűzés, mint a konfliktusok fenntartása – befagyott konfliktusként kezelve Abháziát és Dél-Osztétit; a konfliktusok hidegen tartása –, és az orosz befolyás biztosítása Grúziában. Lényegében Oroszország nem pártatlan válságkezelő és békefenntartó fél, a helyzet megoldása nem áll érdekében (ILLARIONOV 2009. 92).

Amikor arról beszélünk, hogy a Nyugatnak nem állt érdekében az eszkaláció, akkor ez Oroszországra is igaz, a Nyugattal szembeni konfrontáció elkerülésére törekedett Moszkva; direkt annexió helyett fokozatosan integrálta a szakadár entitásokat gazdasági, jogi és katonai értelemben egyaránt. Az Independent International *Fact-Finding Mission on the Conflict in Georgia* jelentése a „*Creeping annexation*” (IIFFM REPORT 2009a. 18) kifejezést használta erre. A magyar szakirodalomban „*lopakodó annexióként*” (BENES 2018. 62) jelent meg, melynek két legfontosabb eleme az orosz állampolgárság és személyi igazolvány megadása az abház és délosztét lakosoknak. Az intézkedések előzményének tekinthető az 1990-es évek végétől meginduló orosz vízumkönnyítési program a grúz állampolgároknak, melynek az az eleme emelendő ki, hogy „humanitárius okok” miatt Oroszország Abházia és Dél-Osztétia lakosaitól nem kért vízumot – ezzel is kihívást jelentve a grúz területi integritás visszaállítására (GORDADZE 2009. 45).

Az orosz állampolgárságok és az állampolgárságok következtében az orosz személyi igazolványok tömeges megadása – a szakirodalomban az igazolványok

miatt ezen intézkedések „*passportization policy*”-ként⁴ (IIFFM REPORT 2009b. 18) honosodtak meg – 2002 után indult meg. Már az ezt megelőző időben is megkapták az orosz állampolgárságot a területek lakosai, amennyiben az kérvényezték, ám a 2002-ben elfogadott új orosz állampolgársági törvény 13. és 14. cikkelye egyszerűsített eljárásban tette lehetővé az orosz állampolgársághoz, majd személyi igazolványhoz jutást, több ezer új abház és déloszét kérvény beérkezését eredményezve (IIFFM REPORT 2009b. 18).

2.2.3 A 2008-as háború nem-katonai elemei

A 2008-as ötnapos orosz–grúz háború hivatalosan grúz katonai operációval indult meg augusztus 7-én, majd egy konvencionális háborúvá eszkalálódott, ahol az orosz katonai erőfölény készítette meghátrálásra a grúz felet, mégis megfigyelhetőek nem-konvencionális elemek is: kiemelendők az információs hadviselés és a háború alatti kibertámadások.

Az ötnapos háborút övező információs háborúról elmondható – nemcsak a tényleges katonai cselekmények alatt, hanem a háború előtt és után is jelentős információs tevékenységről beszélhetünk –, hogy a legtöbb esetben az orosz fél volt az offenzív, míg a grúz a defenzív. Moszkva azt állította, hogy kifejezetten a grúz elnök, Szaakasvili, tágabb értelemben Grúzia volt az agresszor állam, ezért Oroszországnak nem maradt más választása, mint hogy beavatkozzon saját állampolgárainak a védelmében, tehát jogosult mindennemű támogatásra a nemzetközi közösségtől (GOBLE 2009. 183–184).

Oroszország mindvégig kiállt azon állítása mellett, hogy Grúzia tette meg az első lépéseket, ezáltal kiprovokálta a konfliktust; tehát elkerülhetlenné téve az orosz válaszreakciót. Az álláspont megerősítéséhez Oroszország széleskörű mozgósítást végzett, nemcsak hogy a kormányzati kontroll alatt lévő orosz közmédia számolt be és mutatott feltűnően jó felkészültséget a konfliktus kitöréséről való tudósítást illetően, de a helyszínen jelenlévő újságírók, riporterek döntő többsége egyenesen Moszkvából érkezett. Jó példa az orosz készülődésre, hogy már a grúz erők megindulása előtt 48 orosz tudósító érkezett Chinaliba, Dél-Oszétia fővárosába, akik végig egyoldalúan, az oroszok pártfogásában adtak hírt az eseményekről. A jóval kisebb grúz média ilyen orosz erőfölénnyel próbálta felvenni a versenyt, az ország területén is fogható orosz adások már nemcsak a hátországot befolyásolták, hanem az amúgy is oroszpartí abház és déloszét lakosságot (GOBLE 2009. 187).

⁴ Az orosz nyelvben a „paszport” (jelző nélkül) személyi igazolványt jelet, az útlevél pedig „*külföldi* paszport”

Ugyan nem jelenthető ki, hogy az orosz vagy a grúz fél megnyerte volna az információs térben vívott háborút, hiszen a nemzetközi közösségben nem alakult ki konszenzus arról, hogy Grúzia vagy Oroszország felelős az ötnapos háború kirobbanásáért. Azonban a jelentősége nem értékelhető le, hiszen megmutatta, hogy bár a katonai cselekményeket Grúzia kezdte és a katonai vereséget is a grúz állam szenvedte el, mégis, Oroszország nemzetközi megítélése rendkívüli módon romlott, köszönhetően az abház és déloszét területeken túli, grúziai benyomulásnak, az erőszakos információs térben vívott háborúnak, illetve annak, hogy Grúzia sikeresen közvetítette nemzetközi csatornákon a megtámadott szerepet (GOBLE 2009. 195).

Az információs háborún belül kiemelendő pont az ötnapos háború alatt végig zajló kiberháború, mely valószínűsíthető, hogy az első ilyen volt a történelemben (BENES 2018. 113). A háború első napján számos kibertámadást indítottak Grúzia ellen, a legtöbb kormányzati és médiaoldal nem volt elérhető, vagy olvashatatlanná tették a támadások azokat, ennek következtében amerikai, észt és lengyel szerverekre helyezték át a weblapokat. Hozzá kell tenni azonban, hogy nemcsak a háború ideje alatt folytak a támadások, hanem már július 20-án egész nap elérhetetlen volt Szaakasvili oldala. Ezt követően augusztus 7-én is érkeztek támadások, ám a nagyobb volumenű kibertevékenységek augusztus 8-ától indult meg, melynek forrásai nem voltak azonosíthatóak, bár egyes jelentések egy bizonyos Russian Business Network nevű szervezetet jelölték meg. Ezen idő alatt a grúz kormányzati oldalak elérhetetlenek voltak az Egyesült Államokból, az Egyesült Királyságból és Európából. Augusztus 9-én a Külügyminisztérium honlapját érte hackertámadás és az eredeti tartalom helyett sértő fényképek jelentek meg, de hasonló támadást jelentett a Belügyminisztérium, a Védelmi Minisztérium, a Grúz Nemzeti Bank és számos hírportál is. A további napok eseményeiből még kiemelendő, hogy augusztus 12-13-án a Védelmi Minisztérium weblapját újra kibertámadás alá került és leállt (IFFFM REPORT 2009a. 217–218).

2.3 A gazdasági válság és Putyin visszatérése

A 2008-as orosz–grúz háborúval a már addig sem virágzó orosz–nyugati kapcsolatok a mélypontra zuhantak. Történt ez akkor –tovább gyengítve Oroszország nemzetközi közösségben elfoglalt pozícióját – mikor a 2008-as globális pénzügyi válság hatásai elkezdtek begyűrűzni az országba. Mint már említésre került, az addig kifejezetten jó gazdasági mutatókat produkáló Oroszországot – mely gazdasági erő szilárd alapot biztosított a bel- és

külpolitikai magabiztossághoz – súlyos gazdasági recesszióba sodorta a válság. 2009-ben a GDP 7,9%-os visszaesést mutatott, itt megjegyzendő, hogy ennél csak öt országban volt nagyobb visszaesés, köztük Ukrajnában 15,1%-kal (WEINER 2011. 59).

A gazdasági válság ellenére a hatalom kontinuitása biztosnak mutatkozott, Medvegyev négy évnyi elnöksége után 2012-től ismét Putyin vette át az államfői széket. Ez azonban nem jelenti azt, hogy mind bel-, mind külpolitikai szintén ne érződött volna a válság hatása Oroszország szempontjából, mely magyarázatot ad a Putyin harmadik és negyedik elnökségét jellemző tevékenységre.

Az ingatag gazdasági helyzetet és a gazdaság feletti politikai befolyást jól jelzik a növekvő orosz társadalmi egyenlőtlenségek, és az azok nyomán jelentkező elégedetlenség (Sz. BÍRÓ 2016. 34), melyre Putyin már visszatérésének kezdetén egyrészt populista, másrészt represszív fordulattal próbált reagálni. A fiatal, városi középosztály köréből 2011 második felétől induló tüntetésekre, melyek követeléseinek középpontjában a korrupció- és bürokráciacsökkentés álltak, válasz volt egyrészt különböző új törvénycsomagok elfogadása, mint például az internet feletti ellenőrzés, a tüntetések szervezésének a szigorítása, vagy a rágalmazás rekriminalizálása; polgári törvénykönyvből büntetőtörvénykönyvbe való áttétele. Ez a hazai biztonságiasítási folyamat kapcsolódott össze Putyin populista fordulatával, a Nyugatot kritizáló retorikával (SNETKOV 2014. 152).

2.3.1 Ukrajna Nyugat felé közeledése

Nem véletlenül esett szó nagy vonalakban az orosz gazdaság helyzetéről, illetve a putyini populista, ugyanakkor tradicionalista fordulatról; mindkettő fontos szerepet kap az ukrajnai események tükrében. 2011-től az elnöki pozíciót viszszaenni készülő Putyin úgynevezett „visszatérő dokumentumokat” jelentetett meg, melyekben kiemelt szerepet kapott az Eurázsiai Gazdasági Unió – nem véletlenül, egyrészt az orosz gazdasági mutatók javításának megoldását látta ebben, másrészt a birodalmi hagyományok hangsúlyozásával a posztszovjet térség feletti befolyás visszaállítását is biztosította volna. Ugyanakkor Ukrajna az Európai Unióval folytatta tárgyalásait egy szabadkereskedelmi megállapodásról, a recesszióban lévő ukrán gazdaságra ezt a választ próbálta adni a vezetés. Az Európai Unió és Ukrajna között kötendő társulási megállapodás szövege 2012 óta kész volt, mint ismert, ennek az aláírására nem került sor 2013 novemberében (Sz. BÍRÓ 2016. 26, 32).

Érezve azon biztonsági kockázatot, hogy Ukrajna a Nyugat felé távolodik az orosz érdekszférából, Moszkva úgy gondolta, hogy gazdasági

nyomásgyakorlással – 2013 őszén vámháborút folytatott Ukrajna ellen – sikerül a befolyási övezetben tartani a posztszovjet térség nemcsak gazdaságilag legfontosabb, de kulturális közelségben is kiemelt, a birodalmi narratívához elengedhetetlen állapot (Sz. BÍRÓ 2016. 26).

2.3.2 Hibrid háború Ukrajnában

Nem véletlenül szóltunk a 2004-es „narancsos forradalomról”, hiszen Moszkva a posztszovjet térség eredményes színes forradalmainak következtében, mivel számára kedvezőtlenül alakultak azok politikai kimenetelei, visszavonta a gázszállítási kedvezményeket. Így történt ez Ukrajna esetében is, ahol a tranzitvezetékek ügye szolgáltatta az áremelés apropóját; a szállítás kérdése a Szovjetunió vége óta bizonytalan volt, melyet Oroszország az olcsó gázárakkal próbált kontroll alatt tartani, hogy az alacsony eladási árak miatt megmaradjon a befolyása a tranzitvezetékek és egyben Ukrajna felett is. Ez az orosz szándék vezetett először a 2006-os, majd a 2009-es orosz–ukrán „gázcsörtéhez”, ahol végül Oroszország kénytelen volt piaci árképzést alkalmazni Ukrajna felé és felvállalni azt a kockázatot, hogy csökken a befolyása (Sz. BÍRÓ 2014c. 33–34, 36). Habár itt a következmény Ukrajna életéből az orosz jelenlét visszaszorulása lett, fontos látni Moszkva azon gondolkodását az események mögött, mely szerint hogy ha az érdekszférája távolodni kezd tőle, nyomásgyakorláshoz fog folyamodni.

Az ukrajnai eseményekről olvasható elemzések nagyrészt egyetértenek abban, hogy az Ukrajnában látott orosz hadviselés kifejezetten új elemeket nem mutatott. Jelen elemzésben tárgyalt befagyott konfliktusok létrehozása során megjelent már a politikai, gazdasági nyomásgyakorlás, szeparatisták támogatása, erőteljes propaganda tevékenység vagy akár kiberhadviselés is. Ezekhez képest viszont két fő különbség, újdonság megfigyelhető, melyek arra engednek következtetni, hogy Oroszország biztonságpercepciójában változás történt, és egyértelműen politikai céljainak elérése, érdekszférájának megfelelő biztosítása érdekében folytat háborút Ukrajnában. Teszi ezt azonban a Nyugattal szembeni konfliktusos kapcsolatrendszerben, nagyhatalmi magabiztossággal, ezáltal erőszakosabb lépéseket alkalmazva, a háború „halálosabb formáját” (FEKETE 2016. 60) megteremtve.

Egyrészt többször előkerült már az etnikai ellentétek kérdése, mely a befagyott konfliktusok létrehozásának egyik alapját jelenti. A kelet-ukrajnai szeparatizmusnál is hivatkozási alapként szokott szolgálni az ott élő orosz kisebbség, azonban míg az 1990-es évek elején az abházok és a déloszétok kinyilvánították csatlakozási szándékukat a Szovjetunióhoz, majd Oroszországhoz, addig

az ukrainai oroszok esetében ez nem mondható el.⁵ Beszédese a donyecki adatok, miszerint az ott élők több mint 80%-a orosz anyanyelvű, mégis, ennek a számnak több mint fele inkább ukránnak vallja magát. Kevésbé indokolható tehát etnikai elégedetlenséggel a kelet-ukrainai konfliktus, sokkal inkább illeszkedik azon orosz politikai célkitűzésekhez, miszerint meg kell bontani Ukrajna területi integritását, hogy az ország euroatlanti integrációs törekvései ellehetetlenüljenek a területén lévő állandósult háborús helyzet miatt (Rác 2014b).

Oroszország ukrainai tevékenységét elemezve kiemelendő továbbá az orosz fél által folytatott propagandaháború, mely egyrészt átfogó képet ad arról, hogy Moszkva hogyan próbálja tevékenységét legitimálni, másrészt rámutat arra is, hogy a jelenlegi orosz narratíva a Nyugattal szembeni éles szembenállást követi és egy hosszú távú, elnyújtott konfliktusra rendezkedik be Ukrajnában. Előljáróban megjegyzendő, hogy a Putyin harmadik elnökségével jelentkező populista–tradicionalista fordulattal, melynek részei az Oroszországot „*Harmadik Rómaként*”, a keleti szlávokat pedig „*younger brothers-ként*” azonosító kifejezések, Ukrajna kiemelt szerepet kap. A mai Ukrajna területén fennálló Kijevi Rusz ideje alatt történt a kereszténység felvétele, mely a mai napig kiemelt jelentőségű Oroszország számára, ám ezen szent terület őrzésére Oroszország sokkal alkalmasabb manapság, mint Ukrajna – különös tekintettel a NATO és EU keleti expanziójára, melyet Ukrajna sem utasít vissza. Mi több, Putyin a 2014-es *State of the Union* beszédében azt is megfogalmazta, hogy a Szovjetunió felbomlása „minden idők legnagyobb tragédiája volt”, ugyanakkor a volt szovjet tagköztársaságok nem váltak teljes mértékben szuverén entitásokká, hanem egyfajta orosz protektorátus alatt maradtak (RYWKIN 2015. 95–96).

Befejezés

A dolgozat címe nyomán, miszerint új befolyásszerzési eszköznek minősül-e a hibrid hadviselés a posztszovjet térségben, a definíciós keretekben meghatározottak szerint kijelenthető, hogy nem. Oroszország az ukrainai konfliktus előtt is számos alkalommal törekedett olyan helyzetek kialakítására, ahol a háború és a béke határai elmosódnak, egyszerre direkt és indirekt eszközök alkalmazásával, a hagyományostól eltérő szinterek bevonásával egy egész társadalomra kiterjedő, állandósult háborús helyzet jön létre. Némileg árnyalja

⁵ Abházia etnikai összetétele vegyesebb volt Dél-Oszétiához és Adzsáriához képest, illetve az abházok kisebbségben voltak a régióban, valamint a déloszétoknak mindig is célja volt az integráció a határ másik oldalán, Oroszországon belüli köztársasággal, Észak-Oszétiával.

azonban a képet, hogy a fontosabb befolyásszerzési eszközök áttekintésével kitűnik, hogy a hibrid hadviselés inkább tekinthető a befagyott konfliktusok létrehozásához alkalmas módszernek. A módszerrel Moszkvától függő *de facto* entitások jönnek létre, ahol a szeparatizmussal küzdő országoknak egy permanens válsághelyzettel kell szembenéznie, ahol a nyílt konfliktus nem jellemző, azonban a területi integritásában megbontott és szuverenitását veszített államok jövője is lényegében Oroszország kezében van.

Ha ezt a gondolatmenetet követjük, miszerint a definícióban meghatározott hibrid hadviselés egyfajta eljárás, módszer lesz a befolyásolásnak, akkor a dolgozat elején explikált feltételezések igaznak mutatkoznak. Oroszország a Szovjetunió felbomlása óta számos alkalommal alkalmazott direkt és indirekt eszközöket a befolyás fenntartására a posztszovjet térségben, mely eszközök használatát az ország nemzetközi közösségben elfoglalt pozíciója és a Nyugattal fenntartott viszonyrendszere, illetve az adott posztszovjet tagköztársasággal fennálló kapcsolata határozott meg.

Fontos látni, hogy az idő múlásával nemcsak a kapcsolatrendszer vált egyre konfliktusosabbá, hanem a hadviselés során alkalmazott eszközök is változtak a technológiai fejlődésnek köszönhetően, lehetővé téve akár a hagyományostól eltérő hadszínterek bevonását is a konfliktusokba. Összességében megállapítható, hogy a hibrid hadviselés nem újkeletű jelenség, azonban azt is, hogy minden hibrid háborúnak megvan a maga jellegzetessége. Így olyan konkrét definíció nem alkotható, mely az összes konfliktust képes leírni. Ezért megfelelő módszer egy, az adott dolgozat igényeit kielégítő, a szakirodalmak áttekintésével felállított meghatározás keretein belül mozogni.

Bibliográfia

- BENES, Károly. 2018. *A 2008-as orosz–grúz háború hatása az európai biztonságra*. Budapest: Dialóg Campus. https://akfi-dl.uni-nke.hu/pdf_kiadvanyok/web_PDF_2008_orosz_gruz_haboru.pdf (2018. december 7.).
- CLAUSEWITZ, Carl von. 1917. *A háborúról*. Ford. Báró Hazai Samu. Budapest: Athenaeum. http://mek.oszk.hu/13200/13240/pdf/13240_1.pdf (2019. március 12.).
- FEKETE, Csanád. 2016. „A hibrid hadviselés elméleti kérdései, in Napjaink biztonsági kihívásai, veszélyei és fenyegetései” In *Tanulmányok a Biztonságpolitikai Szakkollégium tagjainak írásaiból*. KALÓ József (szerk). Budapest: NKE.
- GERASIMOV, Valery. „The Value of Science Is in the Foresight. New Challenges Demand Rethinking the Forms and Methods of Carrying out Combat Operations”. *Military Review* January–February, https://usacac.army.mil/CAC2/MilitaryReview/Archives/English/MilitaryReview_20160228_art008.pdf (2019. március 16.).
- GOBLE, Paul A. 2009. „Defining Victory and Defeat: The Information War Between Russia and Georgia” In CORNELL, Svante E.–STARR, Frederick S. *The Guns of August 2008. Russia's War in Georgia*, New York: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program Joint Center.
- GORDADZE, Thornike. „Georgian-Russian Relations in the 1990s” In CORNELL, Svante E.–STARR, Frederick S. *The Guns of August 2008. Russia's War in Georgia*, New York: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program Joint Center.
- GRANT, Thomas D. „Frozen Conflicts and International Law”. *Cornell International Law Journal* Vol. 50, <https://www.lawschool.cornell.edu/research/ILJ/upload/Grant-final.pdf> (2019. április 6.).
- GRIGAS, Agnia. 2016. „Frozen Conflicts. A Tool Kit for US Policymakers” *Atlantic Council* July. http://www.atlanticcouncil.org/images/publications/Frozen_Conflicts_web_0727.pdf (2019. március 12.).
- ILLARIONOV, Andrei. 2009. „The Russian Leadership's Preparation for War, 1999–2008” In CORNELL, Svante E.–STARR, Frederick S. *The Guns of August 2008. Russia's War in Georgia*, New York: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program Joint Center.
- „Independent International Fact-Finding Mission on the Conflict in Georgia”. 2009. *Report*, Volume I, September 2009. https://www.echr.coe.int/Documents/HUDOC_38263_08_Annexes_ENG.pdf (2019. április 19.).
- Independent International Fact-Finding Mission on the Conflict in Georgia. 2009. *Report* Volume II, September 2009. http://smr.gov.ge/Uploads/vol2_eb318dfd.pdf (2019. április 19.).

- KATCHANOVSKI, Ivan. „The Orange Evolution? The "Orange Revolution" and Political Changes in Ukraine” *Post-Soviet Affairs* 24:4. <http://dx.doi.org/10.2747/1060-586X.24.4.351> (2019. április 19.).
- KUCHINS, Andrew C.–ZEVELEV, Igor A. „Russian Foreign Policy: Continuity in Change” *The Washington Quarterly* 35:1. <http://dx.doi.org/10.1080/0163660X.2012.642787> (2019. április 14.).
- LIND, William S.–NIGHTENGALE, Keith–SCHMITT, John F.–SUTTON, Joseph W.–WILSO, Gary I. „The Changing Face of War: Into the Fourth Generation”. *Marine Corps Gazette (pre-1994)* Oct 1989, https://www.academia.edu/7964013/The_Changing_Face_of_War_Into_the_Fourth_Generation (2019. március 15.).
- LYNCH, Dov. 2000. *Russian Peacekeeping Strategies in the CIS. The Cases of Moldova, Georgia and Tajikistan*, London: Royal Institute of International Affairs.
- MORAR, Filon. „The Myth of 'Frozen Conflicts'. Transcending Illusive Dilemmas”. *Per Concordiam Magazine* Vol 1: No 2. http://www.marshallcenter.org/MCPUBLICWEB/mcdocs/files/College/F_Publications/perConcordiam/pC_V1N2_en.pdf (2019. február 26.).
- NATO. 2008. „Bucharest Summit Declaration”. *nato. int.* 03 Apr. 2008. https://www.nato.int/cps/us/natohq/official_texts_8443.htm (2018. december 7.).
- NATO. 2018. „Relations with Georgia”. *nato.int* 14. Sep. 2018. https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_38988.htm? (2018. december 7.).
- OLSZANSKI, Tadeusz Andrzej. 2001. „Ukraine and Russia: mutual relations and the conditions that determine them”. *Centre for Eastern Studies* November 2001. https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/prace_3_3.pdf (2019. április 17.).
- RÁCZ, András. 2014. „Nem állam az államban – a kelet-ukrajnai szeparatizmusról”. *Nemzet és Biztonság* 2014/5. <http://www.nemzetesbiztonsag.hu/letoltes.php?letolt=614> (2019. április 26.).
- RÁCZ, András. 2014. „Oroszország hibrid háborúja Ukrajnában”. *KKI-Tanulmányok* 2014. október 15. <http://kki.gov.hu/download/2/80/c0000/R%C3%A1cz%20Andr%C3%A1s%20hibrid%20h%C3%A1bor%C3%BA.pdf> (2019. február 28.).
- RYWKIN, Michael. „Russia: An Adventure to Restore the Empire”. *American Foreign Policy Interests* 37:2. <http://dx.doi.org/10.1080/10803920.2015.1038923> (2018. november 24.).
- SNETKOV, Aglaya. 2014. *Russia's Security Policy under Putin. A critical perspective*, London: Routledge.
- Sz. BÍRÓ Zoltán. 2008. „Az abház és a dél-oszét kérdés változó dimenziói” *Nemzet és Biztonság* 2008. június, 29. http://www.nemzetesbiztonsag.hu/cikkek/sz_biro_zoltan-az_abhaz_es_a_del_oszet_kerdes_valtozo_dimenzioi.pdf (2018. december 7.).

- Sz. BÍRÓ Zoltán. 2012. „Választási csalásokkal korlátozott demokrácia”. 2000 2012/4. <http://ketezer.hu/2012/04/sz-biro-zoltan-valasztasi-csalasokkal-korlatozott-demokracia/> (2019. április 18.).
- Sz. BÍRÓ Zoltán. 2014. „Oroszország és a posztszovjet térség biztonságpolitikája, 1991–2014 (I.)”. *Nemzet és Biztonság* 2014/3. <http://www.nemzetesbiztonsag.hu/letoltes.php?letolt=552> (2019. március 5.).
- Sz. BÍRÓ Zoltán. 2014. „Oroszország és a posztszovjet térség biztonságpolitikája, 1991–2014 (II.)”. *Nemzet és Biztonság* 2014/4. <http://www.nemzetesbiztonsag.hu/letoltes.php?letolt=596> (2019. március 5.).
- Sz. BÍRÓ Zoltán. 2014. „Oroszország és a posztszovjet térség biztonságpolitikája, 1991–2014 (III.)”. *Nemzet és Biztonság* 2014/5. <http://www.nemzetesbiztonsag.hu/letoltes.php?letolt=607> (2018. október 31.).
- Sz. BÍRÓ Zoltán. 2016. „Oroszország külpolitikája (2012–2016): a nagyhatalmiság kísértése”. *Nemzet és Biztonság* 2016/6, <http://www.nemzetesbiztonsag.hu/letoltes.php?letolt=874> (2019. április 20.).
- TYTARCHUK, Oleksandr–KHYLKO, Maksym. 2016. „»Ukrainian conflict«: on the edge between hybrid war and hybrid peace” *The Forth IOS Annual Conference. “Breaking the Ice of Frozen Conflicts? Understanding Territorial Conflicts in East and Southeast Europe”* July 1, 2016, <http://eesri.org/wp-content/uploads/2016/07/2016-07-Frozen-Conflicts-IOS-Regensburg-Tytarchuk-Khylko-EESRI-CP-ENG.pdf> (2019. április 13.).
- WEINER Csaba 2011.. A válság hatása az orosz gazdaságra és államra. In *Gazdasági válság a posztszovjet térségben. Kelet-Európa Tanulmányok* 8. Budapest: MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest. http://real.mtak.hu/35475/1/weiner_2011_u.pdf (2019. április 19.).

Agitáció és propaganda az 1949-es választások idején Budapesten

KISS ZSOMBOR

Csaknem két évvel a hírhedt 1947-es választások után, a lezajlott politikai fordulatoknak köszönhetően Rákosi Mátvás és a Magyar Dolgozók Pártja gyakorlatilag megszerezték az ország feletti uralmat. Az államforma azonban még mindig köztársaság volt és a többpárti politikai intézményrendszer keretei is sértetlenek maradtak. Az előrehozott 1949-es választás célja volt a társadalom beleegyezésével, látszólag törvényes keretek között befejezni az egypártrendszer kiépítését, és az újonnan felálló megbízható országgyűléssel elfogadtatni kommunista hatalomátvételt szentesítő új alkotmányt.

A megmaradt pártok elsorvasztására és a nép megtévesztésére hozták létre 1949. február 1-én a Magyar Függetlenségi Népfrontot. Egyetlen hatalmas egységes tömegszervezetként az MDP vezette Népfront magába olvasztotta a Független Kisgazdapártot, Nemzeti Parasztpártot, Független Magyar Demokrata Pártot, Magyar Radikális Pártot, valamint a szak- és tömegszervezeteket. A Népfront alakuló kongresszusán 1949. március 15-én a Népfront Országos Tanácsa elnöknek Rákosi Mátvást választotta, főtitkár lett Rajk László, valamint a két alelnöki pozícióba egy-egy társutas került, Dobi István és Erdei Ferenc (GYARMATI 2011. 136). A kongresszuson elfogadott szervezeti szabályzat értelmében minden tag alávetette magát az Országos Tanács határozatainak. Ellenkező vélemény vagy a határozat figyelmen kívül hagyása azonnali kizárást eredményezett a Népfrontból (SZABÓ 1977. 170-171). A politikai szervezetek átengedték kádereiket az MDP számára, és a kampány alatt egyedüli pártként csak a kommunista párt rendelkezhetett önálló arculattal, tarthatott gyűléseket, adhatott ki választási kiadványokat. Minden más párt a választási tevékenységét egységesen a Népfront égisze alatt végezte az MDP irányításával (FEITL 2000. 368-380).

Az egylistás szavazáson tehát már nem a többi párt, hanem a magyar társadalom passzivitása volt a fő ellensége az MDP-nek. A kommunista pártközponban úgy vélték, ha sikerül az embereket rávenni arra, hogy elmenjenek szavazni, akkor már nem fognak az egyetlen lehetőség, az általuk összeállított

Magyar Függetlenségi Népfront listája ellen szavazni. Így a mozgósítás érdekében, addig soha nem látott intenzitású választási kampány bontakozott ki az egész országban, hiszen a szinte korlátlan anyagi források mellett 1949-re minden MDP-n kívüli megmaradt pártszervezet, az összes tömeg- és szak-szervezet, és a teljes tömegkommunikációs eszköztár Rákosi Mátyásék rendelkezésére állt.

Budapestnek és a Nagybudapesti Pártbizottságnak példát kellett mutatnia az extrém méretű kampány szervezésében és lebonyolításában. Egyrészt az 5,7 millió választásra jogosult állampolgárból több mint 1 millióan Budapesten kellett leadnia a szavazatát, így döntő jelentőségű volt, hogy a fővárosban sikerül-e a választásokra való mozgósítás, másrészt sehol nem volt olyan jól kiépített a kommunista pártszervezet, mint a fővárosban.

A választási kampány hivatalosan 1949. április 19-én kezdődött meg, az MDP első választási nagygyűlésével az angyalföldi Láng-gyár sporttelepén, melynek tetőpontja Rákosi Mátyás programadó beszéde volt. (*Szabad Nép*, 1949. április 20). Rákosi beszédében került először a széleskörű nyilvánosság elé a választási kampány 3 fő politikai jelszava: az elért eredmények, az ötéves terv, és a békepropaganda. Az elért eredmények kapcsán olyan példákat sorakoztattak fel, amikre az egyszerű ember közvetlen környezetéből is igazolást szerezhetett (újjaépítések, földreform, munkanélküliség felszámolása stb.). Az ötéves tervben bíztak és hinni akartak az emberek, elvégre szólamai mindenki számára bámulatos változásokat ígértek. Ráadásul könnyű volt az ígéretekben bízni, mivel a hároméves tervet tényleg sikerült befejezni két és fél év alatt. A választás kiírása előtt már javában folyt a békepropaganda, és az alakuló Atlanti Szövetséget háborús uszítónak állították be, amely ellen a Szovjetunió vezette demokratikus országok alkotnak békefrontot. A II. világháború pusztításainak friss emlékére alapozva, igen kifizetődő volt az emberek békevágából politikai tőkét kovácsolni (FEITL, 1999. 282).

A kampánynyitó gyűlést majd egy hónapnyi tervezési és szervezési munka előzte meg. Az MDP Országos Agitációs Osztályának munkaterve április 3-án készült el. Manifesztálódott benne a párt általános elképzelése a választási agitáció üteméről és módszereiről. Bármilyen szervezetnek, aki részt vett a kampányban ezekhez az irányelvekhez kellett igazodnia, amikor a saját kötelező munkatervét készítette. A tervek felépítése uniformizálva volt. Valamennyi tervben a választási agitáció politikai tartalmával kezdtek, tehát minden munkatervben felsorolták, hogy az elért eredményekkel, az ötéves tervvel, valamint a békefronttal fognak foglalkozni, kiemelve az MDP vezető szerepét.

Majd következett a módszerek meghatározása és egy ütemterv beiktatása, valamint a szervezési feladatok kitűzése. Esetleg - ha volt - a kiadványok és a gyűlések számát és idejét is beillesztették a tervezetbe. A NagyBudapesti Pártbizottság Propaganda Osztályának választási munkaterve azonban a fő politikai pontok mellett megfogalmazott egy plusz célt is: „Ily módon az elért konkrét választási eredmény mellett, a választási agitációt a nagybudapesti dolgozók politikai nevelő iskolájává tenni.” (BFL XXXV.95.c. 112. ő. e.)

Rákosi Mátyás a Központi Vezetőség április 2-i ülésén, az országgyűlési választásokról tartott előadásának és az Agitációs Osztály jóváhagyott munkatervének nyomán a kampány fő agitációs módszere az egyéni agitáció lett. A választók egyéni meggyőzésére épült az egész kampány. Személyesen kellett eljutni legalább kétszer minden szavazattal bíró állampolgárhoz. De egyéni agitációval kellett előkészíteni minden kis- és nagygyűlést, személyesen kellett terjeszteni a brosrúkat, választási kiadványokat, és jelentős része a sajtopropagandának is ennek a módszernek a friss érvekkel való ellátására és népszerűsítésére rendezkedett be. Az MDP a személyes meggyőzés hatékonyságát hangoztatta, de ez csak részigazság volt. Tulajdonképpen ezzel a technikával, hogy a szavazót a személyesen keresték fel, a választó személyesen tapasztalhatta, hogy a párt tud róla, és a névjegyzék alapján megállapítható volt, hogy valaki elment-e szavazni vagy sem (FEITL, 1999. 283).

Az egyéni agitációs munkának állandóan folynia kellett. Az agitátoroknak nem győzték hangsúlyozni, hogy minden egyes alkalmat meg kell ragadniuk a propaganda kifejtésére, mindenhol ott kell lenniük, ahol csoportok alakulhatnak ki, ahogy Orbán László az Agitációs Osztály vezetője fogalmazta meg az idilli célt: „agitátoraink húsává vérévé váljon a rendszeres, politikai felvilágosító munka” (*Pártmunkás*, 1949 március., 23). A folyamatos, olajozottan működő egyéni agitációhoz azonban még Budapesten sem volt elegendő képzett népnevelő. 1949-ben a választási kampány előtt kb. 70 000 állandó népnevelő volt országosan, ebből Budapesten kb. 25 000, de ők sem végeztek rendszeres politikai felvilágosító munkát (BFL XXXV.95.c 112. ő. e.). Minden alapszervezetben kellett lennie egy agitációs gárdának, amelyért az agitációs és propagandatitkár felelt, és ezen a gárdán belül működtek külön népnevelő-csoportok, a népnevelő-felelős vezetésével (HUHÁK 2014. 158). A pártvezetés kulcskérdésnek tartotta a népnevelő rendszer fejlesztését, mert úgy vélték: „népi demokráciánk döntő eredményeivel szemben nem tartott lépést a dolgozó tömegek átnevelése” (*Pártmunkás*. 1949. február 10., 18), az átnevelés végrehajtása pedig döntő tényező volt a hatalom széles körű legitimálásának

kérdésében. A kommunista párttitkárok sok helyen azonban úgy gondolták mivel a hatalmat már megszerezte a pártjuk, nincs szükség állandó agitációra, és a propaganda felelősöket lenézték, feleslegesnek tartották. A MDP vezetőségének folyamatosan foglalkoznia kellett ezzel a súlyos hibával. Rákosi úgy érvelt, hogy a propagandista olyan, mint egy reflektor, rávilágít a legégetőbb problémákra, így meg kell becsülni őket. A népnevelő munka fontosságát hangsúlyozta Révai is, a népnevelőket a párt és a tömegek közötti kapcsolatok tartotta (*Pártmunkás*. 1949. február 10., 6-7). Orbán László a Központi Vezetőség március eleji ülésén rávilágított a tömegagitáció további gyengéire. Felszólalásában megjelölte a fő hibákat: a kampányszerűséget, a népnevelők elméleti-politikai felkészületlenségét és gyakorlatlanságát, továbbá agitálásuk sablonosságát (*Pártmunkás*. 1949. márciusi különszám. 23-24).

A választási kampány alatti sikeres agitáció eléréséhez az MDP-nek ki kellett küszöbölnie ezeket a hibákat. Elsősorban a népnevelő gárdát kellett felduzzasztania és az új agitátorokat alapos elméleti-gyakorlati agitációs képzésben kellett részesítenie. A képzéstől azt várták, hogy minden egyént a foglalkozásának, társadalmi helyzetének megfelelő hangon tudnak majd megszólítani az agitátorok és meggyőzni őket arról, hogy az MDP irányította Népfront programja mellett adják le a voksukat. A Szervező Osztály szerint 2-300 000 fő agitációs munkába állításával lehetett ezt a célt elérni, ennyi agitátort kellett kinevelni igen rövid idő alatt országosan. Ekkora számú agitátor előteremtése nem volt lehetséges a tömeg- és szakszervezetek, valamint a többi Népfronton belüli párt bevonása nélkül. A beszervezést azonban nem Népfront-agitátor iskolák vagy a többi párt saját szervezésű tanfolyamai által érték el, mivel a pártvezetés attól tartott ez újjáéleszthetné a többi párt elhaló félben lévő szervezeteit. Csak szigorú vizsgálat után a „megbízható baloldali elemeket” emelték ki a Népfront más pártjaiból és küldték képzésre őket. A Dolgozó Parasztok és Földmunkások Szövetsége (DÉFOSZ), a Magyar Ifjúság Népi Szövetsége (MINSZ), a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége (MNDSZ) és a szakszervezetek viszont szervezhettek saját iskolákat, mivel ezek a tömegszervezetek már teljesen kommunista befolyás alatt álltak és a pártvezetés nem tartott attól, hogy „aknamunkát” végeznének. (MNL OL 276. f. 55. cs. 62. ő. e.).

A népnevelők számának drasztikus emelésének érdekében az MDP egy nagy-szabású, három szintes központi agitátor-képzést szervezett. A rövid határidő miatt a hat hónapos pártiskolán kívül, az összes párt- szakszervezeti és tömegszervezeti iskolának a munkáját felfüggesztették és az agitációs tanfolyamok fogadására és szervezésére alakították át (MNL OL 276. f. 54. cs. 37. ő. e.).

Első körben egy intenzív, öt napos bentlakásos képzést tartottak április 5-9-ig. A tanfolyamra 1120 főt választottak ki, a legmegbízhatóbb és legjobbnak tartott kádereket. A minőség azért volt fontos, mert itt nem „mezei” agitátorokat képeztek, hanem előadókat, akiknek további tanfolyamokat kellett vezetniük országszerte. A hallgatóknak minden központi témában a párt „legjobbjai” tartottak előadást. Révai Jenő a 4 év alatt elért eredményekről, Gerő Ernő az 5 éves tervről, Horváth Márton a Népfront békepolitikájáról, Donáth Ferenc a párt parasztpolitikájáról, Orbán László pedig az agitációs feladatokról és módszerekről beszélt a hallgatóság számára. A tanfolyamok elérték a kitűzött célt. Csupán 60 hallgatót találtak alkalmatlannak bármilyen agitációs munkára. Így tudták tartani az határidőket és kiképeztek a tervnek megfelelően 500 tanfolyamvezetőt, valamint 500 szervezési feladatokkal ellátott kádert, akiket a megyei szervezethez küldtek erősítésként (MNL OL 276.f. 55.cs. 67.ő.e.).

Következő lépésként április 11-16-ig, valamint 19-24-ig a kiképzett tanfolyamvezetők összesen 500 tanfolyamot tartottak alapszervezeti titkároknak, pártvezetőségi tagoknak, szemináriumi előadóknak, átlagosan 20-25 fő részvételével megyei- és járásszékhelyeken, bázisközségekben és a budapesti kerületekben. Ezekben a tanfolyamokon kívül a három hónapos pártiskola hallgatóinak a fele, kb. 200 fő is bekapcsolódott az oktatásba és egész napos agitációs képzést tartottak, ugyancsak a helyi pártbizalmiak számára. A második körben még mindig előadókat képeztek. Az alkalmasnak talált hallgatók - immár tízezres számról volt szó - tartották a központi képzés utolsó lépcsőfokát, az esti tanfolyamokat, helyi szinten, ahol a népnevelőket képezték ki. Ezzel a rendszerrel, és a rá fordított 1,33 millió forinttal – a teljes kampányra 12,5 millió forintot szántak - sikerült elérni a tervezett számot (MNL OL 276. f. 54.cs. 37.ő.e.), és kiképeztek kb. 200 000 népnevelőt, akik elvégezték a kampány legfontosabb részét, az egyéni agitációt (FEITL, 1999. 283).

A főváros méreteihez megfelelően vette ki a részét az agitációs felelősök és népnevelők képzésében. Budapesten csak az MDP által szervezett iskolákban 75 000 népnevelőt képeztek ki (BFL XXXV.95.c. 112. ő. e.), és ha a tömegszervezetek iskoláit elvégző népnevelőket is hozzávesszük, akkor kijelenthető, hogy a teljes népnevelő gárda majdnem fele a fővárosban végezte el a képzését. A népnevelők mellett Budapesten az MNDSZ-szel és a Szakszervezeti Ifjúmunkás és Tanoncmozgalommal együtt számolva összesen 77 egész napos bentlakásos iskolai előadó, 2 400 esti iskolai előadó, valamint 2221 népnevelő képzését tervezték. Együttal speciális esti tanfolyamokon 4 000 főt kifejezetten falusi agitációra készítettek fel. A szervezeti feladatok ellátáshoz a fővárosi pártbizottság

Káder- Propaganda és Oktatási Osztályának egy-egy munkatársából operatív bizottságot állítottak fel, és a központi pártbizottság mintájára, minden helyi pártszervezetben ugyanígy létrejöttek az operatív szervek. Központi kérdés volt, hogy az iskolákon megfelelő képzést kapjanak a leendő agitátor felelősök és agitátorok, ezért a tanfolyamrendszert szoros ellenőrzés alatt tartották. Minden iskola- és tanfolyamvezetőnek a nap végén jelentést kellett küldenie az aznapi munkájáról, valamint a hallgatóság tevékenységéről, hangulatáról. Továbbá az egész napos iskolák ellenőrzésére az Oktatási Osztály 3 munkatársat küldött ki. Az alsóbb szintű, esti tanfolyamok felülvizsgálatát a kerületi oktatási felelős látta el. A kör a kerületi felelősök ellenőrzésével zárult, őket az Oktatási Osztály Szervezési Alosztálya felügyelte (BFL XXXV.95.c. 112. ó. e.).

Mivel a legfontosabb agitációs módszer az egyéni meggyőzés volt, az 1947-es választásokhoz képest sokkal kevesebb plakátot rendeltek a kampányra, valamint a reprezentatív, nagy választási gyűlésekről, a kis- és röpgyűlésekre helyezték a hangsúlyt. Az országos tendenciákhoz alkalmazkodva a Nagybudapesti Pártbizottság is kevesebb plakáttal és felragasszal készült. Külön budapesti választási plakátot csak egyet adott ki – a budapesti elért eredményekről – minden más plakátot az Országos Agitációs Osztálytól szereztek be. (BFL XXXV.95.c. 112. ó. e.). Írásos kiadványokban a hangsúlyt terjedelmes (20-50 oldal) füzetekre helyezték, amik vagy eredményeket ismertettek – képes összehasonlításokkal hatásosabbá téve – vagy érvekkel látták el a népnevelőket napi munkájuk elvégzéséhez. Továbbá kiadványok célja volt: „hogy a választókhoz való bejutást azáltal, hogy brosúrákat visznek részükre, megkönnyítse.” A legsikeresebb kiadványok a sok képes, rajzos *Ezt tettük Nagybudapest dolgozóíért* érvsorozat népnevelők számára, valamint a *Vidáman választunk* választási vicclap voltak (BFL XXXV.95.c. 112. ó. e.). A konkretizálás jegyében a kerületek, üzemek, tömeg- és szakszervezetek is adtak ki saját brosúrákat, rölapokat. Az így felhalmozódott hatalmas mennyiségű és sokféle kiadvány elosztása és ellenőrzése nagy gondot okozott a Nagybudapesti Propagandaosztálynak. Jellemző volt, hogy a peremvárosokba már nem jutott elég plakát vagy kiadvány, valamint rosszul osztották el őket. Az albertfalvai propagandista felelősnek 4 nappal a választások előtt reklamációt kellett küldenie a Propagandaosztályra, mert többek között női lista plakátot egyáltalán nem kaptak, pedig legalább 600 női dolgozó volt a városban, *5 éves tervvel* faliújságot, pedig mindössze 2 darabot küldtek el. Hasonlóan keveset, vagy egyáltalán nem kaptak az értelmiségieket megszólító brosúrából és fényképes listavezetőket népszerűsítő plakátokból se (BFL XXXV.95.c. 115.ó.e.). Nagytényben mindössze 8-10 plakát volt

kiragasztva, és a helyzetet súlyosbította, hogy több volt az Erdei és Dobi kép, mint a Rákosi. A szomszédos Budatétényben még rosszabb volt a helyzet, csak a pártszervezet épülete előtt árválkodott egy szem választási plakát (BFL XXXV.95.c. 112. ő. e.). Továbbá a pártszervezetekbe eljuttatott broszúrákat ingyenesnek szánták, mégis a nyomtatás során feltüntették rajta az árát elvi okokra hivatkozva, ami félreértésekre adott lehetőséget, és kiadványok százai porosodtak a pártirodáknban, mert a propagandisták tartottak a munkások újabb megterhelésétől, és inkább visszatartották az anyagokat (BFL XXXV.95.c. 112. ő. e.). Az elosztás mellett az ellenőrzés is akadozott. A Nagybuda pesti Pártbizottság Propaganda Osztálya a szerkesztési választási munkával kapcsolatos jelentésében komoly önkritikára kényszerült:

Véleményünk szerint ezt a részét a munkának nem tudtuk teljes egészében ellátni, az ellenőrzés szervezeten csak a választási kampány vége felé alakult ki. (...) Igaz, hogy tudomásunk nélkül nem jelent meg semmi, de könnyen előfordulhatott volna, hogy megjelenik, mert nem ismertük az egyes szervezetek munkatervét (BFL XXXV.95.c. 112. ő. e.)

A Propaganda Osztálynak szerencséje volt, hogy a választási kampány idejére, már egy tömeg- és szakszervezet sem akart az MDP irányvonalától eltérő agitációt folytatni, mert úgy látszik könnyen kikerülhetek volna provokatív kiadványok, de erre szervezeten nem került sor.

A fővárosban jelentékenyen könnyítette az agitációs munkát, hogy a dolgozók nagy részét egyszerűen el lehetett érni a munkahelyén. Mivel a legtöbb munkást a főváros üzemei foglalkoztatták, az üzemi agitációt különös gonddal készítették elő és folytatták le. Minden üzemben működött pártszervezet, a nagyobbakban több alapszervezettel. Abban az esetben, ha jól szervezték meg az üzemi agitációt, az agitátort név szerinti listával látták el az alá beosztottokról. Az egyéni agitáció mellett az üzemekben nagy hangsúlyt helyeztek a kisgyűlésekre. Április 20-29-ig majd május 8-15-ig tartották meg a kisgyűlések két nagy hullámát. Az üzemekben összesen 7 600 kisgyűlés megtartását irányozták elő (BFL XXXV.95.c. 112. ő. e.). A gyárakban csak MDP gyűléseket lehetett tartani. A műhelygyűlések előadói az üzemből különböző pozícióba került munkások, központi előadók, helyi közigazgatási vezetők, pártnapi előadók voltak. Azért, hogy a kisgyűlések témája a megfelelő választási propagandánál maradjon, a résztvevők közé hozzászólókat szerveztek be. Az előadó mondanója után feladatuk volt a diskurzus beindítása a megfelelő felszólalásokkal, kérdések felvetésével, valamint a kompromittáló kérdések lehurrogása, az előadó segítése a „reakciós elemek” visszaverésében. Az első kisgyűléseken nem

szervezték be megfelelően az agitátorokat a hozzászólók közé, így a gyűlések hangulata passzív, sőt egyes üzemekben egyenesen ellenséges volt a párttal szemben. A kispesti textilüzemben az előadás alatt a résztvevők „nevetgéltek és beszélgettek”, majd, amikor az egyik párttag szóvá tette a viselkedésüket, az egyik munkásnő így válaszolt:

neki ugyan ne beszéljenek az életszínvonal emelkedéséről, mert ő a 40-es években 42 pengőt keresett, de jobban megélt belőle, mint ha most 400-at keresne és az ő életét össze se lehet hasonlítani a régivel

A jelentés hozzáteszi, hogy a nő jobboldali szociáldemokraták befolyása alatt áll, és rontja az üzemben a hangulatot, ezt példázza, hogy a többi munkás nem szólalt föl ellene (BFL XXXV.95.c. 112. ő. e.). A Goldberger gyárban is passzív volt a hangulat, sokan nem is tudtak még a választásokról, vagy nem értették szükségességüket hiszen „úgyis eddig az történt, amit az MDP akart” – állt az első gyárban készített választással kapcsolatos hangulatjelentésben (BFL XXXV.95.c. 265. ő. e.). A gyár kisgyűlésein visszatükröződött ez a felfogás, a munkások csak a május 1-i ünnepségekről kérdeztek, agitátorok hozzászólásával kellett irányítani a kisgyűlések beszélgetését (BFL XXXV.95.c. 265. ő. e.). A XI. kerületi Danubia üzem dolgozóinak nagyrésze egyszerűen el sem ment a kisgyűlésre és az ott maradtak hozzászólásai is negatívak voltak (BFL XXXV.95.c. 112. ő. e.). A kisgyűlések hangulatát fokozatosan tudták javítani, április 25-én már sikerült átvenni a kezdeményezést és „optimistább” hangulatot teremteni (BFL XXXV.95.c. 112. ő. e.). A kisgyűlések második hullámáról már sokkal jobb jellemzéseket küldtek, megszűnt a gyűlések „panasznap” jellege, átvették a kezdeményezést, és a spontán pozitív hozzászólások száma is növekedett. Mindez összefüggésben állt azzal, hogy véget értek az agitációs tanfolyamok és végzett agitátorok ezrei kezdték meg az üzemi agitációs munkát (BFL XXXV.95.c. 112. ő. e.).

Az egyéni agitációs munka is lassan indult be az üzemekben. Az üzemi agitátoroknak területi alapon is kellett dolgozniuk, és amíg nem végeztek az iskolai tanfolyamokkal nem volt elég ember a feladat elvégzésére. Másrészt az egyes üzemek alapszervezetei eltérő intenzitással álltak neki a választási munka megszervezéséhez. Nem arról volt szó, hogy szabotálták volna az MDP munkáját, szimplán túlterheltek voltak, vagy nem értették a választások szükségességét, úgy vélték már úgyis proletárdiktatúra van, és a párt vezető szerepe biztosítva van az országgyűlésben is (BFL XXXV.95.c. 112. ő. e.). A hanyagság inkább a közepes méretű üzemeket jellemezte, mert a kerületi pártbizottságok

elhanyagolták azok ellenőrzését. A Sopron-Újpesti Posztógyárban a választások előtt két héttel semmilyen agitációs munka nem folyt, az ellenőrök az üzemben semmilyen választási plakátot, dekorációt nem találtak, sőt az üzemi pártszervezet vezetői a népnevelő munka szervezése helyett munkaidőben sakkoztak (BFL XXXV.95.c. 112. ő. e.). Az instruktorok azonnal rendkívüli értekezletre hívták össze vezetőséget, a párttitkár megjelölte a konkrét választási feladatokat, valamint dekorációs versenyt hirdetett (BFL XXXV.95.c. 112. ő. e.) A Sopron-Újpesti Posztógyár példája ellenére kijelenthető, hogy az üzemek – főleg a nagyüzemek – a választási agitáció „erődjei” voltak, ahogy az a *Pártmunkás* egyik cikkének címében is állt (*Pártmunkás*. 1949. április 30. 11.). Minden üzemi alapszervezetben volt egy agitátor és egy propaganda felelős. Azokban a gyárakban, ahol erős volt a pártszervezet, a választási agitációt is jól szervezték meg. Munkába állás előtt értekezletet tartottak az agitátorfelelősök az agitátoroknak, kiosztották a legfrissebb választási anyagokat, és személy szerint kiosztották a megagitálandó munkások neveit. A rendelkezésre álló agitátorok számától függően, egy népnevelő alá 1-10 főt osztottak be. A gyárak falára választási jelszavakat festettek, a faliújság mindig választással kapcsolatos témáról szólt. Különösen a gyár kapuját és utcára néző falait kellett minél szebben kidekorálni. Az üzemekből kikerült képviselőjeltök arcképeit sokszorosították, és kiragasztották az üzem falára (BFL XXXV.95.c. 112. ő. e.) A részletekre is odafigyeltek. A választás előtt, pénteken és szombaton az átlagosnál jobb minőségű – egyes gyárakban ingyenes – ebéddel készültek a hangulat fokozása érdekében. Mindazonáltal bármilyen szervezett volt is az agitációs munka, folyt a bérek rendezése, és a bérezés kérdése mindig fontosabb volt a választás kérdésénél. Ha az Országos Munkaügyi Bizottságtól (OMB) érkezett besorolási határozat kedvezőtlen volt, nagy mértékben romlott az adott üzem hangulata is. A MÁVAG-ban például egy határozat 700 embert érintett hátrányosan (BFL XXXV.95.c. 112. ő. e.), és a Weiss Manfréd Konzervben is hiába agitáltak életszínvonal emelkedésről, ha a gépmunkásnők fizetését csökkentették (BFL XXXV.95.c. 112. ő. e.). A pártvezetőség az OMB részéről a határozatok kiküldésének időpontját egyenesen provokációnak tekintették, és minden pártszervezetet utasítottak, hogy a rendelkezések végrehajtását a választás utánra halasszák el (BFL XXXV.95.c. 112. ő. e.). Végso soron az OMB hibái sem tudták megrengetni az agitációs munka „erődjeit”, sőt az üzemi agitátorok, számottevő segítséget nyújtottak a területi agitáció számára is.

A jelentésekből jól látszik, hogy üzemi, és a területi agitáció intenzivitása is úgy növekedett, ahogy újabb és újabb hallgatók végeztek az esti tanfolyamokon.

Ezért amíg tartottak a tanfolyamok, nagy- és kisgyűlésekkel egészítették ki az egyéni agitációs munkát. Az első hullámban összesen 12 nagy, demonstratív gyűlést terveztek. Pártgyűléseket csak az MDP tarthatott, minden más választási nagygyűlés a Népfront égisze alatt folyt le. Jellemző, hogy Budapesten a nagygyűlések többsége MDP-gyűlés volt, a 12-ből csak 2-őt szántak Népfront gyűlésnek, és amíg a pártgyűlésekre minimum 8000 fő mozgósítását irányozták elő, addig a Népfront gyűlésekre maximum 6000-et (BFL XXXV.95.c. 112. ő. e.).

Az 1947-es választások eredményei alapján a Nagybudapesti Pártbizottság súlypontokat képzett a kerületek között. Miután az MDP megbizonyosodott arról, hogy a Népfront többi pártjának budapesti szervezetei már semmilyen veszélyt nem jelentenek számukra, jobban bevonták őket a választási munkába azokban a kerületekben, ahol várhatóan gyengébb támogatásra számíthattak. Ilyen jellegű körzetekben felszólalhattak kisgyűléseken a Népfront más pártjainak a tagjai is – természetesen az MDP előadója után – és vegyes összetételű agitátorpárokot is összeállítottak a házi agitációkra (BFL XXXV.95.c. 112. ő. e.).

A kampány első hetén főleg szervezeti feladatok ellátásával készültek a tömeges háziagitáció beindítására. A kerületek körzetekre voltak felosztva, és a körzeti pártvezetőség feladata volt kidolgozni az agitátorpárok számára a pontos címlistát. Az igazán jól szervezett körzetekben az agitátor felelős bevonta a házmegbízottakat is a választási munkába. Egyes lakóházakban további bizottságok alakultak a házmegbízottból és a párt- illetve az elkötelezett tömegszervezeti tagokból, hogy folyamatos agitációt végezzenek a lakók körében (BFL XXXV.95.c. 112. ő. e.). A körzet szociális összetételnek megfelelően igyekeztek összeállítani az agitátorpárosokat. Ideális összeállítás volt a tapasztalt-újjonc, férfi-nő, illetve az ingadozónak tartott körzetekben a kommunista-kisgazdapárti. A tanfolyamok végeztével az agitátorok száma megnégyszereződött, és a megnövekedett létszámot a fokozott előkészületek ellenére sem tudták eleinte jól megszervezni. Többször is kiküldtek egy címre különböző agitátorpárokot, vagy párttagok címét is megadták, ahova fölösleges volt kimenni. A hibák következtében előfordult, hogy egyes házakban, ha újabb közeledő agitátorokat vettek észre, lekapcsolták a teljes áramellátást, hogy ne lehessen becsengetni (BFL XXXV.95.c. 112. ő. e.). Túlszervezték az ellenőrző munkát is. Rákospalotán 56 agitátorra 16 ellenőrt állítottak be, miközben a körzeti központban egy bizalminak kellett értékelnie az összes beérkezett jelentést (BFL XXXV.95.c. 112. ő. e.). Az utolsó hétre azonban sikerült kiküszöbölni a szervezési hibákat, és megfelelően súlypontokat képezni az ingadozónak

tartott választópolgárok felé. Csak az I. kerületben voltak fennakadások, a többi kerületben az utolsó napokban a gyengébb agitátorokat már nem is foglalkoztatták (BFL XXXV.95.c. 112. ő. e.).

Május 1-nek kiemelkedő szerepet jutott a kampányban, a választás főpróbájának szánták, így a szokásosnál is komolyabb előkészületek előzték meg az 1949-es munka ünnepét. A Nagybudapesti Pártbizottság külön bizottságot állított fel május 1 megszervezésére. A felvonulás útvonalának díszítésében igyekeztek elkerülni a reklámszerűséget, ezért díszítő munkaversenyek hirdetésével buzdították a saját kezű dekorációk készítését. A felvonulás szervezettségét – akár egy hadgyakorlaton – tábori telefon, rádiós autó, gépiesített összeköttetés, menetirányítók és rendőrségi csoportok biztosították. A hosszas menetelésből fakadó elégedetlenségek elkerülése végett a peremvárosokból szervezetter szállították be az embereket autóbuszokkal, villamosokkal. Habár a menetet folyamatosan zenekarokkal, hangszórós kocsikkal, artistákkal szórakoztatták, a megfelelő hangulat százszázalékos biztosítása érdekében beszerzett hangulatszoportokat is elhelyeztek a menetelők között. A felvonulás után a Népligetben, a Városligetben, valamint a Városmajorban összesen 12 színpad várta a budapestieket kulturális és sportprogramokkal. Az ünnepnek, örömműnnp jellegűnek kellett lennie, de a felkonferálásokban és az összekötő szövegen keresztül természetesen megállás nélkül folyt a választási propaganda (MNL OL 276. f. 55.cs. 65. ő. e.).

A kampány utolsó hetén a jó hangulatot fokozott kulturális agitációval terveztek fenntartani. Ennek érdekében a Népművelési Központ azt a feladatot kapta, hogy május 7-től minden nap, különböző kerületekben kulturális rendezvényeket rendezzen, amiket az öt éves tervről szóló előadásokkal kapcsoltak össze. Természetesen a rendezvényeken agitátorgárdák is tiszteletüket tették. A választást megelőző napon még tovább fokozták a hangulatot. A mozikban „haladó” filmeket vetítettek, egységes egy forintos áron. Délután hat órától a kollektív utcadíszítés hangulatát, mozgó kulturális csoportok és zenekarok emelték. Este hét órától beindították a „spontán” utcabálokat. A rádiókat az ablakba kellett helyezni, hogy az utcán mindenki hallhassa Rákosi egy órával később kezdődő kampányzáró beszédét. Az utcabálokat éjfél körül berekesztették, hiszen másnap reggel hétkor már zenés ébresztővel keltették a lakosságot. A választás napján a kollektívan szavazó háztömböket zenés kísérettel látták el, és mozgó kulturális csoportok álltak készenlétben, hogy bevethessék őket olyan helyeken, ahol „érzelmi agitációra” volt szükség (BFL XXXV.95.c. 82. ő. e.).

A választási névjegyzékeknek köszönhetően könnyű volt felderíteni az otthonmaradókat, így az agitációs brigádok készenlétben álltak, és a választás napján, délután kettő után mindenkihez még egyszer ellátogattak, aki még nem szavazott le. Kockázatmentesebb volt opponálni a rendszert a választócédula kitöltésével, habár őket pedig azok tarthatták vissza, akik demonstratíván nem mentek be a fülkébe, valamint a különféle rémhírek, miszerint a szavazólapok meg vannak számlálva vagy éppen, hogy fényképezőgép lesz a szavazófülke felett (BFL XXXV.95.c. 112. ő. e.). Ezeket a suttogó propagandával terjesztett rémhíreket kifejezetten támogatta az MDP a kampány utolsó napjaiban, hogy ily módon is elbizonytalanítsák az esetleges ellenszavazókat (FEITL, 1994. 84).

A Nagybudapesti Pártbizottság választási munkájának kiértékelésében teljesítettnek vélte egyik fő célját: „Sikerült Nagybudapest dolgozóinak politikai öntudatát a szervezett agitációs munkával olyan fokra emelni, ami már bennünket is meglepett” (BFL XXXV.95.c. 112. ő. e.). A meglepetés oka abban állhatott, hogy végül a polgári kerületek sem fejtettek ki szervezett ellenállást. Ehhez hozzájárult, hogy végül 120-130 ezerre tették azoknak a számát, akik valamilyen formában részt vettek az agitációs munkában, és Budapesten biztosan sikerült legalább kétszer a saját lakásán meglátogatni a választókat. A jelentés a rossz tapasztalatoknál említi a „trükköket”, a kibontakozó társadalmi represszió eszközeit. Megemlíti egy I. kerületben működő „lelkiteror hangoskocsit”, és angyalföldi „szúrósszemű agitátorokat”. A módszereket nem helyeselte, azonban megjegyezte:

Természetesen helytelen volna az, hogy a leleményességet és fortélyosságot átengednének az ellenségnek. Helytelen volna az is, ha a politikai nevelő, felvilágosító munka mellett nem vennénk igénybe mindent eszközt arra, hogy a dolgozók győzelmének az ügyét előre segítsük (BFL XXXV.95.c. 112. ő. e.).

A számok végül igazolják a Nagybudapesti Pártbizottság állítását. A fővárosban 1 134 676 választásra jogosult személyből 1 089 839 választópolgár élt szavazati jogával. Tehát csak 3,9 százaléka a jogosultaknak nem ment el szavazni, ami a legjobb eredmény volt a mozgósítás szempontjából az összes országos választókerület közül. A Népfront mellett szavazott a budapestiek 96,27 százaléka 1 049 238 fő, ellene 2,59 százalék, 28 281 fő. Érvénytelen szavazatot adott le 12 320 választó, 1,13 százalék (*Szabad Nép* 1949. május 19). Érdekes, hogy a hagyományosan polgári kerületekben sem született 6 százaléknynál több ellenszavazat. A legnagyobb százaléknyi ellenszavazatot a XII. kerület-

ben adták le 42 281 szavazóból 5,67 százalék, 2 378 választópolgár a Népfront ellen foglalt állást. Legjobban a XIII. kerület teljesített, a szavazatok 99,5 százaléka Népfontra érkezett (*Népszava* 1949 május 17). Sajnos a kerületek összes választójogosultjának a számát nem tüntették fel, így a távolmaradóként a rendszerrel szembe helyezkedőkről, nincs adatom.

Úgy vélem az 1949-es választási kampány jelentősége abban áll, hogy az MDP sikeresen tudta megszervezni és alkalmazni a kampány fő módszerét, az egyéni agitációt. A fővárosban agitációs munkára mozgósított majd 130 000 főnek köszönhetően minden budapesti választópolgárhoz legalább kétszer eljutottak a saját lakóhelyén. A fordulat éve, 1948 után ez az első jelentős próbálkozása a kommunista hatalomnak a polgárok magánszférájának kisajátítására. Az agitátorok megjelenése a magánlakásokon, az 1949-es választási kampány alatti burkolt elnyomás megteremtette az alapját az 1950-as évek elején kibontakozó széleskörű, nyílt társadalmi represszióknak.

Táblázatok

Budapesti választási eredmények.¹

Kerület:	Népfront:	Ellenzék:	Érvénytelen
I.	11 853	325	173
II.	42 915	1796	1040
III.	20 917	810	342
IV.	17 559	904	247
V.	46 729	1273	458
VI.	53 573	353	515
VII.	82 863	1329	650
VIII.	89 036	3772	1278
IX.	64 802	973	572
X.	48 171	1368	514
XI.	50 558	2540	662
XII.	39 503	2378	400
XIII.	50 746	242	349
XIV.	61 817	1792	1478
Csepel	30 679	364	237
Újpest	43 140	1330	535
Rákospalota	30 100	1022	839
Kispest	42 687	762	259
Pesterzsébet	46 749	219	196
Pestszentimre	6838	267	117
Pestszentlőrinc	31 115	332	327
Budafok	13 880	590	255
Budatétény	1262	91	30
Rákoscsaba	8775	227	25

¹ BM-MTI alapján közölte a *Népszava*. 1949. május 17. 2.p.

Kerület:	Népfront:	Ellenzék:	Érvénytelen
Albertfalva	3133	206	27
Pestújhely	7137	108	100
Rákosszentmihály	11 564	104	98
Rákosliget	2288	6	12
Rákoshegy	5285	46	11
Mátyásföld	3806	51	37
Csillaghegy	8929	21	82
Soroksár	12 550	21	25
Rákoskeresztúr	5120	73	45
Sashalom	8479	97	54
Nagytétény	6899	94	63
Összesen	1 050 584-ből 1 011 457	27 075	12 052

Budapesti egész napos agitátortanfolyamok órarendje.²

8:00-10:00	Előadás
10:00-12:00	Egyéni tanulás
12:00-13:00	Konzultáció
13:00-14:30	Ebéd, újságolvasás
14:30-19:00	Kiselőadás, szeminárium
19:00-20:00	Vacsora
20:00-22:00	Sajtvita

² BFL XXXV.95.c. 112. §. e. NBPB Oktatás munkaterv.

Források

Levéltári források:

Budapest Főváros Levéltára (BFL):

BFL XXXV.95.c. 82.ő.e. Az osztály jelentései, feljegyzései a fővárosi kultúragitációs munka módszereiről, javaslat az átszervezésre, a választási, termelési kultúragitációra,

BFL XXXV.95.c. 112. ő. e. Jelentések az országgyűlési képviselő-választások előkészítésének, lebonyolításának agitációs feladatairól, azok végrehajtásáról.

BFL XXXV.95.c. 115. ő. e. Jelentések az országgyűlési képviselő-választások előkészítésének, lebonyolításának agitációs feladatairól, azok végrehajtásáról – permvárosi pártbizottságok jelentései.

BFL XXXV.95.c. 265. ő. e. Az osztály által készített információs és hangulatjelentések.

Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (MNL OL):

MNL OL 276. f. 54. cs. 37. ő. e. Az MDP Titkárság 1949. április 6-i ülésének határozati jegyzőkönyve és a napirendi pontokhoz beküldött iratok.

MNL OL 276. f. 55. cs. 62. ő. e. Az MDP Szervező Bizottság 1949. március 22-i ülésének határozati jegyzőkönyve és a napirendi pontokhoz beküldött iratok.

MNL OL 276. f. 55. cs. 65. ő. e. Az MDP Szervező Bizottság 1949. április 11-i ülésének határozati jegyzőkönyve és a napirendi pontokhoz beküldött iratok.

MNL OL 276. f. 55. cs. 67. ő. e. Az MDP Szervező Bizottság 1949. április 19-i ülésének határozati jegyzőkönyve és a napirendi pontokhoz beküldött iratok.

Nyomtatásban megjelent források:

SZABÓ Bálint (főszerk). 1977. *A magyar Népfront története*. II. kötet. Budapest: Kossuth.

Sajtó:

Népszava 77. évfolyam (1949):

113. szám, május 17.

Pártmunkás 5. Évfolyam (1949):

3. szám, február 10.

6. szám, március (különkiadás)

9. szám, április 30.

Szabad Nép 7. évfolyam (1949):
90. szám, április 20.
115. szám, május 19.

Bibliográfia

- GYARMATI György. 2011. *A Rákosi-korszak: Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945-1956*. Budapest: ÁBTL-Rubicon.
- FEITL István. 1994. „Az első népfrontválasztás” *Társadalmi Szemle* 1994/5: 73–85.
- FEITL István. 1999. „Pártvezetés és országgyűlési választások. 1949–1988.” In FÖLDES György–HUBAI László. *Parlamentari választások Magyarországon. 1920-1998*. Budapest: Napvilág.
- FEITL István. 2000. „A kettős fordulat éve: 1949.” In *Fordulat a világban és Magyarországon. 1947-1949*. Budapest: Napvilág Kiadó. 368–380.
- HUHÁK Heléna. 2014. „Népnevelők a Rákosi korszakban: Ahol a kommunisták elalszanak, ott az ellenség dolgozik”. *Múltunk* 2014/2: 148–188.

A szabadság fogalma

Hannah Arendt politikai egzisztencializmusában

CSÁSZÁR ANDREA MÁRIA

Az emberek addig szabadok, amíg cselekszenek, mert szabadnak lenni és cselekedni ugyanaz.

Hannah Arendt

Bevezetés

„Mi a szabadság?” – teszi fel a kérdést Hannah Arendt az először 1961-ben kiadott *Múlt és jövő között. Nyolc gyakorlat a politikai gondolkodás terén* című írásának negyedik fejezetcímében, amelynek megválaszolását először reménytelen vállalkozásnak minősíti. Tanulmányomban az arendti szabadság-fogalom mint politikai értelemben vett szabadság körüljárására teszek kísérletet, egyrészt interpretációkra támaszkodva, másrészt több releváns Arendt-kötetet felhasználva. Elemzésemben azt állítom, hogy a vizsgálandó szabadság-fogalom meghatározott keretek és viszonyrendszerek között értelmezhető, vagyis nem minden szabadság arendti értelemben vett *szabadság*. A központi fogalom viszonyrendszerei esetében egyrészt a politikához, másrészt a modernitáshoz, harmadrészt a forradalomhoz fűződő viszonyok a meghatározóak. Az első esetben a *megnyilvánulás tere*, a másodiknál a *kezdés*, míg a harmadik esetben a *kezdet* fogalma az, ami a kapcsolódást megteremti a szabadság fogalmához. A következőkben ezeket az összefüggéseket vázolom fel, és bemutatom, hogy milyen szerepet töltenek be Hannah Arendt filozófiai rendszerében, a *politikai egzisztencializmusban*.

Hannah Arendt elhelyezése a filozófiában

Hannah Arendt (1906-1975) a XX. század egyik legjelentősebb politika- és társadalomfilozófiai gondolkodója volt. Tanárai Karl Jaspers és Martin Heidegger voltak, a német egzisztencializmus meghatározó alakjai. Arendt politikai gondolkodását illetően *A sivatag és az oázisok* című töredékgyűjteménye előszavában olvashatjuk azt a megalapítást Kurt Sontheimer tollából, miszerint

annak sajátos és eredeti mivolta miatt nehezen sorolható be a hagyományos politikai elméletek közé, egyszerre jobb- és baloldali, realista és idealista, és mégsem (ARENDT 2002. 12). Rüdiger Safranski felvetése szerint ugyanakkor Arendt és Heidegger filozófiája mégiscsak egy olyan dialógusnak tekinthető, ahol a heideggeri filozófia által feltett kérdésekre a tanítvány próbálja megadni a válaszokat. Safranski szerint Arendt magánál Heideggernél is jobban értette tanára elgondolásait, gyakorlatilag kiegészítette azokat. Azonban, ha jobban szemügyre vesszük, nem is annyira kiegészítésnek, mint inkább el-lentézésnek, átfordításnak tűnhetnek ezek a feleletek. A *halálba való sietés* filozófiájához kapcsolódva a *születettség* (*natalitás*) momentumára teszi a hangsúlyt, a mindenkori *enyémvalóság* egzisztenciális szolipszizmusára a *pluralitás* a „válasz”, az akármilyen *Man-világ* hanyatlására az *amor mundi* filozófiáját lehet megfeleltetni, míg a heideggeri *tisztás*, azaz *Lichtung* az arendti *nyilvánosság-gal* alkot egy tengelyt (SAFRANSKI 2000. 208). Ez alapján elmondhatjuk, hogy bár a köztük kialakult párbeszéd témái azonos tárgykörben mozognak, a rájuk adott feleletek közt vannak eltérések. Arendt filozófiájának gyökerei vizsgálatakor Seyla Benhabib erőteljesebbnek érzi Alexis de Tocqueville hatását, mint Heideggerét (BENHABIB 1996. 69), míg Hauke Brunkhorst a Karl Jaspershez való kötődést hangsúlyozza inkább (OLAY 2008. 110).

Arendt fejtegetéseivel a „régmúlt idők szellemeit” igyekezett megidézni, a politika és a szabadság elfeledett jelentésére hívta fel a figyelmet, a modern korban a termékelőállítás szemben inkább a személyes cselekvés és kiteljesedés fontosságára terelte a hangsúlyt, a közjó magasabbrendűségét helyezve a magánéleti érdekek és jólét törekvései elé (ARENDT 2002. 12). A szerző filozófiai irányzatokhoz való kapcsolása amiatt is nehézkes, mivel maga Arendt sem sorolta be önmagát sehova, szeretett tartózkodni az „izmusokkal” való dobálózásoktól is, sőt identitásában is különösen viszonyult a filozófus szerepköréhez. Egy 1964-es, Günther Gaus-sal folytatott interjúban (BALOGH – BIRÓ-KASZÁS 2008. 12) arról beszélt, hogy ő saját magát nem tartja filozófusnak, kihangsúlyozva, hogy nem politikafilozófiával, hanem politikaelmélettel foglalkozik. Erre a megkülönböztetésre azért van szükség szerinte ugyanis, mert a politika és filozófia közti feszültség, mely „az ember, mint filozófáló, és az ember, mint cselekvő lény között áll fenn”, örökös fennálló ellenségességet szül, azonban ő „a politikát a politika által el nem torzított szemmel” akarja látni. Ennek vizsgálatához viszont a politikaelmélet és nem a politikafilozófia ad keretet.

Az arendti eszköztár és metodológia problémáiról

Arendt írási módszereit tekintve vizsgálódásai általában egymástól elkülönülő területek, mint a filozófia, a történelem és a politikaelmélet határain helyezkednek el. Általánosságban háromféle eljárást azonosíthatunk műveiben, melyeket egymással is vegyít: egyrészt a fogalmi tisztázásból való kiindulást, másrészt a tapasztalati mezők logikájának használatát, harmadrészt az elszórt történeti reflexiók alkalmazását a történeti jellegű munkákban. A fogalmi tisztázás, avagy, ahogyan maga Arendt nevezte, a *fogalmi elemzés* mint bevett filozófiai módszer, egészen a filozófiai diszciplína platóni és arisztotelészi kezdetéig nyúlik vissza, mely azon a premisszán alapul, hogy gondolataink nyelvi formában hozzáférhetőek. A többértelműségek, félreértési lehetőségek tisztázása az első lépés, mely magában foglalja a nyelvi kifejezések különböző jelenségeinek, használati módjainak vizsgálatát. Amennyiben pedig történeti jelentésdimenzióval is rendelkeznek a kifejezések, második lépésként fogalomtörténeti elemzésre is sor kerül a fogalmak „eredetének” megtalálásához. Az alkalmazott filológiai vagy nyelvi elemzésekkel Arendt visszakövette a politikai fogalmakat az azokat kiváltó, valós történeti és általános politikai tapasztalatokhoz, felmérve ezzel, hogy a fogalom mennyire távolodott el az eredeti jelentésétől (OLAY 2008. 21-22). Arendt saját maga *arisztotelészinek* nevezte fejtegetéseinek markáns distinctiókat tartalmazó szegmensét, azonban ki is bővítette őket azáltal, hogy azoknak történeti dimenziót adott és fogalomtörténeti összefüggéseiket is vizsgálta. A tapasztalati mezők filozófiai diskurzusban való alkalmazása mögött azt a hagyományt fedezhetjük fel, ahol az elkülöníthető tapasztalati mezők eltérő modellekkel járnak együtt, ezek együttesen determinálhatnak egyes jelenségeket, így azok értelmezésére is hatással lehetnek. Történeti jellegű munkáit illetően sincs állandó módszer Arendt esetében, Olay Csaba úgy véli a történetírói meggyőződés forrása Walter Benjamin lehet, aki szerint vannak olyan jelenségek, melyek logikai levezetés nélkül, valamilyen minőségi változás vagy ugrás folyamán teremődnek. Ezeket a jelenségeket nem lehet pusztán csak temporálisan visszafejteni azon tényezőkre, melyek pont nem adnak magyarázatot a létrejöttükre (OLAY 2008. 23).

Ami a művei műfajiságát illeti, számos, nagyvolumenű munkája ellenére, (pl. *A totalitarizmus gyökerei*, *The Human Condition*, *The Life of the Mind* stb.) Arendt igazi filozófiai nyelve mégiscsak az esszé volt, gyakorlatilag a XX. század egyik legnagyobb filozófus esszéistájának is tarthatjuk (HELLER 2014. 522). Nagy, összegző munkáit jobban megvizsgálva is észrevehető azokban az esszéisztikus tagolódás, a kisebb különálló gondolati egységek kompilációja.

Arendt egy vele készült interjúban arról beszélt, hogy a munkái mögötti motiváció saját vágya volt a megértés iránt, és az írás ennek a megértésnek a részét képezte csak. Ha ez történetesen egybeesett azzal, hogy mások is osztották nézeteit, az megelégedésére szolgált, ugyanakkor viccesen hozzáfűzte, hogy „ha elég jó memóriával lenne megáldva, hogy képes legyen emlékezni minden gondolatára anélkül, hogy azokat a papírra vetné, lehet, hogy sosem írt volna semmit” (CANOVEN 1995. 2).

Fontos megjegyezni, hogy Arendt írásai alapvetően nem „kifelé”, a külső olvasók és értelmezők felé szóltak, hanem „befeelé”, vagyis az írói intenció ez esetben mindig a szerző saját megértését szolgálta. Gyakorlatilag belső monológoknak is tekinthetjük esszéit, melyek első számú megszólítottja nem más, mint saját maga. Az *introspekció* révén feltáruuló, a belső reflexiók összegzése révén való megértést, mellyel az őt körülvevő világot értelmezi, nagy valószínűséggel romantika-kutatásaiból kölcsönözte, erre találunk példát a *Rahel Varnhagen. Egy német zsidó nő élete a romantikában* (1957) című, magyarul 2014-ben megjelent biográfiájában is. Az angol nyelven készült szövegek kapcsán több kiadás szerkesztői előszavában is olvasható az a megjegyzés, miszerint azokat rendkívül „sietősen”, szinte hanyagul írta: inkább angolosan (*englishing*), mint angolul, utalva a nyakatekert mondat szerkesztésekre és szórendre. Ez még inkább alátámasztja Arendt motivációit írásai mögött, ugyanakkor még jobban „összeszavarja” olvasóit.

Szabadság és politika

„A politika értelme a szabadság” – kezdi a *Mi a politika?* című töredéket Arendt, majd a folytatásban megállapítja, hogy a politika azokban a tevékenységekben fedezhető fel leginkább, melyek a szabadsághoz, a szabad-léthez fűződnek. Ugyanakkor mintegy figyelmeztetésként hozzáfűzi, hogy nem szabad szem elől tévesztenünk egy valamit, mégpedig: „egy dolog értelme, szemben a rendeltetésével, önmagában rejlik” (ARENDT 2002. 44). Amennyiben a szabadság lenne tehát a politika „rendeltetése”, az nem azonosítható az értelmével, hiszen ahol a „politikacsinalás” befejeződik, ott kezdődik a szabadság. Itt arra az újkori politikafilozófiai hagyományra utal, mely feltételez valamiféle szükségszerűséget az ember élete és a politika között, mint a társadalmi vagy biológiai létezés fenntartása (ARENDT 2002. 43). A szabadság és a politika közötti kapcsolat úgy definiálható csak, ha a politikát, mint a szabadság elérésére irányuló eszközt feltételezzük. A politika mind inkább úgy jelenik meg elmékedéseiben, mint egy olyan tér, mely esélyt adhat a szabadság kibontakozására. A politika és az ember

közötti kapcsolat árnyalásához Arisztotelész *zoón politikon* kifejezését veszi ki-indulópontnak. Azonban számára az ember *a-politikus*, a politika nem az emberi esszencia tartozéka. Ugyanis a politika létrejöttének aktusánál meghatározó tényező, hogy pont az *emberek közöttiségben* (*in-between*) jön létre, vagyis az emberen kívül történik, és inkább vonatkozásként teremődik meg. Kijelenti, hogy „tulajdonképpen politikai szubsztancia nincs” (ARENDT 2002. 23).

A világ Arendt számára az emberek között fennálló létet jelenti, ahol két dimenzió különíthető el (PATÓ 2008. 240). Az elsőhöz azokat a létezési-megnyilvánulási opciók társíthatóak, melyek az individuum számára a közösségi és a politikai szférákban megtalálhatóak, a másodikhoz pedig az az összefüggés, mely a világban-lét és a politika fogalma között áll fenn. A *megnyilvánulás* mint cselekvés és egyben mint részvétel is értelmezhető a közösségi létben, de ez nem jelenti a modern politikai részvételiséget egyértelműen – hangsúlyozza Pató. Sokszor ugyanis ez nemcsak individuális kérdés, hanem inkább társadalmi, vagy még inkább politikai. Itt egyrészt időbeli, másrészt térbeli (területi vagy állami) vetületekre kell gondolnunk, melyek a különböző állami berendezkedések, az egyes társadalmi csoportok, nemek, kisebbségek jogai vagy éppen jogfosztottsága alapján dőlnek el.

Létezni és megnyilvánulni az emberek között Arendt számára egyet jelent, de ez az elgondolás csak úgy tartható fenn, ha már eleve feltételezünk egy olyan létező teret, ahol erre az aktusra sor kerülhet. Az ember ugyanis tetteivel és szavaival illeszti bele magát a világba, vagyis a *megjelenés terébe* (*space of appearance*). Ehhez kiegészítésként érdemes megnézni Arendt két további kijelentését *A sivatag és az oázisok* kötetben: (1) A politika az emberek pluralitásának tényén nyugszik. (2) A politika a különbözőek együtt – és egymással – létéről szól. (ARENDT 2002. 21). Ezen megállapítások nyomán észrevehető, hogy az ember plurális léte maga a politika alapját jelenti, vagyis diverzivitásunkból adódó eltérő véleményeink léte és megosztása másokkal teremti meg a politika tényét, így az nem fakadhat a homogenitásunkból. Nem abból ered tehát, hogy mindannyian emberek vagyunk, hanem, hogy *különböző* emberek vagyunk a létezésünknel fogva. És a politika így úgy is értelmezhető, mint a megnyilvánulás aktusának a formája a különböző individuumok közötti térben. Ebben az értelemben pedig így úgy is tekinthető Arendt politikai egzisztencializmusa, hogy annak alapja az emberi létezés szerkezetének elsődlegesen *plurális* aspektusából való kiindulás, amely magát a politikát képes megteremteni. Így elgondolva pedig az a politika, mely nem a különbözőség nézőpontjából, hanem a homogenitásból indul ki, nem tekinthető valódi politikának – természetesen Arendt szemszögéből.

Lényeges adalék ennek kapcsán Vajda Mihály azon megjegyzése, miszerint a modern tömegdemokráciák, legyen szó totalitárius vagy liberális berendezkedésről, gyakorlatilag felszámolják az emberi pluralitást azáltal, hogy a társadalmi-gazdasági célorientáltság folyamatában nem résztvevőket a politika nem tűri meg. Azokról van itt szó, akik ennek megvalósítása helyett, magára a cél létjogosultságára kérdeznek inkább rá, nemcsak a dolgok megismerése foglalkoztatja őket, hanem azokról gondolkodni is akarnak (VAJDA 2006. 105). A szerző tanulmányában a *való világban élés* és a *másokkal való beszéd* között azonosságot vél felfedezni. A politika úgy is felfogható, mint a *különböző* emberek szabad és erőszakmentes beszéde és cselekvése, vagyis ahol az „egymással-beszélés szabadsága” teremti meg a világot, mint olyasmit, „amiről beszélni lehet a maga minden oldalról látható objektivitásában” (VAJDA 2006. 103-104).

A *politikai egzisztencializmus* fogalma Hannah Arendt kapcsán legkorábban Martin Jay *Hannah Arendt: Opposing Views* című 1978-as művében olvasható. Jay itt más – többek között Carl Schmitt és Ernst Jünger – német szerzőkkel együtt, Arendtet is a politikai egzisztencializmus irányzatához kapcsolja. Jay itt arra a filozófiai tradícióra utal, ahol a politikai cselekvés központi fogalmai az *akarat* és a *döntés*, melyeket nem korlátoznak alapelvek és normák. A kifejezést magyar nyelvű interpretációban először Olay Csaba 2008-ban megjelent *Hannah Arendt politikai egzisztencializmusa* című kötetében olvashatjuk. Jaytól eltérően, itt Arendt politikafelfogásának háttérét egy olyan koncepció alkotja, ahol a politika fogalma gyakorlatilag az emberi létezés szerkezetéből vezethető le, így a rendszert, mint politikai egzisztencializmust kell értelmeznünk (OLAY 2008. 33).

Szabadság és modernitás

A szabadság és modernitás közti kapcsolódás abban a sajátos viszonyban értelmezhető leginkább, ahol a *kezdés* aktusa is felmerül. Ehhez azonban mindenekelőtt fontos megvizsgálni, hogy mit jelent maga a *modernitás* mint kifejezés az arendti gondolkodásban. Olay Csaba szerint a modernitás Arendt számára elsődlegesen egy olyan új hozzáállást takar, amely megköveteli a „fogódzók nélküli gondolkodás” képességét, melynek eredőjében a „szembesülést a totális uralom megrendítő jelenségével” látja (OLAY 2008. 144). Itt a modern kor alapjellemzője az a momentum lesz, miszerint „minden generáció, születésétől kezdve mindent előlről kezd, így a tradíció állandó lerombolása miatt nincs eligazító példa és tekintély számára” (OLAY 2008. 159). Ugyanis Olay Csaba

elemzésében kifejti, hogy a „modern” mint kifejezés a filozófiai gondolkodás számára nem csupán korszakmegjelölés, hanem sokkal inkább egy olyan reflexív gondolkodást jelent, amely utal saját maga utániságára az előző korszak után és az ahhoz fűződő viszonyára, Arendt értelmezésének gócpontját is ebben látja (OLAY 2008. 142). Ellenben Benhabib a Rahel Varnhagen-kötetet tartja az arendti modernitás megértési kulcsának (BENHABIB 2003. 20). Monográfiájában, a *The Reluctant Modernism of Hannah Arendt* fejezeteiben két Arendt-alakot mutat be számunkra. Egyrészt annak a kritikai hozzáállásnak a továbbvivőjét láthatjuk, aki a Weimarból örökölt eszmeiséget vitte tovább, amiben a modernitás csak, mint egy hanyatlás története szerepelhet; másrészt annak alakját, aki szerint még van remény a modern politikai gondolkodás számára, az újkori forradalmak elfeledett kincseihez való visszatéréssel. Ebben az értelemben pedig Arendt a posztmodern identitáspolitika és a feminizmus előfutárának is tekinthető – szól Benhabib levezetése. A Varnhagen-kötet főhőse eklatáns példája „a minden alapot nélkülöző, tradíció nélküli, sorsszerű életnek”, melyet a szerző a romantika eszköztárával jelenít meg (BIRÓ-KASZÁS 2005. 95). Rahel alakja így illeszkedik a fogódzók nélküli modern gondolkodás struktúrájához. A Forradalom-kötet felől nézve a kérdést, Kovács Gábor szerint Arendt modernitásról tartott történetében „két szubnarratíva van. Az egyik Amerikáé, míg a másik Európáé” (KOVÁCS 2008. 330). Ez a megállapítás nemcsak egyszerű területi alapon való levezetése a kérdésnek. A modernitás szabadsághoz való viszonyában a fogódzók nélküli kezdés univerzális érvényessége minden generációra kiterjed. Fontos kiemelni azonban, hogy ez az (újra)kezdés csak egy olyan térben valósulhat meg, ahol a szabadság biztosított.

Szabadság és forradalom

A *forradalom* című kötetében Arendt eredetileg két eseményen keresztül értelmezte a szabadság fogalmát, az általa csak amerikai forradalomnak nevezett amerikai függetlenségi háború (1775–1783) és az 1789-es francia forradalom történéseinek, szellemiségének hozadékain keresztül. Elemzését később egy harmadik esettel is kiegészítette: az 1956-os magyar forradalommal. Condorcet *A forradalmi szó jelentéséről* című tanulmányában a szabadsággal köti össze a forradalmat: „A forradalmi szót olyan változásokra alkalmazhatjuk, melyek célja a szabadság, alapja a jogegyenlőség” (CONDORCET 1998. 3). Fontos megjegyezni, hogy a francia gondolkodó meghatározása a személyes szabadságot, az individuális jogbiztonság szabadságát jelenti, melyet redukálni csak akkora mértékben megengedett, ami még összefér a forradalom céljával,

a szabadsággal és az alkalmazott eszközei sem szabadságellenesek (LUDASSY 2008. 910). A XVIII. századi gondolkodóra hivatkozva Arendtnek is meggyőződése, hogy csakis azt az eseményt minősíthetjük modern forradalomnak, melynek nem más a célja, mint maga a szabadság (ARENDT 1991. 11). A modern jelző használatával Arendt itt a fogalom jelentéstörténeti változására utal, miszerint elsődleges jelentésben a forradalom (revolution) szó a királyság restaurálásának jelölésére szolgált a XVII. századi Angliában, majd ezt a jelentést változtatták meg később az amerikai és francia forradalmak (ARENDT 2018. 371). A francia teoretikus továbbá azt is kihangsúlyozta, hogy – hasonlóan Arendt nézőpontjához – az eseményhez kapcsolódó forradalmi törvény egyáltalán nem használható mint az erőszak eszköze, csakis úgy, mint a szabadság biztosítója (CONDORCET 1998. 4).

A forradalom és a szabadság kapcsolatát egy további kiegészítéssel is megtoldja, miszerint kizárólag akkor nevezhetünk egy eseményt *forradalomnak*, ha „jelen van az újdonságnak az a pátosza, miszerint az ember mindig képes valami újat elkezdeni” (ARENDT 1991. 44), továbbá ha ez az újdonság illeszkedik a szabadság eszméjéhez. Ugyanis Arendt szerint ez az egyetlen „olyan történelmi esemény, amely közvetlenül és megkerülhetetlenül felveti a kezdet problémáját” (ARENDT 1991. 27). A *kezdet* és a *kezdetteremtés* aktusa az, ami kifejezetten érdekli Arendtet ebben a témában, ugyanis nem akármilyen kezdetről beszél, hanem magáról a szabadság megalapozásának és létrehozásának aktusáról, a *constitutio libertatis*-ről (OLAY 2008. 162).

Az amerikai és a francia forradalom más-más eseményeknek minősülnek Arendt értelmezésében, jellemzőik és a *constitutio libertatis*hoz való viszonyuk tekintetében. Elemzési módszerét tekintve a már említett három módszer mindegyike megjelenik a szövegben. A fogalmi tisztázás a forradalom kifejezés vizsgálatához kapcsolódik, a történeti reflexiók a tényleges történeti események kauzális láncolatát veszik elemzés alá, melyet tapasztalati reflexiókkal is kiegészít a szerző. A francia forradalom esetében az emberi jogok nyilatkozata kijelentette: „minden ember születésénél fogva birtokosává válik bizonyos jogoknak” (ARENDT 1991. 194). Az embert világra jötténél fogva megilletik olyan jogok, melyek nem státusz vagy hovatartozás függvényei, nem érdemek alapján kiosztott „javak”, hanem olyan alapvető jogok, melyek az emberi mivolt miatt járnak. Ezzel szemben az amerikai Függetlenségi Nyilatkozat egyszerűen csak olyan jogokat gyűjtött egybe, melyeket már eleve az anyaországban is élveztek. A nyilatkozat üzenete pedig az, hogy minden embernek alkotmányos, korlátozott kormány alatt kell élnie” (ARENDT 1991. 194). Amíg az amerikai

változat a civilizált kormányzat szükségességét hangsúlyozza, addig a francia „az államon kívül és attól függetlenül létező jogokat fektet le, ahol is az ember, mint ember jogait azonosítja a polgár jogaival” (ARENDT 1991. 194-195).

Arendt szerint az 1789-es forradalom legnagyobb hozadékának azt tekintetjük, hogy olyan rétegeknek is lehetővé tette a részvételiséget a nyilvánosság szférájában – őket választási és döntési szerepkörhöz juttatva –, melyeknek addig az nem adatott meg, ezzel pedig a társadalom egy jelentős részét láthatóvá tette és kiemelte a korábbi láthatatlan állapotból. Arendt esetében ugyanakkor a legfőbb kritérium egy forradalom esetében mégis csak a szabadság megalapozásának programja, ezért amíg az Egyesült Államok létrehozását valóban *forradalomnak* tartja, addig a franciát nem, mivel ott a szabadság létrehozásától hamar elfordultak a társadalmi problémák és az erőszak felé, hiába voltak a kezdetek ígéretesek. Ugyanis a szabadság megalapozása, vagyis egy olyan állam megteremtése nélkül, melyben az megjelenhet, nem beszélhetünk forradalmi eseményről, ekképpen nem minősül akármilyen felkelés, államcsíny vagy polgárháború arendti értelemben *forradalomnak* (OLAY 2008. 162). A Forradalom-kötetben a harmadik esemény, az 1956-os magyar forradalom, Arendt szerint pont azért tekinthető *munkásforradalomnak*, mert az eseményekben a munkástanácsoknak jutott jelentős szerep. Gyáni Gábor tanulmányában leírja, hogy Arendt számára a magyar történések a reményt jelentették, egy új rend, egy új kezdet teremtését látta a szerveződő tanácsok munkájában, sőt az esemény forradalmi *differentia specificájaként* is a munkásság önszerveződési törekvéseit jelölte meg (GYÁNI 2007. 41). A történész szerint, mint *par excellence* szabadságküzdelem, egyértelműen a condorceti forradalmi eszménynek felel meg a magyar ötvenhat, ahogyan azt Arendt is kifejtette (GYÁNI 2007. 48). Egyik kritikusa, Ottfried Höffe ellenben kifogásolja Arendt érvelésében azt a mozzanatot, hogy gyakorlatilag úgy tűnik, mintha csak a forradalom eseményét ismerné el a politikai szabadság egyetlen megnyilvánulási formájaként. Höffe hiányolja, hogy a törvényhozás tevékenységében Arendt nem látja meg a kezdetteremtés lehetőségét (OLAY 2008. 161). Fontos megjegyezni azonban, hogy Arendt számára a forradalom jelensége, mint eklatáns példa jelenik meg a politikai tevékenység lehetőségeiről, és nem bír kizárólagos jelleggel. Politikai tapasztalataink modern hozzájárulásának tekinti a forradalmat, így úgy véli, elemzése univerzalizálható adalékkal szolgálhat a lehetséges politikai cselekvések elgondolásaira (OLAY 2008. 161).

A politikai szabadság fogalmáról

A mostani fejezetben végezetül rátérünk a tanulmány központi fogalmára, magára a *politikai szabadság* vizsgálatára. A szabadság problémája, bár a politika számára mindig is döntő fontossággal bírt, Arendt szerint pont ez volt az, ami elvezetett minket „abba a homályos erdőbe, ahol a filozófia eltévedt” (ARENDT 1995. 153). Ennek okát pedig abban látja, hogy a filozófiai hagyomány a tisztázás helyét „eltorzította” a szabadság eszméjét azzal, hogy a politika és „az általában vett emberi dolgok világából egy „belső tartományhoz”, magához az akarathoz csatolta, annak morális színezetét és keretet adott (ARENDT 1995. 153). Ez az, amit Arendt *belső szabadságnak* nevez, melyet, mint az akarathoz kapcsolt szabadságot jelöl meg. Ez a szabadság azáltal jön létre, hogy a külső világban szerzett tapasztalatok énen belüli tapasztalatokká alakulnak át „a világtól való idegenség eredményeképpen” (ARENDT 1995. 154).

Arendt szabadság-értelmezése tehát nem, mint „belső” szabadság jelenik meg, hanem a fogalmi tisztázás módszerével annak eredeti jelentéséből, a *politikailag értendő szabadság* fogalmából indul ki. A szabadságot az antik polisz eredményének tekinti, mint az emberi diverzitás és együttélés mesterséges konstrukcióját. Arendt szerint a szabadság nem velünk született, hanem az emberek közötti kapcsolatrendszerrel azonosítható, az emberek közti térben valósul meg. A szabadsághoz szükség van a politikára, mint a szabad közösségi élet szférájára. Dénes István tanulmányában Arendt politikai szabadság-fogalma kapcsán kiemeli, hogy a politika lényegét maga a politikai szabadság, az uralomnélküliség, a bátorság erénye és a participatív demokrácia adja meg (DÉNES 2008. 359-360). Arendt a politikai szabadság fundamentumának a görög városállam politikai terét tekintette, ahol a politikai szabadságot a naponta gyakorolt politika tette lehetővé, és ahol a szabadság egy uralom nélküli állapothoz kapcsolódott a poliszban, hiszen annak szabad polgárai mind egyenrangú polgárok voltak, nem volt úr-szolga függőségi viszony közöttük (DÉNES 2008. 357-358).

Az utolsó tökéletes demokrácia, ahol teljes mértékben megvalósult az egyenlőség és a részvétel a polgárok között, az maga az athéni demokrácia volt Arendt szerint. Az uralom nélküliség állapota természetesen csak egy bizonyos rétegre volt igaz modern szemmel nézve, ugyanis a városlakók egy része nem alkotta „hivatalosan” a társadalmat, így nem minősültek jogfosztottnak és megvalósulhatott a „teljes” egyenlőség.

Losonczi Árpád tanulmányában az arendti politikai szabadság azon aspektusát emeli ki, miszerint az maga az emberi kezdetteremtés, kezdetformálás

aktusa, sőt egyenesen az ember legmagasabb rendű képessége is (LOSONCZ 2008. 226). A szabadság egyenlő a szabadság gyakorlásával, az interpretáció szerint ezt a gondolatot Rosa Luxemburgtól kölcsönözhetette Arendt (LOSONCZ 2008. 227). Az elemzés továbbá azt is kifejti, hogy az itt megjelenő politikai szabadság gyakorlata ellentétben áll a hétköznapi, rutinszerű cselekvésekkel, azokból kiemelkedik, mivel egy olyan kivételes eseménnyel van dolgunk, ahol „a történelem sodrásának rendkívüli pillanatai villannak fel a politika eseménytörténeteiben” (LOSONCZ 2008. 229). A politika eseménytörténeteiben pedig az emberi cselekvések a mozgatórugók. Arendt a politikai szabadságot így a cselekvéshez köti, mert úgy gondolja, hogy az emberek csak a cselekvés pillanataiban szabadok, sem nem előtte, se nem utána. Értelmezésében ugyanis „szabadnak lenni és cselekedni ugyanaz” (ARENDT 1995. 161).

Összegzés

Elemzésemben igyekeztem bemutatni milyen keretek és viszonyrendszerek között értelmezhető az arendti politikai szabadság-fogalom az interpretációk és a választott Arendt-szövegek alapján, valamint milyen szerepet foglalt el politikai rendszerében. A szabadság kérdése a *politikai egzisztencializmusban* központi szerepet tölt be, mely a *kezdés* és az *új kezdet* mozzanatain keresztül kapcsolódik a *modernitás* és a *forradalom* fogalmaihoz. Az Arendt által használt *szabadság* kifejezés elsődlegesen a *nyilvánosságban* (*space of appearance*) megvalósuló, politikai szabadságra vonatkozik, ahol is arra, mint az ember belső képességére és politikai realitásra tekint, mely az *emberek közöttiségben* (*in-between*) jön létre. Visszatérve a bevezetőben, Arendt által megfogalmazott kérdéshez, talán már adhatjuk azt a választ rá, miszerint a szabadság meghatározása egyre kevésbe tűnik teljesen reménytelen vállalkozásnak.

Bibliográfia

- ARENDT, Hannah. 1991. *A forradalom*. Ford. Pap Márta. Budapest: Európa Kiadó.
- ARENDT, Hannah. 1995. *Múlt és jövő között: Nyolc gyakorlat a politikai gondolkodás terén*. Ford. Módos Magdolna. Budapest: Osiris.
- ARENDT, Hannah. 2002. *A sivatag és az oázisok*. Ford. Mesés Péter–Pató Attila. Budapest: Palatinus.
- ARENDT, Hannah. 2018. „The Freedom to Be Free”. In KOHN, Jerome (szerk). *Thinking Without a Banister. Essays in Understanding 1953-1975*. New York: Schocken Books. 368–386.
- BALOGH László Levente–BIRÓ-KASZÁS Éva (szerk). 2008. *Fogódzó nélkül: Hannah Arendt olvasókönyv*. Pozsony: Kalligram.
- BENHABIB, Seyla. 2003. *The Reluctant Modernism of Hannah Arendt*. New York: Rowman & Littlefield Publishers.
- BIRÓ-KASZÁS Éva. 2005. *Felelősség a világért: Hannah Arendt gondolkodói útja a totalitarizmus elméletének kidolgozásáig*. Debrecen: Vulgo.
- CANOVEN, Margaret. 1995. *Hannah Arendt. A Reinterpretation of Her Political Thoughts*. New York: Cambridge University Press.
- CONDORCET. 1998. „A »forradalmi« szó jelentéséről”. Ford. Ludassy Mária. *Café Babel* 27/4: 3–5.
- DÉNES Iván Zoltán. 2008. „Változatok a személyes és a politikai szabadság viszonyára.” In BALOGH László Levente–BIRÓ-KASZÁS Éva (szerk). 2008. *Fogódzó nélkül: Hannah Arendt olvasókönyv*. Pozsony: Kalligram. 357–363.
- GYÁNI Gábor. 2007. „Forradalom, felkelés, háború: 1956 fogalmi dilemmáiról”. *BUKSZ* 19/1: 41–49.
- HELLER Ágnes. 2014. „Hannah Arendt helye a késő modern gondolkodásban.” Ford. Kurdi Imre. *Holmi* 26./5: 520–529.
- KOVÁCS Gábor. 2008. „Hannah Arendt két modernitása”. In BALOGH László Levente–BIRÓ-KASZÁS Éva (szerk). 2008. *Fogódzó nélkül: Hannah Arendt olvasókönyv*. Pozsony: Kalligram. 319–336.
- LOSONCZ Alpár. 2008. „Populista volt-e Arendt?”. In BALOGH László Levente–BIRÓ-KASZÁS Éva (szerk). 2008. *Fogódzó nélkül: Hannah Arendt olvasókönyv*. Pozsony: Kalligram. 213–234.
- LUDASSY Mária. 2008. „A forradalom szó kétfajta fogalmáról”. *Magyar Tudomány* 2008/8: 910. (<https://epa.oszk.hu/00600/00691/00056/01.html>) (2019. 09. 22.)
- OLAY Csaba. 2008. *Hannah Arendt politikai egzisztencializmusa*. Budapest: L'Harmattan–Magyar Filozófiai Társaság.

- PATÓ Attila. 2008. „Miért (nem) volt filozófus Hannah Arendt?”. In BALOGH László Levente–BIRÓ-KASZÁS Éva (szerk). 2008. *Fogódzó nélkül: Hannah Arendt olvasókönyv*. Pozsony: Kalligram. 235–252.
- SAFRANSKI, Rüdiger. 2000. *Egy némethoni mester. Heidegger és kora*. Budapest: Európa Könyvkiadó
- SAFRANSKI, Rüdiger. 2017. *Idő*. Budapest: Typotex. 58-59.
- VAJDA Mihály. 2006. „A jobboldali totalitarizmusok és az antiszemitizmus”. In GRÜLL Tibor–RÉPÁS László (szerk). 2006. *A zsidóság és Európa. Új fejezetek az antiszemitizmus történeti-társadalmi gyökereiről*. Budapest: Jósöveg Műhely Kiadó. 102–116.

A „Great Game” és a Royal Geographical Society

VÁCZ ISTVÁN

a recognition by the first public man in England of the part geographers have played in consolidating and organizing the British Empire. Without the geographers that Empire never would have been created... Everywhere throughout the world you still find them exploring and surveying unknown lands, demarcating boundaries, planting the seeds of commerce, pacifying savage tribes, and extending the frontiers of civilization.
(Curzon 1912: 103) (BUTLIN 2003. 231)

Bevezetés

A XVI-XVIII. század a tudományos forradalom időszaka, amely során kialakultak a mai modern tudomány alapjai, szervezetei. A tudomány azonban ekkor sem volt független, hanem aktívan részt vett a politikai célok megvalósításában, mint például a nemzetépítés vagy a birodalomépítés. Az időszak folyamán a tudományok közül a földrajztudomány presztízse addig soha nem látott mértékben megnőtt, köszönhetően a „felfedezni való” (európai nézőpontból), a gyarmatbirodalomba beintegrálandó területeknek, térségeknek. A felfedezések és a gyarmatosítás során az államok a földrajzi társaságaikon keresztül is rivalizáltak egymással (GYÖRI – GYURIS. 2019. 4). Dolgozatomban az szeretném bemutatni, hogyan vette ki a részét a Royal Geographical Society (továbbiakban RGS) a XIX. században a Brit Birodalom építésében a „Great Game” folyamán. Vagyis, hogyan szolgálta a földrajztudomány a brit imperialista törekvéseket, illetve erre milyen jelek és összefüggések utalnak. Ezek mellett szeretnék egy átfogóbb képet adni a tudós társaságok létrejöttéről, fejlődéséről, a kezdetektől egészen az első világháborúig. Kiemelten tárgyalom a brit modellt, szeretném ismertetni magát az RGS-t, kialakulási és működési kontextusát, körülményeit, céljait, összetételét, munkásságát. Mindemellett igyekszem bemutatni elsősorban Nagy-Britannia szempontjából, a század geopolitikai ütközetének, a „Nagy Játsháború” tétjeit és motivációit, valamint a tudós, felfedező, tisztviselő, kém foglalkozások összefonódását.

A célok megvalósításának az érdekében, a szakirodalmak mellett felhasználtam RGS-dokumentumokat, illetve a társaság tagjainak, kitérítettjeinek,

fontosabb alakjainak a műveit, példáit (pl.: Curzon, Sykes, Vámbéry), amik úgy vélem jól mutatják az állam és a szervezet kapcsolatát, utóbbinak a jelentőségét és feladatát a játszma során.

A XIX. századi kontextus

Mindenekelőtt tehát szeretném ismertetni azt a történeti, földrajzi kontextust, amiben a versengés folyt és az RGS működött. A játszma több „kérdésből” állt. Az európai nagyhatalmak egymással versengve igyekeztek kiterjeszteni befolyásukat, és/vagy gyarmatukká tenni területeket a Balkánon, a Közel-Keleten és Közép-Ázsiában. Az ipari forradalmak következményeképpen megnőtt a nyugat-európai országok technológiai előnye, illetve a XVIII-XIX. század során folyamatosan gyengült és területeket veszített az Oszmán Birodalom. Emellett Irán sem tudta felvenni a versenyt a nyugati és orosz hódításokkal. A helyzetet bonyolította, hogy a nagyhatalmak váltakozva ügyeltek az európai erőegyensúlyra, illetve próbálták saját maguk javára elmozdítani azt. Az európai politika kihatással volt az egész világ ügyeire. Nagy-Britannia a XIX. században a francia, orosz, majd pedig a német terjeszkedés feltartóztatásán, meggátolásán fáradozott. A britek célja annak elkerülése volt, hogy az európai nagyhatalmak befolyása akadályozza érdekeik érvényesítését a Közel-Keleten (FROMKIN 1980. 936), továbbá legfontosabb gyarmatuk, vagyis India védelme és elszigetelése az európai politikától (INGRAM 1982. 449). Ennek ellenére az ősi civilizáció volt az egyik sarkalatos helyszín, ahol az indiai politika összefonódott a kontinentálissal (WITHERS 2013. 4). Nem lényegtelen továbbá, hogy ezen időszak folyamán emelkedett fel, vált a világ legnagyobb gazdasági hatalmává, és jelent meg a térségben jelen korunk vezető hatalma, az Amerikai Egyesült Államok.

A játszmat a franciák robbantották ki, amikor 1798-ban megtámadták az oszmánok fennhatósága alatt lévő Egyiptomot (MAJOROS 1997. 59). Perzsia is ekkortól került a középpontba, mind a franciák, mind a britek szövetséget akartak kötni az országgal (SYKES 1915. 401). Napóleon bukása után az oroszok maradtak a legjelentősebb szárazföldi hatalom, akik folyamatosan déli irányú expanziót folytattak. Az 1774-es kücsük-karnajdzsi béke után elsődleges szándékuk, a Földközi-tengerre való kijutás, tehát Isztambul, a Boszporusz és a Dardanellák meghódítása volt. Törekvésükkel azonban már a britek számára kedvező nagyhatalmi egyensúlyt veszélyeztették, mivel a tengerszorosok birtoklása globális jelentőséggel bírt (MAJOROS 1997. 59), a Brit Birodalom számára pedig nagyhatalmi erejének egyik meghatározó alapja. A század folyamán

több orosz–török háború zajlott, és előbbi folyamatosan szerzett, utóbbi pedig vesztett területeket a Balkánon. A legfontosabbak az 1828–29-es, az 1853–56-os krími, és az 1877–78-as összecsapások voltak. Mindeközben a cári birodalom Közép-Ázsiában is folyamatosan kebelezte be a területeket. 1800-ban elfoglalta Grúziát, ettől kezdve közvetlen határérintkezésbe került Iránnal (SYKES 1915. 410), és az 1828-ban megkötött „Turkomancsáji-békével” pedig a Kaszpi-tengertől nyugatra tartós határvidék alakult ki közöttük (HUREWITZ 1956. 96). 1881-ben az oroszok a tengertől nyugatra is Irán szomszédjai lettek, vagyis elfoglalták Közép-Ázsiát, és immáron a Kádzsár-dinasztia által vezetett államra koncentráldott expanziós szándékuk (SYKES 1915. 463; CURZON 1889). Az országon fokozódott a nyomás, mivel az Orosz Birodalmat sikerült feltartóztatni Kínában, az Oszmán Birodalomban, valamint a Balkánon is (THE SYDNEY MAIL 1902. aug. 2. 292). Szándékuk az volt, hogy kiterjesszék befolyásukat Iránra, a Perzsa-öbölben pedig kikötőt létesítsenek, és visszaszorítsák a briteket (SYKES 1902. 448). A századforduló környékétől azonban Németország is megjelent új szerepelőként. Az angoloknak ezt az új kihívást is kezelniük kellett. Mindemellett Franciaország 1815 után is jelentős – még ha közvetett módon – résztvevő maradt, hiszen komoly érdeklentében volt a britekkel Észak-Afrikában és a Távol-Keleten, valamint fajsúlyos szereplője volt az európai egyensúlynak. Utóbbi esetben az Egyesült Királyság számára felettebb kardinális kérdés volt a franciák oroszokkal való viszonya.

A Brit Birodalom tehát saját pozíciói kiterjesztése érdekében, illetve hatalmi rivalisai ellenében tevékenykedett a térségben. Az angol percepció úgy látta, hogy minden orosz, illetve később német térnyerés a Közel-Keleten és Ázsiában nekik fenyegetést jelent Indiára, és a világban elfoglalt vezető helyzetükre nézve. Emiatt geopolitikai céljuknak a fennálló rend konzerválását, a *status quo* fenntartását tekintették a Közel-Keleten, vagyis gyakorlatban a gyenge ütközőállamok fennmaradásában voltak érdekeltek (FROMKIN 1980. 938). A brit geopolitikai gondolkodás és az RGS meghatározó alakja, Mackinder tartott attól, hogy a cári Oroszország képes lesz a korábbi Mongol Birodalom helyébe lépni, és megváltoztatja a tengeri (brit) és a szárazföldi (orosz) hatalmak közötti egyensúlyt (VENIER 2004. 331). Tehát felléptek a „gyenge államok”, vagyis az Oszmán Birodalom és Irán területi integritása mellett, ugyanakkor megszerezték maguk számára a létfontosságú térségeket, gazdasági jogokat. Az Oszmán Birodalom esetében a geopolitikai jelentőségű tengerszorosokat, szigeteket, Perzsiában az ország keleti és déli területeit lecsatolták, vagy befolyási zónát hoztak rajtuk létre. A stratégiai fenntartások mellett, Nagy-Britannia

komoly gazdasági érdekekkel is rendelkezett a térségben. A század folyamán ők tartották kezükben a közel-keleti kereskedelem legnagyobb részét, és lényeges piacként tekintettek a Török Birodalomra (FROMKIN 1980. 938; HARRIS 1914. 113), amely a század közepére az angol termékek harmadik legfontosabb vásárlójává vált (HUREWITZ 1956. 110). A német gazdasági előretörés azonban visszaszorította őket. Perzsiában a kereskedelem mellett, a nyersanyagvagon

TABLE 3.8. *Percentage shares of different countries and regions in total world manufacturing output, 1750–1913*

	1750	1800	1830	1860	1880	1900	1913
<i>Europe</i>	23.1	28.0	34.1	53.6	62.0	63.0	57.8
UK	1.9	4.3	9.5	19.9	22.9	18.5	13.6
Germany	2.9	3.5	3.5	4.9	8.5	13.2	14.8
France	4.0	4.2	5.2	7.9	7.8	6.8	6.1
Italy	2.4	2.5	2.3	2.5	2.5	2.5	2.4
Russia	5.0	5.6	5.6	7.0	7.6	8.8	8.2
<i>Neo-Europes</i>	0.1	0.8	2.4	7.2	14.7	23.6	32.0
United States	0.1	0.8	2.4	7.2	14.7	23.6	32.0
<i>Tropics</i>	76.8	71.2	63.3	39.2	23.3	13.4	10.2
Japan	3.8	3.5	2.8	2.6	2.4	2.4	2.7
China	32.8	33.3	29.8	19.7	12.5	6.2	3.6
India	24.5	19.7	17.6	8.6	2.8	1.7	1.4

1. ábra: A világ ipari termelésében való részesedés (1750–1913)

Forrás: TOMLINSON (1999), 69.

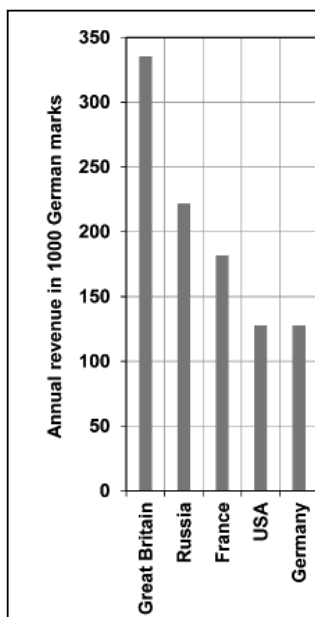
megkaparintása is kulcskérdéssé vált, aminek fő eszközei a különböző koncessziók voltak (THE GLASGOW HERALD 1907. febr. 16. 7). Az energiahordozók közül kiemelkedett a XX. század elejétől mindmáig meghatározó kőolaj, amelynek jelentősége XX. század kezdetén megnőtt. Az Egyesült Királyság a szénrel ellentétben nem rendelkezett saját területén olajmezőkkel, míg riválisai, Oroszország és az Egyesült Államok bőséggel (REZUN 1986. 324–325; AXWORTHY 2008. 211–212, 330–331). Mindemellett a század közepétől Perzsia más szempontból is összekapcsolta Brit Birodalmat, mivel 1856-tól kezdték felállítani a térségen keresztülfutó távírvonalat, ami a brit gyarmati igazgatást sokkal gyorsabbá, hatékonyabbá, modernebbé és egyszerűbbé tette. A kardinális hálózatba 1900-ra bekapcsolták a Kádzsár fővárost Teheránt, továbbá a fontosabb perzsa városokat is (ABRAHAMIAN 2008. 13; SYKES 1915. 474). Szintén a kontextushoz tartozik az a nem elhanyagolható tény, hogy

a század folyamán az Egyesült Királyság gazdasági súlya relatíve csökkent. Mind Németország, mind pedig az Amerikai Egyesült Államok több területen megelőzte, köztük az ipari termelést tekintve is (TOMLINSON 1999. 69). Ennek következtében gyarmataikon, továbbá a Közel-Keleten is igyekeztek piacaikat fejleszteni, ellenfeleik gazdasági tevékenységét politikailag korlátozni, érdekeik szerint szembemenve az általuk korábban hirdetett szabad verseny ideájával.

Láthatjuk tehát, hogy Nagy-Britannia milyen komplex érdekeltségekkel rendelkezett a térségben, amik idővel csak bővültek és bonyolódtak. Ezen országok és Közép-Ázsia belső viszonyai ismeretlenek voltak sokáig az európaiak számára, vagyis „fel kellett fedezni” őket, és az országokat, térségeket pedig be-
tagolni a hatalmi viszonyokba. Ebben nagy szerep hárult a földrajztudományra, valamint annak egyik legjelentősebb képviselőjére, az RGS-re.

A tudós társaságok

A legelső ilyen szerveződések a reneszánsz Itáliában születtek meg a XVI. században, és ezeket közös érdeklődésű emberek működtették és működtetik mindmáig. A szervezetek száma a következő 200 évben rendkívüli mértékben növekedésnek indult Nyugat- és Észak-Európában. A legfontosabbakkor az 1635-ben valamint 1660-ban létrejött francia és brit társaságok, vagyis az *Académie Française* illetve a *Royal Society of London* voltak (HEFFERNAN 2011. 111-112). Az első földrajzi tudást fókuszba helyező szerveződések a XVII. századhoz köthetők. A legkorábbi ilyen az 1680-ban létrejövő, Vincenzo Maria Coronelli alapította *Accademia Cosmografica degli Argonauti*-t Velencében (HEFFERNAN 2011. 117). Az első valódi földrajzi társaság a *Société de Géographie de Paris* a XIX. század első felében, 1821-ben jött létre Párizsban. Majd földrajzi társaságok sorát alapították a többi európai országban is (HEFFERNAN 2011. 118). Az időszak a földrajz nagy korszaka, egyrészt a felfedezések miatt, másrészt amiatt, hogy a tudományág

2. ábra A földrajzi társaságok éves bevétele német márkában
Forrás: GYÖRI – GYURIS
2019. 4. (kézirat)

becsatlakozott és nagyon hasznosnak bizonyult a nemzetépítő, gyarmatépítő, birodalomépítő tevékenységeknél. Ezzel párhuzamosan a társaságok száma és presztízse is megnőtt, különösen az 1870-es porosz–francia háború után (HUDSON 1985. 2-3). 1900-ra mintegy 120 földrajzi társaság működött Európában. Ezen társaságok viszonya országoként eltérő volt az állammal. Az egyik típus a francia modell volt, ahol a korona alá tartozott közvetlenül a szervezet, vagyis az ott dolgozók állami tisztségviselők voltak. A rendszer előnyei közé tartozott a biztos anyagi háttér, profizmus, ugyanakkor hátrányt jelentett a struktúra zárt-sága, hogy csak egy nagyon szűk réteg számára volt elérhető a tagság (HEFFERNAN 2011. 120). Az angol modellben ezzel szemben az állam és az intézmény viszonya nem volt direkt, bár mindkét koncepcióban a társaság célja a nagyhatalmi törekvések gyakorlati, és elméleti munkákkal, felfedezésekkel, adatgyűjtéssel és rendszerezéssel való támogatása volt. Az RGS és a többi szervezet általában magántársaságok voltak, amiknek tagdijai voltak. Emellett az állam természetesen hozzájárult a fenntartáshoz, igaz az angoloknál a bevétel kevesebb mint 10%-át tették ki az állami támogatások, mégis a legnagyobb bevétellel rendelkeztek. Ennélfogva ezek jóval önállóbbak voltak, „amatőrebbek”, viszont emiatt innovatívabbak és rugalmasabbak. Tagjaikat tekintve főleg arisztokratákból és a középosztály tagjaiból álltak, tehát „gentleman”-ekből. Ilyen szerveződések tagjának lenni nagy társadalmi presztízzsel járt (HEFFERNAN 2011. 114; GYÖRI – GYURIS 2019. 4-6). A földrajzi társaságok azokban az államokban rendelkeztek nagy taglétszámmal és jelentőséggel, amik aktívan részt vettek a nemzetközi kereskedelemben, illetve expanziós törekvésekkel rendelkeztek (GYÖRI – GYURIS 2019. 4-5).

A Royal Geographical Society és a „Nagy Játzsma”

A szervezet 1830-ban jött létre, egy magas rangú tengerésztiszt, John Barrow vezetésével (HEFFERNAN 2011. 119; STAFFORD 1999. 295). Céljukat egykori elnökük jól megfogalmazta: az egész emberiség, de legfőbbképp a Brit Birodalom jólétének a gyarapítása, a földrajzi ismeretek összegyűjtése és publikálása (MARKHAM 2009. 19). Utóbbiak nélkülözhetetlenek voltak a britek számára a gyarmatosításhoz, illetve ellenfeleik tevékenységének a monitorozásához. A korábban létrejött többi hasonló célú, de tematika szerint tagolódo szervezetet, vagyis a Railegh Travel Clubot, a Palesztin és Afrika társaságot hamar beolvasztották soraikba (HEFFERNAN 2011. 119; STODDART 1980. 191). Szerepüket a Nagy Játzsmaiban először is tagjainak és elnökeinek összetételén, foglalkozásán, a politikával és az állammal való összefonódásain keresztül

szeretném bemutatni; majd pedig az aranymedált kaptak jegyzékének, illetve Vámbéry és Sykes munkásságának, publikációnak a segítségével.

A táblázatból láthatjuk, hogy a társaság tagjainak igen nagy száma került ki az angol arisztokráciából. A másik nagy csoportot a különböző állami tisztségviselők adták. Ők jellemzően vagy a gyarmatok igazgatási szervei-

<i>Composition of the Fellowship</i>			
	<i>1830</i>	<i>1872</i>	<i>1900</i>
Total	460	2387	4031
Duke	3	7	6
Earl	9	20	21
Other peers	24	45	81
Baronets, Knights	38	112	169
Naval officers	32	133	142
Army officers	55	289	552
FRS	124	105	44
FGS	19	18	15

3. ábra: Az RGS tagságának a változása. Forrás: STODDART 1980. 191.

nél, vagy a hadseregnél, illetve a Királyi Haditengerészetnél szolgáltak. Ez azt jelenti, hogy a birodalom működtetésében részt vevők között jelentős számban voltak az RGS tagjai, az igazgatási, és a fegyveres szervek minden szintjén. A statisztikából látható, hogy a szervezet a hagyományos és a felemelkedő elit közös érdekeit képviselte, illetve a középosztály volt a motorja az intézménynek. A szakértelem és a kapitalista rendszer felemelkedésével párhuzamosan, a megerősödött és felemelkedő középosztály számára a gyarmatok karrierlehetőséget nyújtottak, kiváltképp annak tükrében, hogy a hazaiakat az arisztokraták továbbra is dominálták. Tehát az egyéni karrierutak szempontjából is fontos intézmény volt az RGS. A tagok egyéni ambícióik kiteljesítése szinte egybeesett az államérdekkel (STAFFORD 1999. 298, 315). A társaság létszáma robbanásszerűen nőtt ezalatt a 70 év alatt. Azonban a katonák aránya mindvégig magas maradt, 1830-ban a tagság 19%-a, 1872-ben 18%-a, 1900-ban pedig 17%-a volt (STODDART 1980. 190). Emellett maga az uralkodó, illetve kiemelkedő természettudósok, mint például Darwin, térképészek, geológusok, mérnökök, feltalálók, politikusok is tagok voltak. A természettudósok aránya 1885 után nőtt meg, miután a szervezet elkezdett professzionalizálódni, de mint látható, az állami tisztségviselők aránya és szerepe végig meghatározó maradt (MARKHAM 2009 25-26; STODDART 1980. 190). Ez a folyamat egybeesett a földrajz szerepének fokozatos megváltozásával. Az 1840-es évektől kezdve az RGS volt a brit birodalmi expedíciók végrehajtója, amiben nagy sikereket ért el (STAFFORD 1999. 300). Viszont a XIX. század végére már szinte

minden területet felfedeztek, nem voltak az európaiak számára „üres” területek a térképen, így a változás is törvényszerű volt. A földrajz fő jelentése és küldetése tehát immáron nem a térképkészítés és a felfedezés volt (Ó TUATHAIL 2005. 19), hanem tudományosodnia kellett, továbbá a megszerzett területek megszervezése, integrálása, gazdasági-stratégiai hasznosítása, az érdekszférák lehatárolása vált a fő tevékenységévé. Az új geográfia kialakulásában és elterjesztésében is megkerülhetetlen az RGS, hiszen hozzá köthető katonatisztek, tudósok – pl.: Mackinder – voltak az úttörői (HUDSON 1985. 36-38). A birodalomépítés olyan szinten összefonódott a földrajzzal és az RGS-szel, hogy a tagok egyik legnépszerűbb témája a XX. század elején a birodalom megújítása volt (BUTLIN 2003. 233). Ebből is látható, hogy ebben az időszakban már nem a felfedezések voltak a fő tevékenységi kör, hanem az Egyesült Királyság, valamint a gyarmatok hatékony megszervezése. Mindazonáltal az RGS tevékenysége továbbra is sokszínű volt, csak a hangsúlyok tolódtak el a változásoknak köszönhetően. A társaság a későbbiekben is kiszolgált a hazai közönség igényeit a kalandokkal, felfedezésekkel, információt gyűjtött mind a kereskedelmi, mind a stratégiai érdekeknek megfelelően (STAFFORD 1999. 298).

Ugyanakkor a korszakra végig jellemző, hogy a tudós, diplomata, katona, tengerész foglalkozások közötti határvonal elmosódott, az RGS tagjai hivatali kötelességükből, ugyanakkor az RGS támogatásával, annak keretén belül vettek részt a Nagy Játsmában. Napi munkájuk folyamán pedig olyan gyakorlatokra, tapasztalatokra, információkra tettek szert, amik kulcsfontosságúak voltak Nagy-Britanniának. Ők voltak a korabeli hírszerzők, térképészek, kulturális antropológusok, hiszen be kellett illeszkedniük az adott kontextusba, a földrajzi információk mellett az idegen törzsek, népek társadalmi, politikai, kulturális berendezkedését is meg kellett ismerniük (WADE 2007. 35). Ha az elnököket vizsgáljuk, akkor láthatjuk, hogy a korszakban az RGS egyik meghatározó vezetője, Roderick Murchison eredeti foglalkozását tekintve katona volt, később azonban geológussá képezte magát (MARKHAM 2009. 21-22). Elnöksége jól mutatja azt az átmenetet, hogy a lelkes amatőrökből, akik informális hálózatokon működtek, egy formalizáltabb, professzionálisabb társaság jött létre a század utolsó harmadára. Murchison szintén az egyéni és az állami ambíciók ötvöződésének a jó példája, hiszen a társaságon keresztül magas társadalmi presztízt ért el, egyéni ambícióit is kiteljesíthette, miközben a birodalmat szolgálta (STAFFORD 1999. 298-299). Egy másik elnök, Sir Henry Rawlinson pályafutása (is) véleményem szerint kiválóan példázza az összefonódásokat, hogy milyen szerepeket tölthetett be egy RGS tag a játszma során. Rawlinson, Murchison

után, 1871-től vált a társaság vezetőjévé. Ezt megelőzően 1833-ig az indiai hadseregben, majd 1839-ig Perzsiában volt foglalkoztatva. A Tigris-folyótól, egészen Közép-Ázsiáig működött. 1840-től politikai ügynök volt Kandahárban, majd 1844-ben Török-Arábiában. 1855-ben hazatért, és az egyik legfontosabb brit vállalat, a Kelet-Indiai Társaságban a korona delegáltja lett. 1858-59-ben követ Perzsiában. 1868-tól a „Council of India” tagja (MARKHAM 2009. 54). Tehát minden szinten, számtalan pozícióban, feladatkörben részt vett a Nagy Játszmában, és RGS tagsága mellett rendkívül magas rangú állami és diplomáciai pozíciókkal rendelkezett. Ezen rövid életrajz szintén rámutat arra, hogy milyen sokszínű tevékenységi köre volt a földrajzos elkötelezettség mellett. A követségének valószínűleg az 1856-57-es perzsa-afgán háború volt az oka, amikor a sah megpróbálta elfoglalni Herátot. Ez azonban a brit érdekeket sértette volna, mivel túl nagynak érezték az orosz befolyást Iránban. Ezt megakadályozandó közbeléptek és megverték a perzsákat (SYKES 1915. 452). A következő elnök 1873-tól Sir Henry Bartle Frere volt. Ő Szind tartományban volt gyarmati hivatalnok, majd pedig Bombay kormányzója (MARKHAM 2009. 55). Ezekben az években tehát olyan vezetői voltak az RGS-nek akik rendelkeztek saját tapasztalatokkal, illetve a kontextus legalább egy részének alapos ismeretével. Ez is mutatja, hogy a szervezet rendkívül meghatározó szerepet játszott a geopolitikai konfliktussorozatban. A következő elnök, akire ki kell térnem, az George Curzon volt, aki 1911–14 között volt az RGS elnöke (RGS HISTORY). Ő volt a britek India - Irán politikájának meghatározó alakja a XIX. század végén és a XX. század elején, vagyis a játszma legintenzívebb szakaszában. Több jelentős publicisztikai és tudományos művet írt pl.: *„Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian Question”*. Számos utazást tett, politikai hivatalt is betöltött, többek között 1899–1905 között India kormányzója is volt (GOV. UK: PAST FOREIGN SECRETARIES). Véleményem szerint az 1880-as évektől pedig brit részről a játszma legfontosabb szereplője. A földrajz tehát személyében, ideológiában, célrendszerében teljesen összefonódott az állammal, és a katonai hírszerzéssel. Utóbbi az utazók leírásai, jelentései mellett jól mutatja, hogy 1870-től, az angol titkosszolgálat vezetője egy RGS-tag, Charles Wilson volt (HEFFERNAN 1996. 505-506).

Ha a szponzorált utazásokat, illetve a kiosztott kitüntetések vizsgálgjuk, akkor szintén megállapíthatjuk azt, hogy az RGS a különböző gazdasági-politikai információk gyűjtésével, földrajzi, antropológiai, térképezési munkákkal, az ellenség tevékenységéről jelentve vette ki a részét a birodalom építéséből és a játszmából. Láthatjuk a példákon keresztül továbbá, hogy a felfedezők

végig kapcsolatban voltak a brit állammal. Vámbéry Ármin magyar tudós, nyelvész, felfedező szintén végrehajtott kémtevékenységnek minősülő feladatokat. Utazásait többször is támogatta az RGS, többek között 1865-ben is (MARKHAM 2009. 72). Sir Roderick Murchison kérésére írt jelentéseket az angolok számára az oroszok pozícióiról Közép-Ázsiában és Perzsiában. Mind Konstantinápolyban, mind Iránban kapcsolatban volt a brit diplomáciával (VÁMBÉRY 1905. 133). Akárcsak a többi tudós, utazó, kém, ő is cikkek és értekezések sorát tette közzé az Oszmán Birodalomról, Közép-Ázsiáról és Perzsiáról (VÁMBÉRY 1905. 134-135). Kapcsolatai a legmagasabb szintekig elértek, Lord Curzonnal is jó kapcsolatban volt (MTAK). A másik személy, akin keresztül szeretném ezt a kapcsolatot bemutatni, az Sir Henry Molesworth Sykes, aki foglalkozását tekintve katona volt, de szintén az RGS tagja. Ő főleg Iránban tevékenykedett. Legfontosabb alkotásai az 1902-ben kiadott *„Ten thousand miles in Persia, or eight years in Iran”* és az 1915-ben napvilágot látott *„History of Persia”* című munkája. Ezen művek véleményem szerint kiválóan bemutatják, hogy egy RGS-tag, utazó, aki egyben a birodalom tisztje is, milyen sokrétű munkát végzett, és azt milyen szemléletben tette. Különösen jól tükröződik ez az első műben, mivel az szól Sykes személyes perzsiai tevékenységéről. Ebben leírja az országban található társadalmi-gazdasági, etnikai, vallási viszonyokat, a legfontosabb gazdasági központokat, városokat, nyersanyagokat, illetve az ellenség, vagyis az orosz ügynökök, valamint saját maga tevékenységét is. Ezen dokumentumok egyrészt tájékoztatták a brit államot, alapanyagot szolgáltatottak a tervezéshez, valamint a közvélemény meggyőzése szempontjából is fontosak voltak. Mi pedig láthatjuk a Nagy Játzsma során ezen emberek tevékenységét, és hogy rajtuk keresztül a földrajz hogyan állt az államuk szolgálatában. Mindemellett megismerhetjük a gyarmatosítás időszakának európai gondolkodásmódját, világszemléletét, amiben fontosak voltak a többnyire vélt földrajzi érvek, összefüggések.

Végül pedig az RGS által kitüntetettek névsorát veszem vizsgálat alá. A táblázat azt tartalmazza, hogy ki, mikor és miért kapta meg az RGS aranymedálját. Csak azokat vettem számításba, akik a játzsma földrajzi területén működtek. (A Nagy Játzsma földrajzi kiterjedését nem egyszerű eldönteni, de a Közel-Kelet, Közép-Ázsia, valamint India jelenti vizsgálatom ezen szakaszának fókuszát. Döntésemet annak tükrében hoztam meg, mivel úgy vélem, hogy ide koncentrálódtak a brit érdekek, továbbá ezen térségek szoros kölcsönhatásban voltak Közép-Ázsiával és Iránnal.) A korábbiaknak megfelelően felhívnom a figyelmet arra, hogy az idő előrehaladtával egyre inkább találunk kitüntetést nem

csak az utazásokért, hanem az „új földrajznak” megfelelő tevékenységekért. Ugyanakkor az RGS profiljában az utazások száma és presztízse továbbra is jelentősebb volt a többi társaságénál.

Időpont	Név	Tevékenység
1835	Sir Alexander Burnes	Perzsiában tett fontos utazásaiért.
1838	Colonel Francis Rawdon Chesney	Szíria és Mezopotámia természetföldrajzi leírásáért.
1841	Lieutenant John Wood	Oxus és Indus folyó mentén végzett utazások és munkák.
1842	Dr. E. Robinson	Palesztinában és Arábiában tett utazásaiért.
1843	Lieut. J. F. A. Symonds	Palesztina területén végzett tevékenység.
1844	W. J. Hamilton	Kis-Ázsiában folytatott kutatásokért.
1849	Austen Henry Layard, Baron Charles von Hugel	Mezopotámiában régészeti kutatásokért, illetve utóbbi pedig Kasmírban tett felfedéseseiért.
1851	Dr. George Wallin	Fontos utazásokért Arábiában.
1852	Captain Henry Strachey	Nyugat-Tibetben zajló felfedezésekért és térképezésért.
1857	Colonel Andrew Scott Waugh	India háromszögeléses feltérképezéséért.
1865	Captain T. G. Montgomerie	Pandzsábból a Karakorumba tartó útért. Ő egy fontos brit kém is volt.
1867	Admiral Alexis Boutakoff	Az Oxus folyó környékén végzett kutatásokért, valamint hajózásért az Aral-tón.
1870	George W. Hayward	Utazásaiért Kelet-Turkesztánba.
1872	Robert B. Shaw	Utazásaiért Kelet-Turkesztánba.
1877	Nain Singh	Tibetben való kutatásaiért.
1878	Captain Henry Trotte	India trigonometrikus felmérése.
1879	Captain N. V. J. Gil	Fontos munkákért Perzsia északi határvidékén.

1887	Lieutenant-Colonel T. H. Holdich	Amiért keresztülvitte a térképészeket Afganisztánon.
1889	A. D. Carey	Olyan közép-ázsiai helyszíneket járt be, ahol korábban még angol állampolgár nem járt.
1893	W. Woodville Rockill	Tibetben és Nyugat-Kínában való kutatásaiért.
1894	Captain H. Bower	Tibet nyugatról-keletre történő keresztülutazásáért.
1895	George Curzon	Iránban folytatott utazásaiért és kutatásaiért.
1896	St. George Littledale	Fontos közép-ázsiai útjaiért.
1897	P. Semenov	Utazásaiért Közép-Ázsiában.
1898	Dr. Sven Hedin	Fontos felfedező tevékenységéért Közép-Ázsiában.
1900	Captain H. H. P. Deasy	Térképészeti tevékenységéért Közép-Ázsiában.
1902	Major Molesworth Sykes	Fontos utazásaiért Iránban.
1903	Douglas Freshfield	A Kaukázusban tett kutatásaiért.
1909	Colonel M. G. Talbot	Többek között az Afganisztánban végzett térképezési munkálataiért.
1910	Colonel H. H. Godwin-Austen	Észak-India határvidékének a feltérképezéséért.
1912	Charles M. Doughty, Douglas Carruthers	Előbbi Arábiában, utóbbi pedig Turkesztánban tett utazásaiért (ROYAL GEOGRAPHICAL SOCIETY).

A táblázatból tehát látható, hogy milyen fontos szerepet játszottak az utazók, akik gyakran katonatisztek is voltak. Szembetűnő, hogy milyen sok utat, felmérést szponzorált a társaság a vizsgált időszakban, és ezek csak a legkiemelkedőbbek közülük. Figyelemre méltó továbbá, hogy mennyire sok helyszínen gyűjtöttek nagy mennyiségű információt, valamint végeztek el a térképezési munkálatokat. A helyszíneket tekintve a játszma helyszíneit, kritikus pontjait láthatjuk. Ezen utazások, tevékenységek egyrészt India megszállásának, a birodalomba való integrálásának az érdekében, másrészt az orosz előrenyomulásról, illetve a britek előtt álló lehetőségek megfigyeléséről szóltak.

A kitüntetettek között láthatjuk a már említett Sykest és Curzont is. Utóbbi sok kitüntetése közül erre volt a legbüszkébb (GOUDIE 1980. 146).

Összefoglalás

A „hosszú XIX. század” során zajlott nagyhatalmi versengés, vagyis a „Great Game” során a Brit Birodalom is csatasorba állította a földrajztudományt, előszeretettel alkalmazva a saját földrajzi társaságát, vagyis az RGS-t a missziókban. Ezen földrajzi szervezet feladata nem változott megalakulása óta: segítenie kellett a gyarmatosítást, földrajzi, történelmi, kulturális információkat kellett szereznie az országokról, területekről és az ellenséges hatalom pozícióiról, illetve tevékenységéről (LAZER 16). Az RGS tagjainak jelentős része tisztségviselője volt a brit államnak, tehát hírszerzési és tudományos feladatokat is elláttak egyszerre. Ezen összefonódások által az RGS megkerülhetlenné vált a játszma folyamán, tagjai voltak a „játékosok”, ők szolgáltatták a nélkülözhetetlen információkat, felméréseket. Ezen csoport részt vett a birodalom napi működtetésében, hivatalokat, állami pozíciókat vállalt, ugyanakkor földrajzi tudást is gyűjtött. A szervezet sikerrel egyesítette mind az egyéni ambíciókat, mind pedig az állami célokat. Talán a legkiemelkedőbb szereplő George Curzon volt, aki Nagy-Britanniában meghatározó politikus, ugyanakkor jelentős stratégiai gondolkodó és utazó is volt. Az RGS aktívan hozzájárult a brit geopolitikai érdekek érvényesítéséhez, képviseléséhez, felméréséhez tagjai kapcsolatban voltak a helyi elemekkel is. Ők maguk adták a versengés elméleti, ideológiai kereteit is Halford Mackinder révén, aki szintén a társaság tagja volt.

Bibliográfia

- Axworthy, Micheal. 2008. *A History of Iran: Empire of the Mind*. New York.
- BUTLIN, Robin A. 2003. „British Geographical Representations of Imperialism and Colonial Development in the Early and Mid-Twentieth Century” In *Geographies of British Modernity*. Oxford: RGS-IBG Book Series.
- ABRAHAMIAN, Ervand. 2008. *A History of Modern Iran*. New York: Cambridge University Press.
- FROMKIN, David. 1980. „The Great Game in Asia” *Foreign Affairs* 58/4: 936–51. (<http://bit.ly/2i5zZzf>) (2017.11.09.)
- CURZON, George Nathaniel. 1889. *Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian Question*. London: Longmans, Green and Co. (<http://bit.ly/2ul8atW>) (2017.03.06.)
- GOUDIE, A.S. 1980. „George Nathaniel Curzon: Superior Geographer” *The Geographical Journal* 146/2: 203–209 (<http://bit.ly/2Q378eL>) (2019.04.22.)
- GOV. UK. Past Foreign Secretaries. (<https://bit.ly/2R68isS>) (2018.12.16.)
- GYÓRI R.–GYURIS F. 2019. (kézirat). „From nation-building and imperialism to disaster recovery: The first 50 years of the Hungarian Geographical Society” In U. WARDENGA et al. (Ed.) *Geographical Societies in the Long 19th Century*. Cham: Springer.
- HARRIS, Norman Dwight. 1914. „The Effect of the Balkan Wars on European Alliances and the Future of the Ottoman Empire” *The American Political Science Review* 8/1: 105–116. (<http://bit.ly/2t26zp7>) (2017.03.06.)
- HEFFERNAN, Michael 1996. „Geography, Cartography and Military Intelligence: The Royal Geographical Society and the First World War” *Transactions of the Institute of British Geographers*. 21/3: 504–533. (<https://bit.ly/2R5QhL9>) (2018.12.16.)
- HEFFERNAN, Micheal 2011. „Learned Societies” *The Sage Handbook of Geographical Knowledge*.
- HUDSON, Brian 1985. „The New Geography and the New Imperialism: 1870–1918” *Antipode* 17/2-3: 35–41. (<https://bit.ly/37TDy2B>) (2019.05.18.)
- HUREWITZ, Jacob C. (szerk). 1956. *Diplomacy in the Near and Middle east. Documentary record 1535–1914*. I. kötet. New Jersey: Princeton. (<http://bit.ly/2vobCAX>) (2017.03.06.)
- INGRAM, Edward 1982. „Approaches to the Great Game in Asia” *Middle Eastern Studies* 18/4: 449–457. (<http://bit.ly/2iMD9Y8>) (2017.11.09.)

- LAZER, Madeline. „Why They Played: The British and Russian Motivations for Expansion” In *Nineteenth-Century Central Asia*. Senior Honors Thesis. George Washington University. (<http://bit.ly/2te31Ee>) (2017.03.06.)
- MAJOROS, István. 1997. „A keleti kérdés kezdetei. Nagyhatalmi politika és görög felkelés” In *Világtörténet*. 59–70. (<http://bit.ly/2i5NHSB>) (2017.11.09.)
- MARKHAM, R. Clements. 2009. *The Fifty Years’ Work of the Royal Geographical Society*. Cambridge University Press. (<https://bit.ly/2Gtmxnz>) (2018.12.16.)
- MTAK, Vámbéry Ármin és a Magyar Földrajzi Társaság. (<https://bit.ly/2LmIKT3>) (2018.12.16.)
- Ó TUATHAIL, Gearóid. 2005. *Critical Geopolitics. The Politics of Writing Global Space*. London.
- REZUN, Miron. 1986. „The Great Game Revisited” *International Journal* 41/2: 324–341. (<http://bit.ly/2hmd8i8>) (2017.11.09.)
- RGS History (<https://bit.ly/2GrEMcY>) (2018.12.16.)
- Royal Geographical Society, Medals and Awards. (<https://bit.ly/2Lop94K>) (2018.12.16.)
- STAFFORD, Robert A. 1999. „Scientific Exploration and Empire” In PORTER, Andrew (szerk). *The Oxford History of the British Empire. The Nineteenth Century*. Oxford. Vol. III.
- STODDART, D.R. 1980. „The RGS and the ‘New Geography’: Changing Aims and Changing Roles in Nineteenth Century Science” In: *The Geographical Journal* 146/2: 190–202. (<https://bit.ly/2A46Ux4>) (2018.12.16.)
- SYKES, Major Percy Molesworth. 1915. *A History of Persia*. London. Macmillan and Co. (<http://bit.ly/2voEOIb>) (2017.03.06.)
- SYKES, Major Percy Molesworth. 1902. *Ten thousand miles in Persia, or eight years in Iran*. London. (<http://bit.ly/2tUMuUx>) (2017.03.06.)
- THE GLASGOW HERALD. 1907. „Situation in Persia” 1907. Febr. 16. 125th year. Nc. 41. Glasgow. (<http://bit.ly/2tqOdxY>) (2017.03.06.)
- THE SYDNEY MAIL. 1902. „Ten thousand miles”. 1902. Aug. 2. LXXIV/2195. Sydney. (<https://bit.ly/2ulwJqS>) (2018.09.09.)
- TOMLINSON, B.R. 1999. „Economics and Empire: The Periphery and the Imperial Economy” In Andrew Porter (szerk). *The Oxford History of the British Empire. The Nineteenth Century*. Oxford. Vol. III.
- VÁMBÉRY, Ármin. 1905. *Küzdelmeim*. Franklin-Társulat. (<https://bit.ly/2PMPDNM>) (2018.12.16.)

- VENIER, Pascal. 2004. „The Geographical Pivot of History and Early Twentieth Century Geopolitical Culture”. In *The Geographical Journal* 170/4: 330–336. (<http://bit.ly/2AvYlc6>) (2017.11.09.)
- WADE, Stephen. 2007. *Spies in the Empire: Victorian Military Intelligence*. Anthem Press. (<https://bit.ly/2PKQUVN>) (2018.12.16.)
- WITHERS, Charles. 2013. „On Enlightenment’s margins: geography, imperialism and mapping in Central Asia, c.1798ec.1838” In *Journal of Historical Geography*. 39: 3–18. (<https://bit.ly/2PAN9oP>) (2019.04.02.)

A Kúria szerepe az európai uniós munkajog érvényesülésében

BUDAI MIHÁLY EGON

I. Bevezetés

Kutatásom tárgya a Kúria szerepének bemutatása az európai uniós munkajogi szabályok érvényesülésében. Ehhez elsődlegesen a főbíróság Közigazgatási–Munkaügyi Kollégiumának Munkaügyi Tanácsa által 2013. január 1-je és 2017. december 31-e között, felülvizsgálati ügyekben hozott, összesen 1533 határozatát¹ elemeztem. A kutatási kérdésem az volt, hogy ezek indokolásában hogyan jelennek meg a legszélesebb értelemben² vett *acquis*-ra való hivatkozások. Azok az esetek, amelyekben a Kúria uniós jogot alkalmaz az Mt. egy átültető rendelkezésén keresztül, és így a jogforrást közvetlenül nem idézi, nem képezik kutatásom tárgyát. Éppen ezért az uniós jogot felhívó esetek csekély száma önmagában nem a bírák uniós jogi tudásának hiányáról, netán az attól való idegenkedésükről árulkodik.

Jelen tanulmány fejezetei a kutatás lépéseit követik. Elsőként, a hazai uniós jogtudományra való rövid reflexió és a kutatómódszertani bevezetés után a szövegbányászat módszerével nyert eredményeket foglalom össze. Ehhez a Python 3.7.1. programozási nyelven írott saját algoritmust használtam.³ Joggyakorlat-analízisem e része a meglévő kutatásokhoz képest ritkaság a jogesetek mennyisége és ezzel összefüggésben a metodológiája miatt, s kifejezetten újdonság a munkaügyi fókuszának köszönhetően (CRYER – HERVEY – SOKHIBULLEY – BOHM 2011. 12). Ezt követően ismertetem a Kúria 60. európai uniós jogra hivatkozó ítéletén lefolytatott, kézi kódolású tartalomelemzésemet. Végül azoknak a határozatoknak a tartalmi-érdemi vizsgálatát mutatom be, amelyekben a Kúria érdemben reflektál az Unió jogára. A lezárásban kutatásom eredményeit foglalom össze.

¹ Évekre lebontva: 446 (2013), 404 (2014), 247 (2015), 157 (2016) és 279 (2017).

² Mt. 5. § (1) bekezdés

³ A programmal elsőként a Bibó István Szakkollégium Python alapozó kurzusán (2017–2018. tanév, 2. félév) találkoztam.

II. Háttér

A Magyarországon művelt európai uniós jogtudománynak általam is tapasztalt sajátossága, hogy gyakoriak a túlságosan rövid, reflexiószerű elemzések és a kevésbé eredeti, a joganyag leírására szorítkozó művek. Hiányoznak a nagyobb lélegzetű, interdiszciplináris elemeket is felvonultató analízisek, s a „mély ismereteken alapuló, felvetésében és megközelítésében friss, a tudományterületet felrázni képes írás[ok]” (VARJU 2015. 362–370). Kevés forrás foglalkozik a joggyakorlattal, és különösen ritkák azok az elemzések, amelyek azt mutatják be, hogy a tagállami bíróságok hogyan alkalmazzák és kényszerítik ki az uniós jogot (CONANT 2012. 2). A szakirodalmi merítést tovább korlátozta, hogy a magyar jogtudományban (és Európában általában) domináns⁴ dogmatikai módszert félre kellett tennem, mivel az első ránézésre is alkalmatlannak tűnt 1533 ítélet feldolgozására. Így irányult figyelmem az empirikus jogtudományi kutatásokra (*empirical legal research*, ELR). Tág értelemben az ELR „a jog, a jogi folyamatok és jogi jelenségek társadalomtudományi módszerekkel való vizsgálatát” (BURTON 2013. 55) jelenti, lehetőséget adva arra, hogy a hagyományos megközelítést társadalomtudományi (politikatudományi, közgazdaságtani stb.) metódusokkal társítsam. Márpedig ilyen vizsgálat tárgyává lehet tenni bírósági ítéleteket is (ADAMS – DEAKIN 2015. 32; ZÖDI 2017. 111–112). A külföldön is viszonylag fiatal megközelítés Magyarországon sem gyökeresedett (még) meg (FLECK – GAJDUSCHEK 2015. 114).

A Kúria kiválasztását (és más bíróságok határozatainak kizárását) az indokolta, hogy a közigazgatási és munkaügyi bíróságok és a törvényszékek nem kötelesek nyilvánossá tenni a határozataikat.⁵ Ez különösen sajnálatos annak fényében, hogy a jogeseteket elemző kutatások egyébként is a felsőbbbíróságok gyakorlatára koncentrálnak, holott az ügyek elsőprő része elsőfokon befejeződik; a kutatás tárgyát képező öt évben elsőfokon 74 858 per fejeződött be, míg a Kúriára eljutó 1533 ügy ennek mindössze a 2,04%-a.⁶ Mivel a Kúria határozatainak nyilvánossága teljes reprezentativitást garantál, és az alsóbíróságok egyenetlen közzétételi gyakorlata ezt eltorzítaná, elemzésemet a Kúria esetjogára korlátoztam.

⁴ A dogmatikai módszer elterjedtségére jellemző, hogy SZALMA József professzor *A jogtudományok kutatási módszerei (kutatásmódszertan)* (Patrocinium Kiadó, Budapest, 2016) című útmutatója a kutatásmódszertan fogalmát a jogértelmezéssel azonosítja.

⁵ Bszi. 163. § (1)–(4) bek. A Bszi. 165. § (5) bek.-e alapján a kérdéses bíróság elnöke elrendelheti a közzétételt, de erre a BHGY-ban végrehajtott próbakereséseim alapján elenyésző számban került sor.

⁶ Saját számítás az Ügyforgalmi adatok alapján.

III. Kutatási eredmények

1. Szövegbányászat

Kutatásom e részét a Python 3.7.1. nyelven írt saját algoritmusommal végeztem el. Első lépésben a Bírósági Határozatok Gyűjteményéből egy számítógépes mappába gyűjtöttem össze az .rtf (Rich Text) formátumban lévő ítéleteket. A szövegbányászaton belül a legelső és legalapvetőbb eljárások egyike a „szózsák modell”, amely az egyes szavak gyakoriságát, előfordulási számát mutatja ki. Ehhez az egyetlen elérhető modell (BLUTMAN – CSATLÓS – SCHIFFNER 2014) alapján kulcsszavas keresést futtattam le a korpuszon.

A kulcsszavas keresés legfontosabb találatait az alábbi táblázat rögzíti:⁷

Európai Unió	/EGK	/EK	/EU	Alapjogi Charta	Európai Unió Bírósága	Európai Bíróság ¹
36	25	41	1	13	13	25

1. táblázat: A kulcsszavas keresés eredményei

A kapott eredményeket az ítéletet tartalmazó fájl neve alapján táblázatba rendeztem. Ezek összesítése alapján tártam fel, hogy (mivel várható módon voltak átfedések) 71 olyan határozat van, amely legalább az egyik kifejezést tartalmazza. E lekérdezésen tovább szűkített, hogy egyes határozatokban az „Európai Unió” kifejezés nem jogszabályra utalt.⁹ E szűrő után 60 ítélet maradt; az 1533 számú alapsokaságból csupán ennyi említi az uniós jogot.

2. Tartalomelemzés

A minta viszonylag alacsony elemszámára tekintettel a következő lépésben egy klasszikus kvalitatív módszerrel, a tartalomelemzéssel dolgoztam.

⁷ A próbaképpen lekérdezett „közvetlen hatály” és „közvetett hatály” egyetlen ítéletben jelentek meg.

⁸ Tóth J. Zoltán hívta fel a figyelmet arra, hogy a magyar bíróságoktól idegen a külföldi ítélkező fórumok figyelése. Saját felméréséből ezt mutatja az is, hogy az uniós (közösségi) jog szerinti értelmezés csupán öt darab ún. BH-ban jelent meg (TÓTH 2017. 132–137). Jelen kutatás is hasonlóan elenyésző arányt mutat.

⁹ Ilyen volt pl. az Mfv.III.10.441/2014/8. sz. (2014. december 1.) ítélet, amely szerint „[a] gép megfelelt az Európai Unió CE rendszerének”. Kivettem továbbá a Mfv.III.10.163/2013/6. sz. (2014. március 5.) ítéletet, mivel az abban megjelenő tanácsi rendelet nem a felülvizsgálati eljárás tárgya volt.

Így megpróbáltam a 60 ítélet legfontosabb sajátosságait számszerűsíthető formában is kódolni.

A legáltalánosabb következtetésem az, hogy az uniós jogra utalás egyetlen esetet leszámítva¹⁰ sohasem önmagában, hanem a magyar joggal párhuzamosan, azt megerősítendő szerepel. Emellett a Kúria érvelésében csaknem kizárólag akkor jelent meg a referencia, ha a felek a felülvizsgálati kérelmükben már hivatkoztak az uniós jogra.¹¹

A 60 ítéleten belül kettő (nem az összes ítéletet lefedő) alcsoport világosan kirajzolódott. Egyfelől volt 28 eset, amelyek nem a szó szoros értelmében vett munkaügyi perben (munkajogi jogvitában) keletkeztek, hanem a felperes egy-egy közigazgatási hatóság, főleg egy társadalombiztosítási szerv határozatának felülvizsgálatát kérte. Ezekben az ügyekben a felmerülő uniós jogi elemet főként a Tanács 883/2004/EK rendelete¹² (14 ügy) és 1408/71/EGK rendelete¹³ (7 eset) szolgáltatta. A felperes már az elsőfokú bíróság előtti eljárásban felhívta az uniós jog releváns szabályait, a Kúria pedig kivétel nélkül reagált a felek ilyen típusú érveire. Másfelől homogén csoportot alkottak a (saját kifejezéssel élve) „buszos” ítéletek. 2013. február 20-ától 2013. október 30-áig 12 csaknem azonos tényállású ügy járt meg a Kúria ugyanazon összetételű tanácsát; ezek mindegyikében az állását veszített korábbi autóbuszvezető kérelmezte, hogy munkáltatója a rendelkezésre állási időért fizessen neki utólag munkabért. Egy kivétellel a felülvizsgálati kérelmek is tartalmaztak uniós jogi utalást. A Kúria ezekben az ügyekben mindig figyelembe vette az uniós jogot is a kérelem elbírálásakor, de egytől egyig arra jutott, hogy a kérelem nem alapos.

3. Tartalmi-érdemi elemzés

A kutatásom harmadik részét adó tartalmi-érdemi analízis azért fontos, mert a fenti adatok keveset árulnak el a normák „életéről” (ZÓDI 2017. 112). A fenti 60 ítéletből három olyat ismertetek, amelyek egy-egy tendenciát is tükröznek (DUDÁS 2015). Megjegyzem, hogy a bemutatott esetek semmiképpen sem a kúriai praxis egészét tükrözik, és hogy a kis esetszámra figyelemmel nem törekedtem egy általánosabb „kemény” elmélet megfogalmazására.

¹⁰ A vizsgált ítéletek között egy olyan volt, amelyben a felperes egyedül uniós jogra (magyar jogra nem) hivatkozott a keresetében, mégpedig a Mfv.I.10.479/2016/10. sz. (2017. április 12.) ítélet.

¹¹ Ezt elsősorban a 3. pont a) alpontjában írtak magyarázhatják.

¹² Az Európai Parlament és a Tanács 883/2004/EK rendelete (2004. április 29.) a szociális biztonsági rendszerek koordinálásáról

¹³ A Tanács 1408/71/EGK rendelete (1971. június 14.) a szociális biztonsági rendszereknek a Közösségen belül mozgó munkavállalókra és családtagjaikra történő alkalmazásáraól

a) Perjogi akadályok

A vizsgált ítéletekben vissza-visszatérő probléma volt, hogy a fél az eljárás valamely korábbi szakaszában nem hivatkozott uniós jogra, és arra „utólag” sem volt lehetősége. Az Mfv.I.10.548/2013/3. sz. ügyben például a felperes közszolgálati jogviszonyban állt az alperes jogelődjénél, amely szerv indokolás nélkül felmentette őt. A felperes szerint a döntés jogellenes volt, és már első fokon azzal érvelt, hogy az szerinte az Alapjogi Chartát (is) sértette. A felperes felülvizsgálati kérelmében az uniós jogból a 2000/78/EK irányelv és a Charta 1., 20., 25., 30., 31., 47. és 54. cikkeinek sérelmére, az uniós jog elsőbbségének elvére, valamint az Európai Unió Bíróságának (a továbbiakban: EUB vagy Bíróság) követendő esetjogára is utalt. A Kúria a kérelmet nem találta alaposnak, hangsúlyozva, hogy az elsőfokú bíróság ítéletének – a főbíróság szerint – csak azok a rendelkezései képezhették a vizsgálat tárgyát, amelyeket az alperes a fellebbezésében (is) támadott.

A felülvizsgálati kérelemben a régi és az új Pp., valamint a kúriai gyakorlat nem engedi meg, hogy a felek az eljárás korábbi szakaszában meg nem jelölt jogszabályhelyekre hivatkozzanak; a magyar jogrendszer ezért nem biztosítja automatikusan a hatályos uniós jognak való megfelelést (METZINGER 2013. 58). Az ilyen helyzetekben a kérelemhez kötöttség és az uniós jog *ex officio* alkalmazásának elve feszül egymással szembe. Ez a Pp. jelenlegi állapotában egyelőre megoldatlan dilemma. Így KECSEKÉS László kérdése helytálló: a Kúria (Magyarország) felelős lehet-e, ha a felülvizsgálati eljárásban hozott ítélet úgy sérti az uniós jogot, hogy a felek a megsértett európai uniós jogszabályhelyre nem is hivatkoztak?

b) Utalás az implementáció teljességére

A Kúria érvelése több ízben azt sejteti, hogy a szövegek összehasonlításán túl nem kíván állást foglalni egy-egy irányelv átültetése kérdésében. Ez azonban azt eredményezheti, hogy e *de facto* szűrőmechanizmus miatt a jogkereső közönség elzárva marad az uniós jog nyújtotta jogvédelemtől. Ennek illusztrálására az Mfv.II.10.681/2013/5. sz. határozatot mutatom be.

Az ügy felperese 2008. január 1-jétől határozatlan idejű közszolgálati jogviszonyban állt egy állami szervvel. A felperes már másodfokon hivatkozott az uniós jogra,¹⁴ eredménytelenül. A felülvizsgálati kérelem még részletesebben sorolta fel az uniós jogi érveket. A magyar jogszabályok mellett a 92/85/EGK¹⁵ és a 2006/54/EK irányelv szolgált a kérelem alapjául, továbbá a felperes

¹⁴ Fővárosi Törvényszék, 49.Mf.632.340/2013/3. sz. ítélet

¹⁵ A Tanács 92/85/EGK irányelve (1992. október 19.) a várandós, a gyermekágyas vagy szoptató

– az EUB gyakorlatában gyakori teleologikus értelmezésre emlékeztető módon – a jogszabályok céljaira hivatkozott, és utalt a Bíróság *McKenna*-döntésére is.¹⁶ Zárásként a közvetett hatály elvét hívta segítségül; ez a jelen esetben lényegében azt jelent(h)ette, hogy még ha a nemzeti jogszabályok szerint jogszerű is a külszolgálat megszüntetése, az intézkedés az Unió jogát akkor is sértené. A felperesi érvek közül a Kúria irányelvekkel és közvetett hatállyal kapcsolatos választát fogom kiemelni.

A Kúria érvelése többlepcsős. Elsőként megállapította, hogy a hazai jogszabályok nem alapozzák meg a felperes kérelmét. A következő kérdése az volt, hogy alkalmas-e erre az uniós jog. A direktívák kapcsán rögzítette, hogy azok közvetlen hatállyal bírnak, de mivel az átültetésre nyitott határidő már lezárult, a felperes csak az átültetés hibás volta esetén élvezhette volna az uniós jog szerinti oltalmat. A nagy horderejű döntés az lett volna, ha a Kúria itt gondosan megvizsgálja a jogszabályi környezetet. Ehelyett a főbíró csak csupán az uniós és a magyar tételes jog szövegét vetette össze, és így arra a következtetésre jutott, hogy Magyarország eleget tett az implementációs kötelezettségének. Mindazonáltal egyetértett a felperessel abban, hogy a nemzeti bíróság köteles figyelemmel lenni az uniós jogalkotás céljára, és tiszteletben kell tartania az közvetlen hatály elvét is. Az ítélet viszont arra enged következtetni (bár nem mondja ki), hogy ennek elemzése az irányelvek közvetlen hatálya, illetőleg azok hibátlan implementációja okán felesleges.

A fenti érvelés alapján a Kúria – nem meglepően – a felülvizsgálati kérelmet elutasította. E döntés vegyes érzéseket kelthet bennünk. Az egyik oldalról kiemelkedő abból a szempontból, hogy a Kúria interpretációja alapos dogmatikai megfontolást tükröz. Igaz, az implementáció és a közvetett hatály kapcsán leírtak valamelyest hiányérzetet okozhatnak: a csúcsbíróság érveléséből az EUB mint „végső jogértelmező” szerepével ellentétes álláspont rajzolódik ki. A másik oldalról nézve viszont csalódást okozhat, hogy a hitelesnek tűnő (lehetséges) érveket éppen a Kúria látszik figyelmen kívül hagyni. Ez egyébként illeszkedni látszik abba a „magyar bírói gyakorlatba”, amely egy-egy jogszabály esetében csak a jogszabály jogharmonizációs záradékának meglétét ellenőrzi, miközben „nyilvánvaló”, hogy a bíró a megfelelést érdemben lenne köteles vizsgálni (METZINGER 2013. 59–60).

munkavállalók munkahelyi biztonságának és egészségvédelmének javítását ösztönző intézkedések bevezetéséről (tizedik egyedi irányelv a 89/391/EGK irányelv 16. cikke (1) bekezdésének értelmében)

¹⁶ EUB, C-191/03. sz. North Western Health Board kontra Margaret McKenna ügyben 2005. szeptember 8-án hozott ítélet

c) Uniós joggal az uniós jog ellen

A Kúria több ítéletében az EUB előtt, az általa kezdeményezett előzetes döntéshozatali eljárásban született *Weigl*-végzést hívta fel a felülvizsgálati kérelem elutasítása kapcsán.¹⁷

Az Mfv.I.10.093/2014/6. sz. ítélet tényállása szerint a felperes kormánytisztviselői jogviszonyát az alperes állami szerv igazgatója 2011. március 21-én, 2011. május 31-ei hatállyal megszüntette. Erre a kormánytisztviselők jogállásáról szóló 2010. évi LVIII. törvény (a továbbiakban: Ktjv.) 8. § (1) b) pontja hatalmazta fel. A felperes a felülvizsgálati kérelemben uniós jogi érvként a 2000/78/EK irányelv megsértését sérelmezte.

A Kúria eljárásának egyedisége, hogy itt a peres felektől függetlenül is, hivatalból támaszkodott az EUB egyik végzésére. A hasonló tényalapon nyugvó *Weigl*-ügyben a Kúria előzetes döntéshozatali eljárást kezdeményezett a Bíróságnál. Abban a jogvitában a luxembourg-i bíróság arra kereste a választ, hogy a Ktjv. vitott pontja az Alapjogi Charta hatálya alá tartozik-e. A Bíróság roppant óvatosan, mondhatni textualistán fogalmazott. A Charta 51. c. (1) bekezdése leszögezi, hogy a Charta rendelkezéseinek a tagállamok csak annyiban címzettjei, amennyiben az Unió jogát hajtják végre. Márpedig a *Weigl*-ügy semmilyen olyan elemet nem tartalmazott, amely előirányozná más uniós jogszabályok értelmezését vagy alkalmazását. Ezek hiányában pedig a Charta nem hívható fel a tagállami jogban. A Kúria a *Weigl*-ügyet és az abban található érvelést az előtte fekvő ügygel analógnak tekintette, és megerősítette, hogy ezen az alapon nem állapítható meg a felmentés jogellenessége. A Pp., mint láttuk, nem ad lehetőséget a feleknek „új” norma felhívására a felülvizsgálati kérelemben, ugyanakkor előírja azt is, hogy a bíróság hivatalból vegye figyelembe a hatásköre hiányát. Ez azzal a paradox eredménnyel jár, hogy a Kúria egyedül azokat a fel nem hívott uniós jogszabályokat veheti figyelembe, amelyek a hatáskörét kizárják, következésképp megfosztják a felet a jogérvényesítés egy lehetőségétől.

Ami a 2000/78/EK irányelvet illeti, a felperes szerint annak magyarországi implementációja hiányos volt, mivel a magyar jogszabály nem biztosította

¹⁷ EUB, C-332/13. sz. *Weigl* Ferenc kontra Nemzeti Innovációs Hivatal ügyben 2014. január 16-án hozott végzés. E határozat utóélete szempontjából kuriózum volt a Mfv.I.10.086/2014/5. sz. ítélet (2014. április 16.). Ebben az első- és másodfokú fórum is részletes európai uniós jogi érvelést vezetett le, s a nemzeti és az EU-s jogra való hivatkozások párhuzamosan és azonos súllyal jelentek meg valamennyi eljárásjogi szakaszban. A Kúria a *Weigl*-döntés alapján elutasította a felperes Chartára való hivatkozását. Ennek ellenére az Emberi Jogok Európai Egyezménye (EJEE) 6. c. (1) bekezdése (a tisztességes eljáráshoz való jog) sérelmét mégis a Charta 52. c. (3) bekezdésén „keresztül” állapította meg, ezzel a felperes javára döntve.

számára az érdemi jogorvoslat lehetőségét. Ezért szerinte a bíróságoknak kötelessége lett volna az uniós jogot sértő, a felmentés közlésekor hatályos Ktjv.-szabályt mellőzni, és helyette a „nemzetközi jogot” (*sic!*) figyelembe venni. A Kúria a direktívával kapcsolatban egyrészt leszögezte, hogy az át lett ültetve a magyar jogba.¹⁸ Másrészt megállapította, hogy „az eljáró bíróságok jogszerűen alkalmazták a felperes kérelmének értékelése során az átültetett törvényi előírásokat, és vették figyelembe az Unió Bíróságának gyakorlatát”. Ezekre is tekintettel a Kúria a jogerős ítéletet hatályában fenntartotta, és a felülvizsgálati kérelmet elutasította.

Az Alapjogi Charta és a hatálya alá tartozó kérdések köre a mai napig vita tárgya. Jelenleg úgy tűnik, hogy a Bíróság egyre szélesebb körben állapítja meg ennek alkalmazási körét (VARGA 2013. 18). Ennek kapcsán különös jelentőséggel bír, hogy az EUB egy tavalyi ítéletében megállapította a 31. c. (2) bekezdésének közvetlen és horizontális hatályát.¹⁹ Az ítélet, amely az uniós (munka)jog dogmatikája szempontjából még forradalmi jelentőségűnek is bizonyulhat, a *Weigl*-végzéshez képest jóval tágabban határozza meg a Charta hatályát. Ezért elképzelhető, hogy ha az említett felperesek most fordulnának a Kúriához, akkor a főbíróság megadná számukra az uniós jogvédelmet is.

4. Összefoglalás, lezárás

A kutatásomban használt három metódus közül a szövegbányászat és a tartalmi-érdemi elemzés azonos irányba mutatnak. Az első módszer alapján 1533-ból csupán 60 ítélet van, amelyben felbukkan az uniós jogra utalás, míg a második az ítélkezési gyakorlatot áthatni látszó problémákat tár fel. Fontos hangsúlyozni, hogy a régi és az új Pp. is azt követeli meg, hogy a bíróság a kereseti kérelem alapján járjon el; a bíróság a felek által fel nem hozott érvekre nem tud reflektálni. Éppen ezért tartom megfontolásra érdemesnek azt a felvetést, miszerint érdemes lenne a hatályos Pp.-t úgy módosítani, hogy a Kúria a korábban fel nem hívott érveket ne legyen köteles mellőzni, hanem legyen lehetősége azokat is fontolóra venni (METZINGER 2013. 61). Amellett, hogy EU-konform megoldás lenne, az eljárást is ügyfélbarátabbá tehetné, hiszen a felülvizsgálatot kérő fél uniós jogi ismeretei gyengébbek lehetnek. Ráadásul, mint azt az elemzésem kimutatta, az uniós jogi érvelés gyakran csupán a magyar jogra való utalás kíséretében, másodlagos szerepben jelenik meg.

¹⁸ Ez is példa az előző alpontban írtakra.

¹⁹ EUB, C-569/16. sz. Stadt Wuppertal kontra Maria Elisabeth Bauer és C-570/16. sz. Volker Willmeroth kontra Martina Broßonn egyesített ügyekben 2018. november 6-án hozott ítélet

Megjegyzendő, hogy a felek (Kúria által kivonatolt) érvelését olvasva az a kényelmetlen megérzés támadhat bennünk, hogy nem ismerik eléggé mélyen az uniós jogot. Az irányadó jog több tízezer oldalt ölel fel, gyakran változik – ennek ismerete jogászai segítség nélkül valószínűtlen. Ez a magyar állam részéről minimálisan az aktív tájékoztatás kötelezettségét vetíti előre, emellett megbízható állami tisztviselőket és technikai feltételeket kíván meg (FLECK – GAJDUSCHEK 2015. 103).

Felmerül, hogy az uniós jog figyelmen kívül hagyása megalapozhatja-e az eljáró és az uniós jog interpretálását elmulasztó bíróságok uniós jog szerinti kártérítési felelősségét. Kutatásomat igen aktuálissá tette, hogy a Bíróság 2018. október 4-ei *Bizottság kontra Franciaország* ítéletében – történetében először – megállapította, hogy egy tagállami legfelső bíróság (ez esetben a francia Államtanács) megsértette az uniós jogot azzal, hogy nem fordult hozzá előzetes döntéshozatali eljárásban. Ez az ítélet is azt húzza alá, hogy mennyire fontos, hogy a nemzeti bíróságok és azon belül a főbíróságok ismerjék az uniós jogot, és a jogvitákat azt maradéktalanul figyelembe véve döntsék el.

Bibliográfia

- ADAMS, Zoe–DEAKIN, Simon. 2015. „Quantitative Legal Research”. In LUDLOW, Amy–BLACKHAM, Alysia. 2015. *New Frontiers in Empirical Labour Law Research*. Hart Publishing. 31–50.
- BANKÓ Zoltán–BERKE Gyula. 2016. „A magyar és az európai munkajog – a jogharmonizáció eredményei és dilemmái”. In TILK Péter (szerk). *Az uniós jog és a magyar jogrendszer viszonya*. Pécs: PTE ÁJK. 251–282.
- BARNARD, Catherine. 2012. *EU Employment Law*. Oxford: Oxford University Press.
- BERCUSSEON, Brian. 2009. *European Labour Law. 2nd Edition*. Cambridge University Press.
- BLUTMAN László–CSATLÓS Erzsébet–SCHIFFNER Imola. 2014. *A nemzetközi jog hatása a magyar joggyakorlatra*. Budapest: HVG-Orac Lap- és Könyvkiadó Kft.
- BOBEK, Michal. 2016. „EU Law in National Courts. Viking, Laval and Beyond” In FREEDLAND, Mark R.–PRASSL, Jeremias (szerk). *Viking, Laval and Beyond*. Hart Publishing. 323–337.
- BURTON, Mandy. 2013. „Doing Empirical Research. Exploring the Decision-Making of Magistrates and Juries”. In WATKINS, Dawn–BURTON, Mandy (szerk). *Research Methods in Law*. Routledge. 55–70.
- CONANT, Lisa. 2012. „Compliance and What EU Member States Make of It”. In CREMONA, Marise (szerk). *Compliance and the Enforcement of EU Law*. Oxford University Press. 1–31.
- CRYER, Robert–HERVEY, Tamara–SOKHI-BULLEY, Bal–BOHM, Alexandra. 2011. *Research Methodologies in EU and International Law*. Hart Publishing.
- DUDÁS Katalin. 2015. „A 2012–2013. évben született II. fokú munkavédelmi határozatok elemzése”. In HORVÁTH István (szerk). *Tisztelgés: ünnepi tanulmányok Dr. Hágelmayer Istvánné születésnapjára*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 77–100.
- FLECK Zoltán–GAJDUSCHEK György. 2015. „Empirikus kutatás a jogban”. In JAKAB András–MENYHÁRD Attila (szerk). 2015. *A jogtudománya. Tudománytörténeti és tudományelméleti írások, gyakorlati tanácsokkal*. Budapest: HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft. 101–131.
- KOVÁCS András. 2015. „Case-Law of the Supreme Court and the Curia in Administrative and Labour Law Cases”. In *Hungarian Yearbook of International Law and European Law 2014*. Hága: Eleven Publishing. 525–535.
- METZINGER Péter. 2013. „Az európai jog alkalmazása felülvizsgálati eljárásban: hivatból vagy kérelemre?” *Európai Jog* 13/3: 58–61.

- TÓTH J. Zoltán. 2017. „A magyar bírói érvelés jellege: jogértelmezés és jogi érvelés a magyar felsőbbbíróságok gyakorlatában”. *Iustum Aequum Salutare* 13/2: 121–138.
- VARGA Zsófia. 2013. „Az Alapjogi Charta alkalmazási köre II.”. *Európai Jog* 13/6: 12–22.
- VARJU Márton. 2014. „The Judicial Reception of EU Law”. In VARJU Márton–VÁRNAY Ernő (szerk). *The Law of the European Union in Hungary: Institutions, Processes and the Law*. Budapest: HVG-Orac Lap- és Könyvkiadó Kft.
- VARJU Márton. 2015. „Az európai jog tudománya Magyarországon”. In JAKAB András–MENYHÁRD Attila (szerk). *A jog tudománya. Tudománytörténeti és tudományelméleti írások, gyakorlati tanácsokkal*. Budapest: HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft. 355–381.
- ZÓDI Zsolt. 2017. „Jog és jogtudomány a Big Data korában”. *Állam- és Jogtudomány* 60/1: 95–114.

Felhasznált jogszabályok és joggyakorlat

1952. évi III. törvény a polgári perrendtartásról („rég. Pp.”)
2011. évi CLXI. törvény a bíróságok szervezetéről és igazgatásáról („Bszi.”)
2012. évi I. törvény a Munka Törvénykönyvéről („Mt.”)
2016. évi CXXX. törvény a polgári perrendtartásról („új Pp.”)
- Kúria, Mfv.I.10.548/2013/3. sz. ügyben hozott ítélet (2014. január 29.)
- Kúria, Mfv.II.10.681/2013/5. sz. ügyben hozott ítélet (2014. június 25.)
- Kúria, Mfv.I.10.093/2014/6. sz. ügyben hozott ítélet (2014. április 30.)
- EUB, C-332/13. sz. Weigl Ferenc kontra Nemzeti Innovációs Hivatal ügyben 2014. január 16-án hozott végzés
- EUB, C-569/16. sz. Stadt Wuppertal kontra Maria Elisabeth Bauer és C-570/16. sz. Volker Willmeroth kontra Martina Broßonn egyesített ügyekben 2018. november 6-án hozott ítélet
- Bírószági Határozatok Gyűjteménye („BHGY”) (<https://birosag.hu/ugyfelkapcsolati-portal/birosagi-hatarozatok-gyujtemenye>) (2018. október 29.)
- Ügyforgalmi adatok (<https://birosag.hu/kozerdeku-informaciok/statistikai-adatok/ugyforgalmi-adatok>) (2018. október 29.)

Gilets jaunes: mártírok vagy hóhérok?

A bordeaux-i online média nyelvészeti elemzése

FILYÓ FANNI

Jelen tanulmány célja feltárni az egyes ábrázolási különbségeket az olyan bordeaux-i online sajtótermékekben, amelyeknek fő témája a helyi sárgamellényes tüntetés alatt lezajló tüntető-rendőr harc. A sárgamellényes tüntetés (franciául *Gilets jaunes*) Franciaország-szerte jelen lévő elégedetlenségi tüntetés: 2018. november 17-én kezdődött Emmanuel Macron (jelenlegi köztársasági elnök) az üzemanyagár-emeléséről szóló törvénye ellen. Innentől kezdve a sárgamellényesek minden szombaton összegyűltek, hogy egyre bővülő követeléseiket hangoztassák. Az országban több főbb tüntetési pont alakult ki, melyek közül az egyik Bordeaux. A tanulmány korpusza a régió két újságjának, a *Sud Ouest* regionális napilapnak és a *Rue89 Bordeaux* független médiának online megtalálható, 2018 novemberétől 2019 márciusáig megjelent cikkeit öleli fel. Maguk a tüntetések a tüntetők és rendőrök közötti viszály köré összpontosulnak, ami nem meglepő, hiszen a sárgamellényesek ellenfélként tekintenek a kormány bábjaiként emlegetett rendőri erőkre. Így szűkült tovább a korpuszt azokra a cikkekre, amelyek ezt a viszályt mutatják be.

Mind a társadalomban, mind a sajtótermékekben is két álláspont jelenik meg. Ez pedig a reprezentáció szintjén is visszatükröződik, attól függően, mit és hogyan jelenítenek meg. Az embereknek általában berögzült hiedelmek vannak arról, hogy mit érdemes észrevenni (BEAUGRANDE – DRESSLER 2000. 165), ennek megjelenítési módja viszont jelen esetben keretek közé van szorítva, egyrészt a szövegtípus által meglévő rendezési stratégiák, megszokott forgatókönyvek miatt (IBID., ADAM 2017. 23). A korpusz szövegeinek célja alapvetően az olvasó informálása¹, így, másrésztől, igen meghatározó tényező a két résztvevő fél (az újságíró mint feladó és az olvasó mint címzett) szerepe is. Mivel a megnyilatkozás címzettje elvár az újságírótól egy bizonyos szerepet, ez utóbbi egy harmadik felet tételez föl, aki nem más, mint annak az osztálynak prototipikus képviselője, amelyhez tartozik vagy tartozni szeretne, jelen esetben

¹ Az informáló szövegnek nem célja konklúziót levonni és a címzettet befolyásolni (ADAM 2017. 182), a korpusz elemzése így fényt derít arra, hogy nem tisztá informatív szövegekkel van dolgunk.

egy független és jól informált újságíró (AMOSSY 2012. 126 – 127). Vagyis prototipikus újságíróként sokkal inkább jelenít meg szerkesztői identitást a szövegben (RINGOOT 2014. 5), mintsem saját nézőpontját. Ebből a szempontból kétféle újságtípust különböztethetünk meg: az egyik kerüli a személyességet egyenes információközlésre törekedve, míg a másiknak célja a saját nézőpontját átadni (IBID. 6). A korpuszt alkotó két újság esetében a következő hipotézis fogalmazható meg: a *Sud Ouest* „semleges” napilap jellegéből adódóan objektív nézőpontot kell, hogy ábrázoljon, míg a *Rue89 Bordeaux* baloldali beállítottsága révén sárgamellényes-pártinak fog feltehetően bizonyulni.

A hipotézis megfogalmazását majd az elemzési pontok kijelölését a cikkcímek egy első, általános szemügyre vétele segítette, melynek során a két korpusz szembetűnő különbséget mutatott: a *Sud Ouest* többnyire informatív címeket használ, míg a *Rue89 Bordeaux* figyelemfelkeltőeket. Mindez abban nyilvánul meg, hogy az előbbi célratörően megnevezi a tüntetés végeredményét (1a)² és gyakran helyezi a számadatokra a hangsúlyt (2a), míg utóbbi függőben hagyja a végkimenetelt (1b), az érzelmek befolyásolására törekszik (2b) retorikai alakzatok, szójátékok segítségével. A nézőpontbeli különbség megnyilvánul az idézett beszéden keresztül: az első tüntetőellenes (3a), a második tüntetőpárti megnyilatkozást közöl (3b). A nyelvezetet illetően pedig a *Sud Ouest* semleges, újságírói nyelvhasználat jellemzi, a *Rue89 Bordeaux*-t pedig gyakran bizalmas, élőbeszédet tükröző.

1a) Gilets jaunes : défilés
à Bordeaux, les manifestants
repoussés devant l'hôtel de ville

Sárgamellényesek: felvonulások
Bordeaux-ban, a tüntetőket
visszaszorították a városháza előtt

1b) Partie de cache-cache à
Bordeaux entre gilets jaunes et
uniformes bleus

Bújócska Bordeaux-ban
a sárgamellényesek és a kék
egyenruhások között

2a) Gilets jaunes et acte XVI : Environ
4000 personnes à Bordeaux, le point
dans la région

Sárgamellényesek és 16. tüntetés:
Körülbelül 4000 ember Bordeaux-ban,
ez történt a régióban

2b) Acte 16 : Des Gilets jaunes entre
rayons de soleil et coups de matraque

16. tüntetés: a sárgamellényeseket hol
napfény, hol gumibotütés érte

² Saját fordítás (jobbról) és kiemelés, a továbbiakban is. Az a) példák a *Sud Ouest*, a b) példák a *Rue89 Bordeaux* cikkeiből származnak, az egy számhoz tartozók ugyanazt az eseményt tárgyalják.

3a) Gilets jaunes à Bordeaux : "tous les samedis notre ville brûle, c'est intolérable"	Sárgamellényesek Bordeaux-ban : „minden szombaton ég a városunk, ez tűrhetetlen”
3b) « On a déjà gagné » : une semaine d'actions des Gilets jaunes à Bordeaux	„Mi már így is győztünk”: a sárgamellényesek egyhetes ténykedése Bordeaux-ban

A címek alapján tehát körvonalazódik a *Sud Ouest* objektivitásra való törekvése, a *Rue89 Bordeaux* szubjektivitása. Mindezek ismeretében keressük arra a választ, hogy melyek azok a többé-kevésbé indirekt mechanizmusok, amelyeken keresztül konzekvens módon érvényesül a két újság szerkesztői identitása és képalkotó tevékenysége, illetve a megnyilatkozásban mint végtermékben milyen nyelvi megformálási stratégiák érhetők tetten a nézőpontról való meggyőzés érdekében. Ehhez négy fő elemzési szempont szerint elemezzük a korpuszt: először a regiszter megválasztását is érintve megnézzük a stilisztikai eszközök szerepét, majd az érzelmekkel történő meggyőzés módszerét fejtjük ki, amit a megnyilatkozó függő és egyenes beszédben való megjelenésének elemzésével folytatunk, végezetül pedig a szintaktikai megkonstruálás befolyásoló erejével fejezzük be az elemzést.

1) Stilisztikai eszközök

Mindenekelőtt érdemes a két újság között meglévő nyelvhasználatbeli különbségről szólni. A *Rue89 Bordeaux* független újságként megengedheti az olvasóval való bizalmas viszonyt, ezáltal nyelvhasználata is a bizalmas regiszterhez közelít (pl. rendszeresen használ szlengre és bizalmas nyelvhasználatra jellemző csonkolt alakokat, mint „manif” vagy „lacrymo”). A bizalmas regiszter használata viszont nem a szociális hovatartozás jelenként értelmezendő, hanem az adott kommunikációs helyzethez való alkalmazkodásként (CHISS – FILLIOLET – MAINGUENEAU 2017. 183), vagyis kijelöli az újságírói-olvasói viszonyt. Ezzel a szubjektivitással igyekszik megnyerni az olvasót. Ellentétben a *Sud Ouest*tel, ami nyomtatott formában is megjelenő napilapként minden polgárhoz eljut, ennek okán igyekszik viszonylag távol tartani magát a szubjektivitástól, ezzel teret hagyva az olvasónak a saját véleménykialakításra, így nyerve meg bizalmát.

Az érvek reprezentálásának – legyen az implicit vagy explicit – minőségbeli mivolta meghatározza azok meggyőző funkciójának hatékonyságát

(WOCH 2018. 69.). Ennélfogva nem meglepő, hogy a *Rue89 Bordeaux*, álláspontját tükrözni kívánó újságként, előszeretettel folyamodik az olyan stilisztikai eszközök használatához, amelyek nemcsak felkeltik az olvasó érdeklődését, de gondolkodásra is ösztönzik őt.

Találkozunk iróniával átszőtt humorral, mint például: „Surprise, les gilets jaunes sont encore là” (Micsoda meglepetés, a sárgamellényesek még mindig itt vannak). Itt a „meglepetés” szó iróniájával (vagyis hogy ezzel a megnyilatkozással épp az ellenkezőjét állítja annak, amit szeretne) egyfajta humort visz a szövegbe, miközben saját megítélését is kifejti: a tüntetőket mindenre elszántnak tartja. Az üzenet burkolva jut el a címzetthez, épp ezért hatásossága annál inkább jelentős, hiszen egyfajta újságíró-olvasó cinkosság alakul ki.

Ugyanez mondható el a szillepsziszről, vagyis amikor egy szó elsődleges és átvitt értelemben is értelmezendő a megnyilatkozásban. Erre a *Sud Ouest* is szolgál egy szemléletes példával: „des manifestants plus chauds que le climat” (az időjárásnál is hevesebb tüntetők). A példában megadott cím a klímaváltozás elleni tüntetéssel egyidejűleg zajló sárgamellényes tüntetésről jelent meg, így a „chaud” (heves) melléknév egyszerre van jelen az időjárásra vonatkozó értelemben és átvitt, a tüntetőket minősítő jelentésben. A „chaud” melléknév a tüntetők elszántságát írja le, kontextus nélkül viszont nem igen köthető se negatív, se pozitív konnotáció a francia szóhoz. Az elszántságról ír a *Rue89 Bordeaux* következő címe is: „*Sous la pluie, les gilets jaunes tempêtent encore à Bordeaux*” (Az esőben a sárgamellényesek továbbra is tombolnak Bordeaux-ban). A „tempêter” ige magában rejtje a „tempête” (vihar) főnevet, az ige viszont csak az emberi viselkedés és nem az időjárási körülmények leírására használatos. Ámde az előtte megjelenő „eső” aktiválja ezt a jelentéstartalmat, így válik szójátékká, ami jellemzően tetten érhető az újság cikkeiben, többnyire szemantikai viszonyokra építve azokat. Ezek feldolgozása egyfajta játékos gondolkodásra invitálja a befogadót, belevonva ezzel az eseményekbe, és mivel saját maga fejtje meg annak értelmét, jobban meggyőzi őt a megnyilatkozás igaza felől, ugyanis így olyan, mintha ő maga tenné az állítást (AMOSSY 2012. 193., BEAUGRANDE – DRESSLER 32).

Ugyanez a valóságélem a következőképpen jelenik meg a *Sud Ouest*ben „*La pluie battante de début d'après-midi samedi n'a pas découragé la mobilisation sur Bordeaux ce samedi*” (A kora délutáni heves esőzés sem akadályozta meg a tüntetést Bordeaux-ban most szombaton). A *Sud Ouest* litotész által próbálja tompítani az elhatározottság erősségét azzal, hogy a „tempêter” ige ellentétét („décourager”) tagadja, így elkerüli az explicit megnevezést. A *Rue89 Bordeaux* megoldása jobban kihat a befogadó ítélőképességére, hiszen érzelmeire is hatást

gyakorol azzal, hogy a mondat cselekvőjeként a tüntetőket elszántnak, talpraesettnek ábrázolja, míg a *Sud Ouest* az időjárást teszi felelős cselekvővé, így kevesebb hangsúlyt helyez a tüntetők tetteire (ld. szintaktikai elemzés). Ezzel áttérünk a meggyőzés következő módszerére, az érzelmekkel történő hatásgyakorlásra.

2) Érzelmek

Az érzelmekre ható meggyőzési mechanizmusnak gyakorlatilag nincs objektív dimenziója, hanem egy velejáró manipulatív dimenzió érvényesül (WOCH 2018. 52). Az érzelmek explicit módon is kifejezésre kerülhetnek mellékneveken, határozószókon keresztül vagy épp negatív-pozitív konnotációjú kifejezéseken keresztül. Ezek alapján a *Rue89 Bordeaux* legtöbbször a tüntetések pozitív oldalát mutatja be a tüntetők szemszögéből, ami megjelenik az olyan megnyilatkozásokban, mint: „a még mindig elszánt tüntetők”, „kedélyes hangulat”, „ez arról tanúskodik, hogy a tüntetők mindezt élvezik” miközben „rendőri erőszakról” beszélnek. Ezzel ellentétben a *Sud Ouest*, habár látszólag objektív próbál maradni, van, hogy az erőszak lexikai mezejéből asszociál bővítményeket a tüntetőkhöz. Az elemzés viszont a velük szemben táplált ellenszenv indirektebb megjelenésére koncentrál. Íme erre egy példa: „[des manifestants] transportaient des objets susceptibles d'être projetés. Des pommes de terre, des œufs dont la date limite de consommation était dépassée depuis... septembre” ([tüntetők] dobálózásra alkalmas tárgyakat hoztak magukkal. Krumplit és tojást, aminek a szavatossági ideje már lejárt... szeptember óta). Itt a „des objets susceptibles d'être projetés” tárgynak a kifejtése valójában nem lényeges, a tartalma negatív érzelmet kelt fel az olvasóban a tüntetőkkel szemben. A három ponttal késlelteti mondandója lényegét, ez írói szubjektivitást feltételez, ugyanis a megnyilatkozó (negatív) ítélettel bír a megnyilatkozás tartalma felett.

Az olvasó érzelmeire próbál hatni az az újságcikk is, amelyben a tüntetés másnapját egy éjszakai szórakozás utáni másnapossághoz hasonlítja (2019. január 9-i tüntetés):

Comme un lendemain d'une soirée qui se serait mal terminée, l'après acte X des gilets jaunes a tout les attributs de la gueule de bois. [...] En ce dimanche matin, Bordeaux sort difficilement de sa torpeur. L'air a beau être doux, les rues sont anormalement calmes et désertes. [...] Quant aux arrêts de tram, la plupart n'ont plus de vitres.

Mint egy rosszul végződött este másnapján, a sárgamellényesek 10. tüntetése után a másnaposság minden ismertetőjele tapasztalható. [...] Ezen a vasárnapi reggelen Bordeaux nehezen tér magához bódultságából.

Hiába kellemes a levegő, az utcák természetellenesen nyugodtak és elhagyottak. [...] Ami a villamosmegállókat illeti, a legtöbbjüknek már nincs üvege.

A másnapi állapotok leírása negatív képet vetít elénk: elpusztított várost, még-hozzá a tüntetők által. Ezzel ellenszenvet kelt a tüntetőkkel szemben, egyben saját nézőpontja jelenik meg. A hatásosságot pedig fokozza a frappáns hasonlat a másnapossággal, amely személyessé is teheti az élményt az olvasó részéről, így érve el a várt hatást. Mindazonáltal ez a megoldás inkább sajátja a *Rue89 Bordeaux*-nak, egy-egy tüntetésen lezajló jelenetnél elidőz, azzal a céllal, hogy a tüntetők hősiességét vagy összetartását hangsúlyozza, mint a következő hasonlattal (2018. december 8.):

Comme les promeneurs sortent d'un même mouvement leurs parapluies [...], à ce moment-là les milliers de gilets jaunes rassemblés sortent de manière synchronisée leurs masques à gaz et lunettes de protection. Ahogy a járókelők ugyanazzal a mozdulattal veszik elő esernyőiket [...], abban a pillanatban az összegyűlt sárgamellényesek ezrei veszik elő összhangban gázálcukat és védőszemüvegüket.

Ahogy a minősítő melléknevek, ugyanúgy a fent említett példák is egy értékrenden alapuló részlet megválasztását és a kijelentés magára vállalását hordozzák magukban a megnyilatkozó felől (ADAM 2017. 97). Utóbbi újság előszeretettel illeszt be effajta leíró részeket a cikkeibe, amelyek legtöbbször az olvasó érzelmeire próbálnak hatni. Mindezt fokozza a történeti jelen idő³ és az elliptikus szerkezetek gyakori használata, amely olvasói szemszögből is szubjektívvá igyekszik tenni a megnyilatkozást.

Az ebben a pontban bemutatott példák funkciója általában túlmutat az egyszerű ismertetésen. Alapvetően nem változtatnak az események lefolyásán, mellékes információkról van szó, amelyek csupán az olvasó befolyásolására szolgálnak. Megjegyzendő viszont, hogy a *Sud Ouest* esetében sokkal ritkábban érhető tetten, mint a *Rue89 Bordeaux*-ében.

³ Azt a látszatot kelti, hogy a megnyilatkozás pillanatának ideje egybeesik a történet idejével, holott ez utóbbi a múlt idő lenne. Ezért fontos, hogy a történeti jelen időt (présent historique) semmiképp sem szabad összekeverni a deiktikus jelen idővel, ahol valóban egybeesik a két idősáv (MAINGUENEAU 1999. 84). A történeti jelen idő ezzel a látszattal éri el, hogy az olvasó szeme előtt történjenek az események, ez is egy eszköz arra, hogy a saját nézőpontját közelebb hozza, s meggyőzze arról az olvasót (hipotipózis, WOCH 121).

3) A megnyilatkozó és a megnyilatkozás viszonya

Maradva az írói szubjektivitásnál, elkerülhetetlennek bizonyul megvizsgálni a függő és egyenes beszéd mikéntjét a szövegvilágban, egyrészt mert felfedi a megnyilatkozóknak a közvetített tartalomhoz és annak megnyilatkozójához való hozzáállását, azaz a saját nézőpontját, másrészt pedig leleplezhető manipulatív szándéka is.

Az egyenes beszéd egy megnyilatkozás szó szerinti idézése. Ahogy a címeKNél említett példa is mutatta, a *Rue89 Bordeaux* rendszerint azokat a megnyilatkozókat idézi, akik a tüntetéssel kapcsolatban pozitívan vagy épp a rendőri erők és a politikai hatalom ellen szólalnak fel, a *Sud Ouest* pedig az ez utóbbiak mellett állókét. Az egyenes beszéd minden esetben egyfajta távolságtartást fejez ki az idéző szöveggel szemben, amellyel az újságíró itt a forrás tiszteletben tartását fejezi ki és objektív látszatot próbál kelteni (MAINGUENEAU 1999. 122), arra a tényre támaszkodva, hogy az idézetek kétségbevonhatatlan, valós megnyilatkozások, így manipulációtól mentesek (WOCH 2018. 93). Következésképpen az olvasó nem kételkedik az olvasott szöveg felől. A látszólagos objektivitás mindazonáltal relatív, ugyanis az idézetek megválasztása és azok kontextusba helyezése leleplezi az idézet átadójának véleményét (MAINGUENEAU 1999. 131). Az újságíró tehát az egyoldalú tájékoztatással manipulál.

Ezen kívül érzelemfelkeltés szempontjából is hajlamosak idézett szöveget felhasználni, amelyek nem viszik előre a cselekmény leírását, mint a *Sud Ouest* január 19-i tüntetésről szóló részlete: „J'ai dû faire le tour de la ville pour retirer de l'argent” (Meg kellett kerülnöm a várost, hogy pénzt tudjak felvenni). Egy a tüntetés miatt rosszul járt egyetemista vallomása megérinti az olvasót, de ugyanez mondható el ellenkező esetben is a *Rue89 Bordeaux*-nál, aki ugyanarról az esemény kapcsán ezt idézi: „Deux femmes, voisines à Mérignac, ne s'étaient jamais parlées avant les manif : « C'est en venant ici qu'on s'est reconnues, et maintenant on est amies ! »” (Két nő, akik Mérignacban szomszédok, sosem beszéltek a tüntetések előtt: „Idejövet ismertük fel a másikat, most meg barátok vagyunk!”). Az újságíró a tüntetés adta lehetőséget emeli ki mint pozitív aspektust, ami szintén túllép az esetleíráson, sokkal inkább hajlik a meggyőzés irányába.

Azt, hogy az újságíró magára vállalja-e a megnyilatkozó szerepét egy-egy megnyilvánulás esetében avagy nem, jól illusztrálja a következő példa. A két újság (balról a *Sud Ouest*, jobbról a *Rue89 Bordeaux*) egy súlyosan megsebesített tüntetőről ír, amelynek körülményei egészen más arculatot mutatnak a kétféle megjelenítés által (2019. január 13.).

Des images amateurs montrent un policier faire usage de son lanceur de balles de défense (LBD) et un autre lancer un objet, qui pourrait être une grenade de désencerclement.

Amatőr képek mutatnak egy rendőrt, aki épp gumilövedékes fegyverét használja, és egy másikat, aki pedig egy tárgyat hajít el, ami egyes források szerint tömegoszlató gránát volt.

Selon Sud Ouest, « c'était la deuxième fois qu'il venait manifester à Bordeaux ». Une vidéo amateur postée sur les réseaux sociaux montre un policier faire usage de son flashball et, plus tard, un manifestant Gilet jaune au sol sur le ventre.

A Sud Ouest azt írja, „most jött másodjára Bordeaux-ba tüntetni”. Egy közösségi hálón kipszolt amatőr videó egy flash-ballját használó rendőrt mutat, később pedig egy sárgamellényes tüntetőt a földön hasalva.

Noha ugyanarra a forrásra hivatkozik a két cikk (dóltbetű), az olvasó információrosta után jut hozzá a tartalomhoz: a *Sud Ouest* nem említi meg azt, amit a *Rue89 Bordeaux* igen, vagyis a rendőri cselekedet következményét, a sebesülten fekvő tüntetőt, ezzel a rendőri cselekedetnek kisebb súlyt tulajdonít, ezt juttatja el az olvasóhoz is. Továbbá a feltételes mód⁴ használata (vastagbetű) távolságtartást fejez ki, ugyanis lehetővé teszi, hogy a nélkül jelentsen egy hírt, hogy felelősséget vállalna érte, ezzel vonva kétségbe annak szavait (MAINGUENEAU 1999. 144, ADAM 2015. 91), s így alkotja meg nézőpontját is. Ugyanúgy az elbeszélte megnyilatkozás fel nem vállalása lehet a cél, amikor a *Rue89 Bordeaux* a *Sud Ouest*et idézi (MAINGUENEAU 1999. 122).

Ugyanez a mechanizmus folytatódik a továbbiakban is:

Selon les secouristes, Olivier Beziade a été touché à la tête, au-dessus de la tempe. Un impact de lanceur de balle de défense selon sa femme.

Selon les proches de la victime, un tir de lanceur de balle de défense de la police serait à l'origine de son hospitalisation.

[...] blessés graves par les tirs de flashball (ou lanceurs de balle de défense – LBD) des forces de l'ordre.

⁴ A francia „conditionnelt” egyre inkább csoportosítják a kijelentő mód kategóriájába, ugyanis mint a magyar fordításában is érzékelhető, nem feltételt fejez ki, hanem bizonytalanságot.

A mentősök szerint Olivier Beziade-ot a fején, halántéka felett érte ütés. Gumilövedék-találat a felesége szerint.

[...] a rendfenntartó erők flashballja (vagy gumilövedékes fegyvere) által súlyosan megsérültek

Az áldozat hozzátartozói szerint egy gumilövedékes fegyverrel történő lövés juttatta kórházba.

A *Sud Ouest* a „[valaki] szerint” megnyilatkozással igaz nem saját nézőpontját fejt ki az újságíró, mégis a függő beszédben tetten érhető, ahogy a tartalom felett a megnyilatkozó szerepet magára vállalja, úgy alakítva azt, ahogy az neki tetszik, ezzel egyfajta képet ad saját magáról, utal az ideológiai, érzelmi helyzetére (MAINGUENEAU 1999. 123). Mindeközben a *Rue89 Bordeaux* se nem függő, se nem egyenes beszédként közli az információt, így az újságíró teljes mértékben magára vállalja a megnyilatkozó szerepet. Mindkét újság kétféle lehetőséget említ a fegyverhasználatról, viszont a *Sud Ouest* ezt két külön megnyilatkozó forráshoz köti, míg a *Rue89 Bordeaux* egy „vagy” kötőszóval és zárójellel oldja meg, elhomályosítva a forrást (vastagbetű). Meg kell jegyezni, hogy amikor a *Sud Ouest* a mentősök kijelentését idézi, az ígélak valóságosan megtörtént eseményre utal, míg a sérült hozzátartozó kijelentését elliptikus szerkezettel oldja meg vagy a már említett feltételes módot használja. Ez utóbbi esetben a rendőrök is megjelennek a birtokos jelző részeként, mint ahogy a *Rue89 Bordeaux* cikkében is, ahol viszont sem az igei megkonstruálás, sem az elbeszélte megnyilatkozás nem sugall bizonytalanságot: a rendőröket így jobban felelőssé teszi, mint a *Sud Ouest*, amely újságírói megnyilatkozásaival inkább a hivatalos forrás és állami szervek nézőpontján helyezkedik így el. Egy nézőpont elfogadása az információ forrásának elfogadhatóságától függ (WOCH 2018. 66), ezért igyekezik a *Sud Ouest* semleges, ezáltal hiteles maradni. A saját hitelességét minden médium gyakorta egészíti ki ténybeli vagy idézett forrással, amelynek hitelessége szintén annak forrásától függ (IBID.). Ezért lehet az, hogy a *Sud Ouest* inkább támaszkodik az intézményi forrásra, amelynek presztízse segíthet meggyőzni az olvasót.

Míg az idézés tehát objektív szövegről árulkodik, a függő beszéd szubjektív. Ez utóbbi nemcsak azt mondja el, ami el lett mondva, hanem azt is, mit kellett volna mondani (MOIRAND 2007. 65) vagy épp kétségbe von egyes forrásokat. Mindez a számadatok kezelésében is megmutatkozik, ugyanerről a tüntetésről ezt nyilatkozzák:

2 600 manifestants et
15 interpellations

Selon la préfecture, 2600 personnes étaient présentes [...]. Mais le chiffre exact était sans doute supérieur à 3000.

2 600 tüntető,
15 letartóztatás

A prefektúra szerint 2600-ren voltak jelen [...] A pontos számadat viszont kétség kívül 3000 feletti volt.

A *Sud Ouest* egyik cikkében⁵ arról ír, hogy a sárgamellényesek rendszeresen kétségbe vonják a hivatalos adatokat, ez az állítás végleg a tüntetők oldalához csatolja a *Rue89 Bordeaux*-t, amely a fent említett példában szintén kétségbe vonja azt, és hangsúlyozza a teljes egészében szubjektív „kétség kívül” megállapítással.

4) Szintaxis

Legvégül a szintaktikai megkonstruálás is hozzájárul a nézőpont kialakításhoz, olykor érzelemkeltéshez is. Az említésre méltónak vélt entitások rendszerint a mondat alanyi vagy tárgyi pozíciójába kerülnek, hogy azokat megfelelő nézőpontba lehessen hozni (BEAUGRANDE – DRESSLER 2000), így főként ilyen esetekre koncentrál az elemzés. A következő szövegrészlet a *Rue89 Bordeaux* december 1-i tüntetéséről szóló cikkéből származik, és szemléletesen bemutatja az újságban fellelhető összes szintaktikai technikát, amelyen keresztül nézőpontja megmutatkozik.

Ils s'approchent au plus près des barrages de la gendarmerie, et tentent de négocier, en vain. Le ton monte, les barrières vacillent. Les militaires répliquent avec de la bombe lacrymogène [...] Les gendarmes, en sous-effectif, tentent de disperser la foule en tirant en cloche des salves de galets de gaz lacrymogène. Du côté des manifestants, on s'équipe. [...] Des fenêtres sont brisées. Les premiers tirs de flashball retentissent, renvoyant illico-presto les manifestants sur la place Pey-Berland.

A lehető legközelebb férköznek a csendőrsorfalhoz és tárgyalni próbálnak, mindhiába. A hangszín megemelkedik, a korlátok meginognak. A katonák könnygáz bombákkal válaszolnak [...]. A létszámbíányban lévő csendőrség megpróbálja a tömeg fölé löve könnygáztüzeléssel szétoszlatni a tömeget. A tüntetők tábora felszerelkezik. [...] Az ablakok betörve. Elhangzanak az első flashball lövések, azon nyomban visszazorítva a tüntetőket a Pey-Berland térre.

⁵ <https://www.sudouest.fr/2019/03/02/acte-xvi-des-gilets-jaunes-le-point-sur-la-mobilisation-dans-le-sud-ouest-et-en-france-5865046-10530.php> (2019.08.26.)

Az első mondatban a tüntetők (aláhúzott) alanyi pozíciót töltenek be, így cselekednek, jelen esetben a rendőrök (vastagbetű) felé történő mozgást végeznek (ez gyakori mindkét újság esetében). Eddig viszonylag semleges az ábrázolásmód, viszont a második tagmondat implicit módon sugallja, hogy a harc elkezdésére irányuló igyekevs a rendőrök miatt nem valósult meg (*en vain*), hiszen a tüntetők megpróbáltak egyezkedni (*tentent de négocier*). Hasonlóval találkozunk a következő példában is: „des manifestants commencent à déborder **les policiers** sur le côté gauche, [...] **ces derniers** laissent faire, et se retrouvent vite encerclés” (tüntetők kezdenek átjutni a rendőrök bal oldalára [...] az utóbbiak hagyják, és hamar körül is veszik őket). A tüntetők alanyesetben megközelítik a tárgyesetben lévő rendőrséget (semleges reprezentáció), majd a folytatásban a rendőrség alanyesetben cselekszik, feladja a küzdelmet, legyőzik őket. Ebből az a következtetés vonható le, hogy az alanyi pozíciót betöltő tüntetők győzelmet visznek véghez, pozitív kép társul így hozzájuk, míg a rendőrséghez negatív azzal, hogy elveszítik a küzdelmet. Illetve, az első példához visszatérve, a harmadik, negyedik mondat alanya a rendőrség, ahol fegyverhasználatlalt történő cselekvés köthető hozzájuk, vagyis az erőszak fogalomköre. S mivel alanyesetben vannak, ők válnak az erőszakos cselekvés felelőseivé, ami azért fontos, mert ahhoz, hogy a megbotránkozás megduplázza a sajnálatot, ki kell jelölni egy felelőst (AMOSSY 2012. 190.).

Ezzel szemben a *Sud Ouest* ellenkezőleg jár el: „**150 personnes** ont violemment affronté **les forces de l'ordre** pendant plus de trois heures” (150-en több mint háromórás heves összecsapásba kerültek a rendfenntartó erőkkal). A tüntetők támadják a tárgyesetben ezt elszenvedő rendőri erőket, amelyhez explicit erőszak is társul, illetve az érzelemfokeltésre szolgáló határozós szerkezet is a rendőrök helytállásáról tanúskodik, a tüntetőkhöz pedig inkább negatív kép asszociálható.

Amikor győzelemről van szó, alanyi pozícióba megint csak nem a tüntetők, hanem a rendőrök kerülnek, tárgyi pozícióba eddig a legyőzött tüntetők: „**les gendarmeries** ont plusieurs fois repoussé leurs tentatives” (a csendőrség több alkalommal is visszaverte a próbálkozásait).

Fontos tehát, hogy melyik cselekedetnél melyik fél kerül alanyi pozícióba, így tulajdonítva hozzá a cselekvés felelősségét, ezzel együtt alkot meg róluk és saját véleményéről egy képet.

Folytatva a fenti első példa elemzését, az utolsó mondatban a tüntetők vereségéről írnak. A tüntetők tárgyesetben szerepelnek, s ahelyett, hogy a rendőrséget felelőssé tennék a győzelemért, vagyis pozitív képet alkotnának róluk, az általuk

használt fegyver (döltbetű) kerül alanyesetbe, ráruházva ezzel a győzelmet, a tüntetőkkel kapcsolatos csalódottság így átcsap inkább együttérzésbe, hiszen a fegyverhasználat erőszak konnotációját hordozza megában. Hasonlóan sikerül fenntartani a pozitív képet a kudarc ellenére is: „*les premiers projectiles fusent et le canon à eau y répond, faisant reculer les plus audacieux*” (Sisteregnek az első lövedékek, a vízágyú pedig válaszol, és viaszasorítja a legmerészebbeket). A második tagmondat ugyanúgy a tüntetők vereségét írja le, de grammatikailag nem a rendőrség vitte ezt végbe, ugyanúgy ahogy az sem igaz grammatikailag, hogy a tüntetők saját magukat sodorták ebbe bele azzal, hogy ők kezdték a fegyverhasználatot. Ebben a mondatban a lövedék saját magától cselekszik, így veszi le a tüntetőkről a felelősséget. A referens beazonosítását előzetes médiafigyelés könnyíti meg, hiszen a lövedék a tüntetők megszokott eszköze, míg a vízágyú a rendőröké. A tüntetők erőszakos cselekedetét törli ki a fenti példa „*les barrières vacillent*” („a korlátok meginognak”) mondata is.

A *Sud Ouest* is alkalmaz hasonló eljárásokat, csakhogy a rendőri erőszak enyhítése céljából. A könnygáz vagy a vízágyú sokszor alanyesetben cselekszik, így a rendőrök nem felelősek az erőszakért: „*Des premiers tirs de grenades lacrymogènes ont été entendus Place de la Comédie après 16h50. Vers 17h15, le face-face entre certains manifestants et les forces de l'ordre commençaient Place Pey-Berland, avec l'utilisation d'un canon à eau*” (16.50-kor a Place de la Comédie-n felhangoztak az első könnygázgránát-lövés. 17.15 körül néhány tüntető és a rendfenntartó erők között szemtől szembeni harc kezdődött vízágyú használatával együtt). Az első mondat minden élő referenst kizár grammatikailag, majd a második mondatban a két felet implikáló szemtől szembe harc mindkét felét explicitté is teszi, viszont a határozós szerkezetben újabb homályosítás következik a „használat” szón keresztül, ugyanis nem pontosítja, ki a vízágyú működtetésének felelőse. Ebben a példában tehát a két fél ugyanolyan arányban jelenik meg explicit módon, azzal a megoldással, hogy a rendőrök cselekedetért a fegyvernemek vállalják a felelősséget. Ugyanígy a következő részletben: „*Les forces de police étaient nombreuses, le canon à eau est alors entré en action. La situation s'est tendue avec les manifestants*” (A rendőri erő nagy számmal volt jelen, ekkor működésbe lépett a vízágyú. Feszültté vált a helyzet a tüntetőkkel). A vízágyú alanyként való bevezetésével a megnyilatkozó szerint e fegyver a felelős a cselekvésért, a tett valódi végrehajtója a téma-réma szerkezet átalakításának segítségével megfelleltethető a rendőrökkel. Az első tagmondatban a rendőrség, a másodikban a vízágyú lesz a téma. Ha viszont átalakítjuk a mondatot „a rendőri erő nagy számmal

volt jelen, ekkor működésbe hozták a vízagyút” formában, végig a rendőrség a téma, és a vízagyú a réma részét fogja képezni. Ezek alapján tehát elmondhatjuk, hogy a vízagyú téma pozícióba való helyezése egyfajta azonosítást enged meg a rendőrökkel a végigfutó témával történő tematikus progressziót követve, de csak indirekt módon.

Ezután a „helyzet” szó alapvetően implikálja a két fél jelenlétét, de itt, az előző példával ellentétben, csak az egyik felet nevezi meg explicit módon, ezzel a rendőri erők nézőpontjából mutatja be az eseményeket. Ezzel együtt az egyik fél kétszer akkora arányban tűnik föl, így több felelősséget tulajdonít neki az olvasó. A *Rue89 Bordeaux* esetében az ellenkező történik: „une première **altercation** avec les forces de police survient” (egy első összecsapásra kerül sor a rendőri erőkkel).

Ugyanúgy a felelős teljes eltüntetésére érhető tetten az egyes szenvedő szerkezetű mondatokban – ami az újságírás gyakori mondat típusa. A kiinduló példánkban látható: „Des fenêtres sont brisées” (Ablakok törnek be). Ez a mondat típus a cselekvő teljes eltüntetését teszi lehetővé, így a tünnetőknek sem kell felelősséget vállalni a tettükért, akik a cselekvő szerkezetű alanyai lennének (RIEGEL – PELLAT – RIOUL 2018. 738). A cselekvés állapotá válsására kerül a hangsúly, nem a cselekvőre, s nem is az alanyra (ADAM 2015. 74). Ugyanakkor a passzív mondat a felelős személy kihangsúlyozására is lehetőséget teremt az ágens szerepeltetésével: „Les « gilet jaunes » ont été aussitôt refoulés **par les forces de l'ordre** qui ont brièvement fait usage de gaz lacrymogène.” (*Sud Ouest*) (A sárgamellényesek azonnal „vissza lettek szorítva” a rendfenntartó erők által, akik egy kis időre könnygázgránátot használtak). A passzív mondat fontos téma-réma átrendeződést idéz elő, hiszen az ágens megnevezésével az eredeti aktív mondat alanya, aki itt téma helyzetben van, átkerül réma helyzetbe. Ez azt teszi lehetővé, hogy az élő tárgyesetet témává tegyünk, és az egész folyamatot az ő szemszögéből mutassuk be (RIEGEL – PELLAT – RIOUL 2018. 739 – 740). Ezzel az olvasó figyelmét is irányítani lehet.

Konklúzió

A korpuszalapú elemzés során igyekeztünk konzekvensen megjelenő technikákat leleplezni, mindazonáltal fontos megjegyezni, hogy általános, minden cikkekre vonatkozó kijelentéseket nem tehetünk. Az elemzés során megállapítottuk, hogy a *Rue89 Bordeaux* gyakrabban folyamodik stilisztikai eszközökhöz, mint a *Sud Ouest*, s ezzel vonja be az olvasót a szöveg értelmének megalkotásába, így létesítve vele egyfajta kapcsolatot. Előbbi szívesen használ továbbá

érzelemkeltő technikákat is, utóbbi csak néhány esetben. Ezzel a megoldással a megnyilatkozó saját nézőpontját ábrázolja, az érzelemfelkeltéssel pedig célja az olvasót erről meg is győzni. A más forrásból származó megnyilatkozásokkal szembeni írói viselkedés kapcsán elmondható, hogy a *Sud Ouest* többször idézi a tüntetés ellen nyilatkozó szavait, s a hivatalos információkért függő beszédben felelősséget vállal. A *Rue89 Bordeaux* a tüntetés mellett szólókat idézi és objektív marad egyes hivatalos forrásokkal szemben is, a nem hivatalost pedig akár teljesen magára is vállalja. Ez a két újság nézőpontjáról tanúskodik, illetve az olvasó is szubjektív eseménybemutatóhoz jut hozzá. A szintaktikai elemzés során kiderült, hogy a mondatbeli szerep és az ehhez rendelt grammatikai cselekvés/nem cselekvés funkciója is nézőpont-megjelenítést tükröz, és egyben befolyásolhatja az olvasót.

Az elemzés arra derített fényt, hogy a szavak csak az őket körülvevő szavak által kapnak jelentést, csak egy megnyilatkozásban aktualizálódnak, ami szorosan összefügg a megnyilatkozó személyétől, a beszédaktus szociális és történelmi helyzetétől, a feladó és címzett kapcsolatától (CHISS – FILLIOLET – MAINGUENEAU 2017.86). Másfelől az egyes elhomályosított, ki nem mondott információ is ugyanolyan lényeges, mint a kimondott, ugyanis minden információ, ami explicitálva lett egy lehetséges vitatémává válik, a ki nem mondott információ pedig erősíti az argumentációt azzal, hogy indirekt, rejtett célzások útján közvetít hiedelmet és véleményt, mialatt mindvégig elhárítja a felelősségvállalást (Amossy 2012. 190 – 193).

Összegzésképp elmondható, hogy a *Sud Ouest* habár próbál semleges látszatot kelteni – semleges napilap aligha létezik –, inkább a politikai vezetők ézőpontját testesíti meg, míg a *Rue89 Bordeaux* a sárgamellényesekét. A nézőpont megnyilvánulásának mértéke első sorban a két újság jellegétől függ.

Bibliográfia

- ADAM, Jean-Michel. 2015. *La linguistique textuelle*. Párizs: Armand Colin.
- ADAM, Jean-Michel. 2017. *Les Textes : types et prototypes*. Párizs: Armand Colin.
- AMOSSY, Ruth. 2012. *L'argumentation dans le discours*. Párizs: Armand Colin.
- DE BEAUGRANDE, Robert–DRESSLER, Wolfgang. 2000. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Ford. Siptár Péter. Budapest: Corvina.
- CHISS, Jean-Louis–FILLIOLET, Jacques–MAINGUENEAU, Dominique. 2017. *Introduction à la linguistique française*. Párizs: Hachette livre.
- MAINGUENEAU, Dominique. 1994. *L'Énonciation en linguistique française*. Párizs: Hachette livre.
- RIEGEL, Martin–PELLAT, Jean-Christophe–RIOUL, René. 2018. *Grammaire méthodique du français*. Párizs: PUF.
- RINGOOT, Roselyne. 2014. *Analyser le discours de presse*. Párizs: Armand Colin. 3–20.
- MOIRAND, Sophie. 2007. *Les discours de la presse quotidienne: Observer, analyser, comprendre*. Párizs: PUF.

Korpusz

Sud Ouest

- <https://www.sudouest.fr/2018/11/17/gilets-jaunes-l-opposition-demande-au-gouvernement-d-entendre-la-colere-des-francais-5575529-710.php>
- <https://www.sudouest.fr/2018/11/24/gilets-jaunes-ils-defilent-a-bordeaux-malgre-l-interdiction-5595924-2780.php>
- <https://www.sudouest.fr/2018/12/02/video-au-coeur-des-emeutes-du-samedi-1er-decembre-a-bordeaux-5618174-2780.php>
- <https://www.sudouest.fr/2018/12/09/bordeaux-52-gardes-a-vue-suite-aux-debordements-en-marge-de-la-manifestation-gilets-jaunes-5639833-2780.php>
- <https://www.sudouest.fr/2018/12/15/gilets-jaunes-4500-personnes-ont-manifeste-a-bordeaux-ce-samedi-5659708-2780.php>
- <https://www.sudouest.fr/2018/12/22/acte-vi-des-gilets-jaunes-la-situation-se-tend-a-bordeaux-apres-une-forte-mobilisation-5679651-2780.php>
- <https://www.sudouest.fr/2019/01/14/gilets-jaunes-a-bordeaux-un-homme-place-en-coma-artificiel-les-medecins-sont-rassurants-5730767-2780.php>
- <https://www.sudouest.fr/2019/01/16/bazas-le-gilet-jaune-blesse-a-la-tete-est-toujours-dans-le-coma-5736764-2757.php>

<https://www.sudouest.fr/2019/01/20/gilets-jaunes-a-bordeaux-tous-les-samedis-notre-ville-brule-c-est-intolérable-5747758-2780.php>

<https://www.sudouest.fr/2019/02/02/entre-3000-et-4000-manifestants-a-bordeaux-pour-l-acte-xii-des-gilets-jaunes-5788343-2780.php>

<https://www.sudouest.fr/2019/02/05/bordeaux-les-manifestants-se-rassemblent-5794989-2780.php>

<https://www.sudouest.fr/2019/02/09/gilets-jaunes-a-bordeaux-5000-manifestants-et-incidents-en-fin-de-cortège-5807802-2780.php>

<https://www.sudouest.fr/2019/02/10/gilets-jaunes-les-grandes-villes-dont-bordeaux-veulent-des-indemnisations-5808788-10530.php>

<https://www.sudouest.fr/2019/02/10/video-bordeaux-a-l-ombre-des-manifestations-les-agents-de-la-proprete-nettoient-inlassablement-la-ville-5808810-2780.php>

<https://www.sudouest.fr/2019/03/02/acte-xvi-des-gilets-jaunes-le-point-sur-la-mobilisation-dans-le-sud-ouest-et-en-france-5865046-10530.php>

<https://www.sudouest.fr/2019/03/09/acte-xvii-et-si-le-debat-s-imposait-5881978-4778.php>

<https://www.sudouest.fr/2019/03/17/plus-chauds-que-le-climat-5904925-2780.php>

<https://www.sudouest.fr/2019/03/30/gilets-jaunes-a-bordeaux-le-point-sur-la-mobilisation-eric-drouet-est-bien-la-5945299-2780.php>

Rue89 Bordeaux

<https://rue89bordeaux.com/2018/11/france-3-aquitaine-a-t-censure-charge-crs-contre-gilets-jaunes/>

<https://rue89bordeaux.com/2018/11/partie-de-cache-cache-a-bordeaux-entre-gilets-jaunes-uniformes-bleus/>

<https://rue89bordeaux.com/2018/12/gilets-jaunes-sest-exactement-passe-1er-decembre-a-bordeaux/>

<https://rue89bordeaux.com/2018/12/six-scenes-de-lacte-4-gilets-jaunes-a-bordeaux/>

<https://rue89bordeaux.com/2018/12/acte-5-pluie-gilets-jaunes-tempetent-encore-bordeaux/>

<https://rue89bordeaux.com/2018/12/acte-vi-noel-jaune-lacrymos-a-bordeaux/>

<https://rue89bordeaux.com/2019/01/acte-9-territoires-delaisses-se-entendre-a-bordeaux/>

<https://rue89bordeaux.com/2019/01/plusieurs-blesses-durant-lacte-9-a-bordeaux-enquete-ouverte/>

<https://rue89bordeaux.com/2019/01/on-a-deja-gagne-semaine-dactions-gilets-jaunes-a-bordeaux/>

<https://rue89bordeaux.com/2019/02/vis-ma-vie-de-journaliste-au-milieu-de-la-violence-des-manifs/>

<https://rue89bordeaux.com/2019/02/etudiants-syndicalistes-et-gilets-jaunes-manifestent-a-bordeaux/>

<https://rue89bordeaux.com/2019/02/acte-13-toujours-autant-de-manifestants-de-violence-a-bordeaux/>

<https://rue89bordeaux.com/2019/03/acte-16-gilets-jaunes-entre-rayons-de-soleil-coups-de-matraque/>

<https://rue89bordeaux.com/2019/03/village-jaune-a-bordeaux-week-end-parler-faire-democratie/>

<https://rue89bordeaux.com/2019/03/gilets-jaunes-bannis-de-pey-berland-prefet-de-gironde-mute-a-paris/>

<https://rue89bordeaux.com/2019/03/gilets-jaunes-forte-mobilisation-dacte-xx-apocalyptique-a-bordeaux/>

A kötet szerzői

Ármás Julianna

Budapesti Corvinus Egyetem, nemzetközi tanulmányok mesterszak
Biztonságpolitikai Szakkollégium (senior)

Budai Mihály Egon

Eötvös Loránd Tudományegyetem, ÁJK, jogász
Bibó István Szakkollégium

Császár Andrea Mária

Pécsi Tudományegyetem, BTK, szabad bölcsészet BA
Kerényi Károly Szakkollégium

Farkas Vendel

Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK, szabad bölcsészet BA
Eötvös József Collegium

Filyó Fanni

Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK, romanisztika, francia szakirány
Eötvös József Collegium

Hauber Kitti

Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK, magyar nyelv és irodalom MA
Eötvös József Collegium

Jungbauer Loretta Anna

Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK, anglisztika, MA

Kiss Zsombor

Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK, történelem MA, modernkori
magyar történelem szakirány

Kovács Dominik

Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK, irodalom- és kultúratudomány
MA
Eötvös József Collegium

Kovács Viktor

Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK, irodalom- és kultúratudomány
MA
Eötvös József Collegium

Mogyorósi Renátó Manuel

Pécsi Tudományegyetem, földrajz-történelem

Radnai Dániel Szabolcs

Pécsi Tudományegyetem, BTK, magyartanár; mozgóképkultúra és
médiaismeret tanár (MA)
Kerényi Károly Szakkollégium

Szücs Adél

Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK, angol-történelem osztatlan tanári
Eötvös József Collegium

Vác István Dávid

Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK, történelem-földrajz osztatlan
tanári
Eötvös József Collegium

Kökény Martina

Budapesti Corvinus Egyetem, közgazdálkodás és közpolitika Msc

Oláh Julianna

Eötvös Loránd Tudományegyetem, pszichológia MA
Szent Ignác Jezsuita Szakkollégium

